

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

TUVACADA SÖZ ÖBEKLERİ

Uğur ALTUNDAŞ

Doktora Tezi

Ankara, 2022

TUVACADA SÖZ ÖBEKLERİ

Uğur ALTUNDAŞ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2022

KABUL VE ONAY

Uğur Altundaş tarafından hazırlanan "Tuvacada Söz Öbekleri" başlıklı bu çalışma, 16.11.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]

[Prof. Dr. Nurettin Demir] (Başkan)

[İ m z a]

[Prof. Dr. Emine Yılmaz] (Danışman)

[İ m z a]

[Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu] (Üye)

[İ m z a]

[Prof. Dr. İbrahim Ahmet Aydemir] (Üye)

[İ m z a]

[Doç. Dr. İlker Tosun] (Üye)

Bu tez çalışmasında Sayın (Unvanı, Adı ve Soyadı) Ortak Danışman olarak görev almıştır.

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

[Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN]

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

16/11/2022

[İmza]

[Arş. Gör. Uğur Altundaş]

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın**ın önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın**ın önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın**ın önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Emine Yılmaz** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

[İmza]

[Araştırma Görevlisi Uğur Altundaş]

TEŞEKKÜR

Tez sürecine geçmeden önce beni bu sürece hazırlayan, 2014 yılından beri araştırma görevlisi olarak çalışmaktan gurur duyduğum Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün değerli öğretim üyelerinin her birine teşekkürü bir borç bilirim. Gerek yüksek lisans ve doktora dersleriyle gerekse bireysel görüşmelerimizde bölüm hocalarımızın desteği ve teşviki benim için her zaman çok önemliydi. Ayrıca Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü hocalarımızın dışında, Hacettepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünün değerli öğretim üyelerine de sıcak ve samimi davranışları ve destekleri için teşekkür etmek isterim. Doktora Yeterlik sınavına hazırlık süreci ile birlikte hem kişisel olarak hem de akademik olarak yakınlığımızın arttığı doktora tez danışmanım Prof. Dr. Emine Yılmaz'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Prof. Dr. Emine Yılmaz hocamın benim üzerimde hem akademik anlamda hem de hayat görüşü anlamında emeği büyüktür. Tez danışmanım Prof. Dr. Emine Yılmaz'a, Tuvaca çalışmak istediğim andaki teşviki ve beni dil bilim kuramlarına yönlendirdiği için de ayrıca teşekkür ederim. Çünkü bu alan, bende bambaşka kapılar açtı. Tuvaca çalıştığım için ilk olarak alan araştırması için Tuva Cumhuriyeti'ne gittim. Hayatımın en güzel tecrübelerinden birini bu sayede yaşadım. Tuva Cumhuriyeti'ndeki destekleri için Tuvaca Çalışmaları Enstitüsü araştırmacılarından Ellada Annay ve Sayan Saaya'ya, orada kaldığım sürede bana evinin kapılarını açan Tuvaca-İngilizce Konuşma Kılavuzu'nun yazarı Aldınay Seden Huurak'a, yine oradayken araştırma gezilerimde çokça yardımları dokunan Ernazar Kuular ve Ertine Kuular'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Türkiye'deyken sosyal medya üzerinden tanışıp çok yardımlarını gördüğüm ve Tuva'da yüz yüze tanışma fırsatı bulduğum, oradayken bilgi ve birikiminden faydalandığım saygıdeğer hocam Doç. Dr. İlker Tosun'a çok teşekkür ederim. Tez çalışmalarım için Erasmus Staj Hareketliliği kapsamında bulunduğum Macaristan Szeged Üniversitesi Altayistik Bölümü hocalarından özellikle Éva Kincses Nagy ile István Zimonyi'ye ve yine tez araştırmalarım için 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında bulunduğum Frankfurt Üniversitesi Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi Empirik Dil Bilim Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Irina Nevskaya'ya yapmış olduğu misafirperverlik ve akademik danışmanlık için çok teşekkür ederim. Bu vesileyle doktora tez sürecimde yararlanmış olduğum 2211-E Doğrudan Yurt İçi Doktora Bursu ve 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Bursu için Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'na (TÜBİTAK) katkıları için teşekkür ederim.

Son olarak beni bugünlere getiren aileme ve sadece tez süreci için değil; hayatıma girdiği andan bugüne kadar hayatıma yön veren, maddi ve manevi katkı sunan, düşüğümde kaldıran ve beni hep yukarıya çeken çok değerli eşim Arş. Gör. Cennet Altundaş'a sonsuz teşekkürlerimi sunar ve bu çalışmamı ona ithaf ederim.

ÖZET

ALTUNDAŞ, Uğur. *Tuvacada Söz Öbekleri*, Doktora Tezi, Ankara, 2022.

Söz dizimi, dil biliminin tümce ve tümcenin içindeki ögelerin yapısını inceleyen alt dalıdır. Söz diziminin araştırma alanı içerisinde tümce ve tümceyi oluşturan öbeklerin iç yapısı yer almaktadır. Tümcenin bileşenleri, tümcenin kurucu ögeleri yani sözcük ve söz öbeği gibi tümcenin ayrılabilceği dil birimleridir. Sözcükler ve söz öbekleri tümcenin en belirgin bileşenleridir. Tümcenin aktardığı anlam, onun öbek yapısının belirlenmesiyle açıklık kazanmaktadır. Bu çalışmada Güney Sibirya Türk dillerinden Tuvacada söz öbekleri Evrensel Dil bilgisi bakış açısıyla ele alınmıştır. Çalışmanın iki temel odak noktası bulunmaktadır. İlk olarak Geleneksel Dil bilgisine göre kaynaklarda söz öbeklerinin farklı ve özgün yönleri incelenmiştir. Çalışmanın ikinci odak noktası, modern dil bilimi kuramlarının esas alındığı Evrensel Dil bilgisi yaklaşımına göre söz öbekleri sınıflandırmasını belirlemektir. Çalışmanın inceleme ve analiz bölümü ise belirlenen söz öbekleri sınıflandırmasından hareketle Tuvaca söz öbeklerinin incelenmesidir. Evrensel Dil bilgisine göre belirlenen söz öbeği türleri şunlardır: ad öbeği (AÖ), sıfat öbeği (SÖ), zarf öbeği (ZÖ), ilgeç öbeği (İÖ) ve eylem öbeği (EÖ). Çalışmada söz konusu öbek türleri söz dizimsel yapı, biçim bilgisi, biçimsel ses bilgisi ve söz dizimsel işlevler açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Tuvaca, Dil bilim, Söz dizimi, Söz öbekleri

ABSTRACT

ALTUNDAŞ, Uğur. *Phrases in Tuvan*, PhD Thesis, Ankara, 2022.

Syntax is the sub-branch of linguistics that studies the structure of sentences and the elements in a sentence. Within the research area of the syntax, there is the internal structure of the sentence and the phrases that make up the sentence. The components of the sentence are the language units into which the sentence can be separated, such as the constituent elements of the sentence, words and phrases. Words and phrases are the most prominent components of the sentence. The meaning conveyed by the sentence becomes clear by determining its phrase structure. In this study, Tuvan phrases, one of the Southern Siberian Turkic languages, are discussed from the perspective of Universal Grammar. The study has two main focuses. Firstly, the different and original aspects of the phrases in the sources were examined according to the Traditional Grammar. The second focus of the study is to determine the classification of phrases according to the Universal Grammar approach, which is based on modern linguistic theories. The examination and analysis part of the study is the examination of Tuvan phrases based on the determined phrases classification. The types of phrases determined according to Universal Grammar are: noun phrase (NP), adjective phrase (AP), adverbial phrase (AdvP), pre/postpositional phrase (PP) and verb phrase (VP). These phrase types were evaluated in terms of syntactic structure, morphology, morphophonology and syntactic functions.

Keywords

Tuvan, Linguistics, Syntax, Phrases

DİL BİLGİSEL NOTASYON İÇİN KULLANILAN KISALTMALAR

ADE	Ad Eylem
AİT	Aitlik Eki
ARÇ	Araç Durumu
ARTE	Art Eylem
AYR	Ayrılma Durumu
BEL	Belirtme Durumu
BİL	Bildirme
BUL	Bulunma Durumu
ÇK	Çokluk
EMR	Emir Eki
EŞT	Eşitlik Eki
GEÇ1	1. Tip Geçmiş Zaman
GEÇ2	2. Tip Geçmiş Zaman
GEÇ3	3. Tip Geçmiş Zaman
GEÇ4	4. Tip Geçmiş Zaman
GEL	Gelecek Zaman
GENŞ	Geniş Zaman
GRK	Gereklilik
İLG	İlgi Durumu
İST	İstek
OLZ	Olumsuzluk
ORT	Ortaç
PAR	Parçaçık
SOR	Soru Eki
ŞRT	Şart Eki
YET	Yeterlilik
YÖN	Yönelme Durumu
YÖNG	Yön-Gösterme Durumu
ZFE	Zarf-fiil
ZMRN	Zamir n'si

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR (İsteğe Bağlı).....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
DİL BİLGİSEL NOTASYON İÇİN KULLANILAN KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	vii-xi
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM:GELENEKSEL DİL BİLGİSİNDE SÖZ ÖBEKLERİ.....	2
1.1. TERİM KULLANIMI VE TANIMLAMA.....	2
1.2. SÖZ ÖBEKLERİNİN OLUŞUMU.....	5
1.3. SÖZ ÖBEKLERİNİN SINIFLANDIRILMASI.....	7
1.4. ALANYAZINDA GEÇEN SÖZ ÖBEĞİ TÜRLERİ.....	10
2. BÖLÜM: EVRENSEL DİL BİLGİSİNDE SÖZ ÖBEKLERİ.....	15
3. BÖLÜM: ÖBEK YAPI VE ÖBEK YAPI KURALLARI.....	49
4. BÖLÜM: EVRENSEL DİL BİLGİSİNE GÖRE TUVACADA SÖZ ÖBEKLERİNİN TÜRLERİ.....	60
4.1. AD ÖBEKLERİ.....	60
4.1.1. AÖ'lerin Yapısı.....	60
4.1.1.1. Ad + Ad Yapısında AÖ'ler.....	64
4.1.1.2. Sıfat + Ad Yapısında AÖ'ler.....	66
4.1.1.3. Belirleyici + Ad Yapısında AÖ'ler.....	67
4.1.1.3.1. Gösterimsel Belirleyici + Ad Yapısında AÖ'ler.....	68
4.1.1.3.2. Niceleyici Belirleyici + Ad Yapısında AÖ'ler.....	69
4.1.1.3.3. Sayı Kategorisi + Ad Yapısında AÖ'ler.....	71
4.1.1.3.4. Soru Belirleyicisi + Ad Yapısında AÖ'ler.....	75
4.1.1.4. Eylemsilerle Kurulan AÖ'ler.....	76
4.1.1.4.1. Ad-Eylem ile Kurulan AÖ'ler.....	76
4.1.1.4.2. Ortaç ile Kurulan AÖ'ler.....	79

4.1.1.5. Birleşik AÖ'ler ve AÖ Genişlemesi.....	79
4.1.1.6. Zarflar ile Genişleyen AÖ'ler.....	84
4.1.2. AÖ'lerin Biçim bilgisi.....	86
4.1.2.1. Ad + Ad Yapısındaki AÖ'lerin Biçim bilgisi.....	86
4.1.2.1.1. Sadece Baş Ögenin Ek Aldığı AÖ'ler.....	86
4.1.2.1.2. Her İki Ögenin Ek Aldığı AÖ'ler.....	87
4.1.2.1.3. İyelik Öbeği.....	88
4.1.2.1.4. İyelik Eksiz AÖ Yapıları.....	90
4.1.2.1.5. Tümleç Konumunun Alabildiği Durum Ekleri.....	91
4.1.2.1.6. Baş Ögesi Ad-Eylem Olan AÖ'lerin Biçim bilgisi.....	92
4.1.2.2. Sıfat + Ad Yapısındaki AÖ'lerin Biçim bilgisi.....	93
4.1.2.2.1. Tümleç Konumunda Yer Alan Sözcüğün Aldığı Ekler.....	93
4.1.2.2.2. Tümleç Konumu Ortaç Olan AÖ'lerin Biçim bilgisi.....	95
4.1.2.3. Belirleyici + Ad Yapısındaki AÖ'lerin Biçim bilgisi.....	96
4.1.3. AÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi.....	98
4.1.3.1. -ş- > -j- Değişimi.....	99
4.1.3.2. -s- > -z- Değişimi.....	99
4.1.3.3. -t- > -d- Değişimi.....	99
4.1.3.4. -k- > -g- Değişimi.....	100
4.1.3.5. -k- > Ø ve -g- > Ø Değişimi.....	100
4.1.3.4. -p- > -v- Değişimi.....	100
4.1.4. AÖ'lerin Söz dizimsel İşlevleri.....	101
4.1.3.1. Özne Görevinde AÖ'ler.....	104
4.1.3.2. Nesne Görevinde AÖ'ler.....	106
4.1.3.3. Dolaylı Tümleç Görevinde AÖ'ler.....	109
4.1.3.4. Zarf Tümleci Görevinde AÖ'ler.....	111
4.1.3.5. Yüklem Görevinde AÖ'ler.....	113
4.2. SIFAT ÖBEKLERİ.....	116
4.2.1. SÖ'lerin Yapısı.....	116
4.2.1.1. Ad + Sıfat Yapısında SÖ'ler.....	118
4.2.1.2. Zarf + Sıfat Yapısında SÖ'ler.....	122
4.2.1.3. İÖ + Sıfat Yapısında SÖ'ler.....	125

4.2.2. SÖ'lerin Biçim bilgisi.....	129
4.2.2.1. Ad + Sıfat Yapısındaki SÖ'lerin Biçim bilgisi.....	130
4.2.2.2. Zarf + Sıfat Yapısındaki SÖ'lerin Biçim bilgisi.....	133
4.2.3. SÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi.....	139
4.2.3.1. Ad + Sıfat Yapısındaki SÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi.....	139
4.2.3.2. Zarf + Sıfat Yapısındaki SÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi.....	140
4.2.4. SÖ'lerin Söz dizimsel İşlevleri.....	141
4.2.4.1. Yüklem Görevinde SÖ'ler.....	142
4.2.4.2. Özne Görevinde SÖ'ler.....	144
4.2.4.3. Dolaylı Tümluç Görevinde SÖ'ler.....	144
4.3. ZARF ÖBEKLERİ.....	145
4.3.1. ZÖ'lerin Yapısı.....	146
4.3.1.1. Zarf + Zarf Yapısında ZÖ'ler.....	147
4.3.1.2. Ad + Zarf Yapısında ZÖ'ler.....	148
4.3.1.3. İÖ + Zarf Yapısında ZÖ'ler.....	150
4.3.1.4. Zarf + Zarf-Fiil Yapısında ZÖ'ler.....	151
4.3.1.5. Ad + Zarf-Fiil Yapısında ZÖ'ler.....	153
4.3.1.6. İÖ + Zarf-Fiil Yapısında ZÖ'ler.....	155
4.3.2. ZÖ'lerin Biçim bilgisi.....	156
4.3.2.1. Baş Ögesi Zarf-Fiil Olan ZÖ'lerin Biçim bilgisi.....	158
4.3.2.2. Tümluç Konumu Ad veya AÖ Olan ZÖ'lerin Biçim bilgisi....	160
4.3.3. ZÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi.....	162
4.3.4. ZÖ'lerin Söz dizimsel İşlevleri.....	163
4.4. İLGEÇ ÖBEKLERİ.....	166
4.4.1. İÖ'lerin Yapısı.....	168
4.4.2. İÖ'lerin Biçim bilgisi.....	174
4.4.2.1. Yalın Durum İsteyen İlgeçler.....	176
4.4.2.2. İlgi Durumu İsteyen İlgeçler.....	179
4.4.2.3. Belirtme Durumu İsteyen İlgeçler.....	179
4.4.2.4. Yönelme Durumu İsteyen İlgeçler.....	182
4.4.2.5. Ayrılma Durumu İsteyen İlgeçler.....	183
4.4.2.6. Yön-Gösterme Durumu İsteyen İlgeçler.....	184

4.4.3. İÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi.....	185
4.4.4. İÖ'lerin Söz dizimsel İşlevleri.....	185
4.5. EYLEM ÖBEKLERİ.....	188
4.5.1. EÖ'lerin Yapısı.....	188
4.5.1.1. Ad + Eylem Yapısındaki EÖ'ler.....	192
4.5.1.2. Zarf + Eylem Yapısındaki EÖ'ler.....	194
4.5.1.3. İÖ + Eylem Yapısındaki EÖ'ler.....	196
4.5.2. EÖ'lerin Biçim bilgisi.....	197
4.5.2.1. Ad + Eylem Yapısındaki EÖ'lerin Biçim bilgisi.....	198
4.5.2.2. Zarf + Eylem Yapısındaki EÖ'lerin Biçim bilgisi.....	202
4.5.2.3. Eylem Çatısı ve EÖ'ler.....	204
4.5.2.3.1. Edilgenleştirme.....	204
4.5.2.3.2. Ettirgenleştirme.....	205
4.5.2.3.3. Dönüştürme.....	207
4.5.2.3.4. İşteştirme.....	206
4.5.3. EÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi.....	209
4.5.3.1. Edilgenlik Ekinin Biçimsel Ses bilgisi.....	210
4.5.3.2. Ettirgenlik Ekinin Biçimsel Ses bilgisi.....	210
4.5.3.3. Dönüştürme Ekinin Biçimsel Ses bilgisi.....	211
4.5.3.4. İşteşlik Ekinin Biçimsel Ses bilgisi.....	212
4.5.4. EÖ'lerin Söz dizimsel İşlevleri.....	213
SONUÇ.....	217
KAYNAKÇA.....	229
VERİ TABANI.....	233
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU.....	235
EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	237
ÖZGEÇMİŞ.....	239

GİRİŞ

Söz dizimi, dil biliminin tümceyi ve tümce içindeki ögelerin yapısını inceleyen alt dalıdır. Söz dizimi, bir dilde sözcüklerin öbek veya tümce oluşturmak amacıyla bir araya gelmeleriyle ilgili kuralları, bu öbeklerin tümce içindeki görevlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, sıralanışlarını ve tümce yapılarını inceleyen dil bilgisi bölümü olarak da tanımlanmıştır (Korkmaz 2003: 55). Bu açıdan, söz diziminin inceleme alanlarından bir tanesi, tümcenin yapısını ilgilendiren ve kurucu ögelerinden olan öbek yapı ve öbek yapı kurallarıdır. Bir başka deyişle, söz diziminin araştırma alanı içerisinde tümce ve tümceyi oluşturan öbeklerin iç yapısı yer almaktadır. Tümcenin oluşumu, onu oluşturan birimler ve bu birimler arasındaki ilişkiler söz diziminin alanı içerisinde yer alan konular olarak görülmektedir.

Dil, karmaşık bir yapıya sahip olmakla birlikte ses, biçim, tümce ve metin düzlemlerinde son derece sistematik yani dizgesel kurallar zincirinden oluşmaktadır. Dil bilgisi yapılanmasında biçimbirimlerden sözcük, sözcüklerden öbek ve öbeklerden tümce oluşturulur.

Tümcenin bileşenleri, tümcenin kurucu ögeleri yani sözcük ve söz öbeği gibi tümcenin ayrılacağı dil birimleridir. Sözcükler, tümcenin en belirgin bileşenleridir. Tümcenin bir başka bileşeni ise söz öbekleridir. Öbekler, temelde birden fazla sözcükten oluştuğu düşünülür. Tümcenin aktardığı anlam, onun öbek yapısının belirlenmesiyle açıklık kazanmaktadır.

Türkçenin söz dizimi üzerinde çalışan araştırmacılar bu sebeple çalışmalarında söz öbekleri konusuna özellikle değinmişlerdir. Ancak söz öbekleri ile ilgili söz dizimi kaynakları arasında belirgin farklılıklar ve tutarsızlıklar göze çarpmaktadır. Bu çalışmada öncelikle söz öbeklerinin geleneksel yaklaşımda nasıl tanımlandığı ve ele alındığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha sonra söz öbekleri modern söz dizimi yaklaşımıyla ele alınarak geleneksel yaklaşımın sorunları gösterilmeye çalışılacak, Tuvaca söz öbekleri de bu yaklaşımla incelenecektir.

1.BÖLÜM:GELENEKSEL DİL BİLGİSİNDE SÖZ ÖBEKLERİ

Türkçe söz dizimi kaynaklarında söz öbekleri hakkında ayrıntılı bilgi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak kaynaklarda yer alan bu bilgilerin tutarlı olduğu söylenemez. Bu bölümde, alanyazında yer alan tüm kaynakların söz öbeklerini ele alma biçimleri ayrı ayrı incelenmeyecektir. Bunun yerine kaynakların birbirinden farklı ve özgün yönleri ele alınarak Geleneksel Dil bilgisinde söz öbeklerinin algılanış biçimi ifade edilmeye çalışılacaktır.

1.1. TERİM KULLANIMI VE TANIMLAMA

Söz öbekleri konusunda oldukça çeşitli terim kullanımı ve tanımlama söz konusudur. Örneğin, Muharrem Ergin (2008), Leyla Karahan (2013), Mehmet Özmen (2013), Bilal Aktan (2016), Ertuğrul Yaman (2000) gibi araştırmacılar *kelime grubu*; Tahsin Banguoğlu (2007), Rasim Şimşek (1987) gibi araştırmacılar *belirtme öbeği*; Nurettin Koç (1996), Nadir Engin Uzun (2000), Hürriyet Gökdayı (2018), Mevlüt Erdem ve Mustafa Sarı (2010) gibi araştırmacılar *öbek*; Caner Kerimoğlu (2014), Bedri Sarıca (2015) gibi araştırmacılar *sözcük öbeği*; İbrahim Delice (2003) *kelime öbeği*; Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli (2008) ile M. Kaya Bilgegil (1943) *belirtme grubu*; Erhan Durukan (2010) *sözcük grupları*; Günay Karaağaç (2009) *söz öbekleri*; Vecihe Hatipoğlu (1982) *yargısız anlatım*; Jean Deny *kelime öbekleri* terimlerini kullanmışlardır. Terim konusunda olduğu gibi söz öbeklerinin tanımlamasında da farklı bakış açıları görülmektedir.

Jean Deny *Türk Dili Grameri* adlı eserinde söz öbeklerini, kelimelerin şekil bakımından olduğu gibi, mantık bakımından da bir bütün vücuda getirerek oluşturduğu topluluk olarak tanımlamıştır (1943: 709). Deny, bir söz öbeğinin kurulması için öncelikle birden fazla sözcüğün bir araya gelmesi gerektiğini ifade etmiş ve bu bir araya gelmenin şekil bakımından diyerek biçim bilimsel ve mantık bakımından diyerek ise anlam bilimsel yönüne değinmiştir.

M. Kaya Bilgegil söz dizimine ilişkin bilgileri *Türkçe Dilbilgisi* adlı eserinde vermeye çalışmış ve söz öbeklerini “birden ziyade kelimedenden meydana geldiği hâlde cümledeki görevi bakımından bir tek kelimedenden farksız olan, gerektiği takdirde yine bir kelime imiş gibi çekim eki alabilen isim soyundan kelimelerin teşkil ettiği birleşik sözler”

şeklinde tanımlamıştır (1984: 115-116). Görüldüğü gibi Bilgegil, söz öbeklerini, isim soyundan kelimelerin teşkil ettiği birleşik sözler şeklinde tanımlayarak açık bir şekilde eylemden oluşan söz öbeklerini sınıflandırmasının dışında tutmuştur. Ayrıca söz öbekleri tanımında Bilgegil, bir araya gelen sözcük grubunun tümce içinde tek bir sözcük gibi davrandığını ifade ederek söz öbeklerinin söz dizimsel işlevleri açısından sözcüklere yaklaştığını ifade etmiştir.

Tahsin Banguoğlu *Türkçenin Grameri* adlı eserinde söz öbeklerini “anlatma” kavramı üzerinden tanımlar. Bir meramı, bir düşünceyi bildiren söze anlatma adını verir. Sözü geliştirmek üzere kelimelerin öbeklendiklerini belirterek kavramlar arasında derece derece ilişkiler kurulduğunu dile getirir. Sözcükler böylece tek kavramdan anlatmaya doğru giderler. Banguoğlu’na göre söz öbekleri bu şekilde meydana gelir. Ayrıca Banguoğlu’na göre söz öbekleri, “bir kelime başka bir kelimenin taşıdığı kavramı daha yakından belli etmek için” kullanıldığında oluşur ve yargı belirtmez (2007: 495-496). Banguoğlu tanımında söz öbeklerine anlam bilimsel yaklaşır. Anlam bilimsel olarak bir sözcüğün bir anlamı vermeye yetmediği durumda bir başka sözcükle bir araya gelerek o düşünceyi ifade edebildiğini ve öbeklerin bu şekilde oluştuğunu ileri sürer.

Sonraki söz dizimi çalışmalarının çoğuna kaynaklık eden Muharrem Ergin’in *Türk Dil Bilgisi* adlı çalışmasında söz dizimine dolayısıyla söz öbeklerine “Kelime Grupları ve Cümleler” bölümünde yer vermektedir. Ergin, söz öbeklerini “birden fazla kelimeyi içine alan, yapısında ve manasında bir bütünlük bulunan, dilde bir bütün olarak muamele gören bir dil birliğidir” şeklinde tanımlar. Ardından “kelime grupları nesnelere ve hareketleri daha geniş olarak veya geniş nesne ve hareketleri belirtmek için kullanıldıklarına göre bunlar birer belirtme gruplarıdır” diyerek kelime gruplarının aslında birer belirtme grubu olduğunu ifade etmiştir (2008: 374-375). Görüldüğü gibi Ergin, terim konusunda her ne kadar kelime grubundan yana tercihini kullanmışsa da ek bir açıklamayla belirtme grubu teriminin de kullanılabileceğini işaret etmiştir. Söz öbeklerinin oluşumu için ise birden fazla sözcüğün gerekliliğinden söz eder. Birden fazla sözcüğün bir araya gelebilme koşulunu ise yapı ve anlam bakımından bir bütünlük kurabilmeleri şeklinde açıklar. Dolayısıyla Ergin de söz öbeği tanımlamasında bir anlamda biçim bilgisi ve anlambilimine odaklanır.

Bu araştırmacılar söz dizimini, kaleme aldıkları genel dil bilgisi çalışmalarının sadece bir bölümünde incelemişler ve söz öbeklerinin oluşumuna dolayısıyla sınıflandırma ölçütlerine ve hatta kullandıkları terimleri niçin tercih ettiklerine ilişkin ayrıntılı açıklama yapmamışlar, söz öbeklerini, doğrudan tercih ettikleri terim, tanım ve sınıflandırmaları üzerinden inceleme yoluna gitmişlerdir. Bu gibi çalışmalarda söz öbekleri tanımlarının odak noktaları, temelde biçim bilgisi ve sözcüklerin anlam bilimsel olarak bir bütün oluşturmalarıdır. Bunlar dışında Türkiye Türkolojisinde sadece söz dizimi üzerine odaklanan çalışmalar da bulunmaktadır.

Türkiye’de sadece söz dizimi üzerine yazılmış en eski eserlerden olan *Türkçenin Sözdizimi* adlı kitabında Vecihe Hatipoğlu, söz öbeklerini, “yargısız anlatımlar yargılı anlatımlara çeşitli yönlerden yardımcı olurlar”, şeklinde tarif ederek en az iki sözcüğün türlü bilgi ve nedenlerle yana sıralanmasından doğan birlikler olarak tanımlamıştır (1972: 4-92). Hatipoğlu ilk olarak söz öbeklerine *yargısız anlatımlar* diyerek öbekleri tümcelerden ayırmış ve aynı zamanda eylemden oluşan söz öbeklerini tasnif dışında tutmuştur. Ayrıca Hatipoğlu tanımlamasında sözcüklerin türlü bilgi ve nedenlerle bir araya geldiğini ifade ederek öbeklerin oluşumu konusunu belirsiz bırakmıştır.

Türkçede Söz Dizimi adlı kitabı ile Leyla Karahan, söz öbeklerini “bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelemek üzere, belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan yargısız dil birimidir” şeklinde tanımlamaktadır. Karahan’a göre söz öbeklerinin iki temel işlevi vardır. Buna göre söz öbekleri;

1. “Tek kelime ile karşılanamayan varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri karşılar.

2. Varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri, anlamlarını genişleterek, belirterek, niteleyerek, pekiştirerek karşılar” (2013: 39).

Karahan da yine tanımında söz öbeklerinin oluşumu noktasında “belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimeler” ifadesini kullanmış ancak bu kuralların ne olduğunu açıklamamıştır.

Türkçenin Sözdizimi adlı eserinde Mehmet Özmen, söz öbeklerini yargısız anlatımlar olarak görür ve yargısız anlatımların hem ad soylu hem de eylem soylu sözcüklerden oluşabileceğini belirtir (2013: 3). Özmen, söz öbeklerini “iki veya daha fazla unsurdan oluşan kelimeler topluluğu” şeklinde tanımlar (2013: 51). Özmen, Hatipoğlu gibi söz öbeklerine yargısız anlatımlar demiş ancak eylem soylu sözcükleri de bunun içerisine dâhil ederek eylemden oluşan söz öbeklerini de incelemiştir.

Bilal Aktan, *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi* adlı eserinde söz öbeğini “cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğu” şeklinde tanımlamıştır (2016: 2-7). Aktan, Deny ve Ergin’de olduğu gibi sözcüklerin bir araya gelmesini yapı ve anlamsal bütünlük açısından ele almıştır.

Türkçe Cümle Bilgisi adlı eserinde “öbek oluşturan sözcüklerin zamanla oluşmuş bir kalıbı ve dizimi söz konusudur” diyen Bedri Sarıca, söz öbeklerinin birçok çekim ekini almalarına karşılık yargı bildirmediklerini dile getirmiştir (2015: 129). Sarıca’nın tanımlaması Banguoğlu’nun ‘anlatma’ kavramıyla benzerlik gösterir. Sarıca’nın Banguoğlu’ndan farkı sözcüklerin zamanla bir kalıba ve dizime girdiğini söylemesi ve bu kalıplaşmaya dayanarak öbeklerin sözcükler gibi çekim eki alabildiklerini belirtmesidir.

Görüldüğü gibi söz dizimi üzerine yapılan bağımsız çalışmalarda da söz öbekleri konusunda çok büyük farklılıklar bulunmamaktadır. Ancak terim noktasında birtakım yeni görüşler dikkat çekmektedir. Öncelikle Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu ve onların çizgisinde giden araştırmacıların kullandığı kelime grupları ve belirtme öbeği terimleri yerine söz öbekleri, sözcük öbekleri ve öbek terimleri kullanılmaya başlanmıştır. Söz öbeklerinin tanımları üzerine ise pek bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Geleneksel Dil bilgisi yaklaşımında görülmektedir ki söz öbekleri tanımlarında sözcüklerin ne olduğu belirtilmeyen sebeplerle bir araya gelerek biçim bilgisel ve anlamsal bir bütün oluşturduğu üzerinde durulmaktadır.

1.2. SÖZ ÖBEKLERİNİN OLUŞUMU

Kaynaklarda söz öbeklerinin oluşumu hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Araştırmacılar öbeklerin nasıl ve hangi kurallara göre oluştuğuna başka bir deyişle sözcüklerin hangi ilkelere göre bir araya geldiğine ve dizildiğine değil daha çok doğrudan öbeklerin sınıflandırması ve incelenmesine odaklanmışlardır.

Ergin'e göre söz öbekleri içinde yan yana gelen sözcüklerin sırasını tayin eden temel unsur şudur: Türkçede yardımcı unsur asıl unsurdan önce gelir. Türkçe söz diziminin bütün yapısı bu ana kanun üzerine kurulmuştur (2008: 375). Haydar Ediskun'un *Türk Dilbilgisi* (1985: 114-116) ve Mehmet Özmen'in *Türkçenin Sözdizimi* (2013: 51) adlı çalışmalarında da söz öbeklerinin oluşumuna ilişkin benzer açıklamalar yapılmıştır. Bu gibi pek çok çalışmada söz öbeklerinin oluşumu, yardımcı unsurun başta, esas unsurun ise sonda olduğu ifade edilerek açıklanmıştır.

Aktan, söz öbeklerinin yapısal özelliklerine dair, Türkçe söz diziminde genel olarak yardımcı unsurun başta, temel unsurun sonda bulunma ilkesinin büyük ölçüde kelime grupları için de geçerli olduğunu belirterek Halil İbrahim Usta'nın yaptığı sınıflandırmaya dayanarak (2009) kelime gruplarını esas ve yardımcı unsurların sıralanışı bakımından dörde ayırmıştır (2016: 4-5):

1. Yardımcı unsur + Esas Unsur
2. Esas Unsur + Yardımcı Unsur
3. Birinci Unsur + İkinci Unsur
4. Birinci Unsur + ek + İkinci Unsur

Söz öbeklerinin kuruluşuna göre yapılan bu tasnif, söz öbeklerini kelime grupları olarak adlandıran Halil İbrahim Usta'da ise şu şekildedir (2009: 417):

1. Düz (kurallı) Gruplar
2. Ters (kural dışı gruplar)
3. Eş değerli Gruplar
4. Kısaltma Grupları

Yine söz öbeklerini oluşumuna göre tasnif eden araştırmacılardan İbrahim Delice söz öbeği oluşum kurallarını aşağıdaki gibi belirlemiştir (2003: 17):

1. Yardımcı öge + Temel öge
2. Temel öge + Yardımcı öge + Temel öge
3. Temel öge + Temel öge
4. Temel öge + Yardımcı öge

Söz öbeklerinin oluşumu noktasında diğer araştırmacılardan farklı olarak Mustafa Altun, bağımlı biçimbirimlerle kurulan öbekler, bağımsız biçimbirimlerle yani sözcüklerle kurulan öbekler, Arapça veya Farsça biçimbirimlerle kurulan öbekler ve önerilen kelime grupları şeklinde dört oluşum formülü vermektedir (2011: 15-23). Ertuğrul Yaman ise, eksiz kelime grupları, ekli kelime grupları ve edatlı kelime grupları şeklinde üç farklı oluşum kuralı belirlemiştir (2000: 48).

Görüldüğü gibi kaynaklarda söz öbeklerinin oluşumunda asıl öge ile yardımcı ögenin konumu temel odak noktası olmuştur. Bunun dışında farklı türde öbeklerin almış oldukları eklere göre Altun ve Yaman'ın çalışmalarında olduğu gibi biçim bilgisel bir açıklama yoluna da gidilmiştir. Alanyazında öbeklerin oluşumu konusundaki açıklamalara çok fazla rastlanmamıştır. Ancak yine de açıklamalar bunlarla sınırlı değildir. Bu çalışmada pek çok kaynakta benzer açıklamalar görüldüğü için farklı yaklaşımlar ön plana çıkarılmıştır.

1.3. SÖZ ÖBEKLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Söz öbeklerinin sınıflandırılması konusunda terim ve tanımlamada olduğu gibi alanyazında çok farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bu farklı sınıflandırmaların asıl sebebi öbeklerin oluşum noktasında bir fikir birliğine varılamamış olmasıdır. Araştırmacılar yapmış oldukları tanımlama ve öbek yapıların oluşum açıklamaları üzerinden bir sınıflandırma yapmaya çalışmışlardır.

Ergin (2007), Türkçede kelime gruplarını şu şekilde sınıflandırarak incelemiştir: Tekrarlar, bağlama grubu, sıfat tamlaması, iyelik grubu ve isim tamlaması, aitlik grubu, birleşik isim, birleşik fiil, unvan grubu, ünlem grubu, sayı grubu, edat grubu, isnat

grubu, genitif grubu, datif Grubu, lokatif Grubu, ablatif grubu, fiil grubu, partisip grubu, gerundium grubu, kısaltma grupları ve akkuzatif grubu. Ergin'in sınıflandırmasında öbek yapıların oluşum aşamasında kullanılan eklerin dolayısıyla biçim bilgisinin etkisi açık bir şekilde görülmektedir.

Banguoğlu söz öbeklerini temelde belirtme öbekleri ve yargı öbekleri olmak üzere 2'ye ayırır. Belirtme öbekleri; ad takımları, sıfat takımları, zarf öbekleri, takı öbekleri, çekim öbekleri, bağlam öbekleri, yanaşma takımları ve katma öbekler alt başlıklarından oluşur. Yargı öbekleri ise; basit ve birleşik cümle başlıkları altında incelenir. Bir birleşik cümle çeşidi olan karmaşık birleşik cümle bölümünde söz öbeklerinden olan ad-fiil cümlesi, ortaç cümlesi ve zarf-fiil cümlesi incelemeleri yer almaktadır (2007: 495-496). Görüldüğü gibi Banguoğlu söz öbekleri içerisine eylemsiler ile kurulan yan tümceleri de dâhil etmiştir.

Jean Deny öbekleri; belirtici öbekler (isim tamlaması, sıfat tamlaması, yönelme, bulunma, ayrılma grupları), yanaşmalık öbekler (unvan ve birleşik isim grupları), yığılma öbekler (edat ve fiil grupları) ve cümle öbekleri (yarı cümleler, cümleler, ortaç ve zarf-fiil grupları) olmak üzere dört bölümde incelemiştir (1943: 709). Görüldüğü gibi Deny, Banguoğlu'nun yan tümceleri de öbekler içerisine katmasının ötesine geçerek tümceleri de öbekler içerisine dâhil etmiş ve eylemlerin de öbek yapıda bulunabildiğine işaret etmiştir.

Söz öbeklerini 'bir kelime imiş gibi çekim eki alabilen isim soyundan kelimelerin teşkil ettiği birleşik sözler' şeklinde tanımlayan Bilgegil ise açık bir şekilde eylemden oluşan söz öbeklerini sınıflandırmasının dışında tutmuştur (1984: 115-116).

Karahan, söz öbeklerinin yargısız dil birimleri olması, cümle ve diğer kelime grupları içinde, tek kelime gibi; isim, sıfat, zarf ve fiil görevi yapması, kelimelerin grup içindeki sıralanışının kurallı olması gibi birtakım özelliklerini sıraladıktan sonra on dört başlık altında kelime gruplarını incelemiştir (2013: 39-84).

Karaağaç, söz öbeklerini yapımlık ve çekimlik söz öbekleri şeklinde 2 ana başlık altında incelemiş, yapımlık öbekler bölümünü fiilimsi öbekleri, kısaltma öbekleri (isnat öbeği, hâl veya edat öbekleri), sayı öbeği, birleşik fiiller, yineleme öbekleri, aitlik öbeği, bağlama öbek ve cümleleri ile özel ad öbeği alt başlıklarında; çekimlik öbekler

bölümünü ise ilişkilendirme öbekleri (isim tamlaması, iyelik öbeği, ilgi hâli öbeği) ve nitelendirme öbekleri (sıfat tamlaması) alt başlıklarında ele almıştır (2017: 159-218).

Alaeddin Mehmedoğlu da söz öbeklerini bağımsız kelime grupları ve kalıplaşmış kelime grupları adı altında ikiye ayırmış, bağımsız kelime gruplarının altında ise ismî birleşmeler (sıfat ve isim tamlamaları) ve fiilî birleşmeler (sıfat-fiil öbeği, zarf-fiil öbeği ve isim-fiil öbeği) alt başlıklarında beş öbek türüne değinmiştir (2006: 137).

Öbeklerin adlandırılması konusunda, ele alınan bu kaynaklarda belirgin bir tutarsızlık görülmektedir. Söz konusu araştırmacıların söz öbeklerinin türlerini adlandırma yöntemi farklı olabilmektedir. Hürriyet Gökdayı'nın tespitlerine göre söz öbeklerinin türlerini adlandırmada şu ölçütler kullanılmıştır (2018: 26-27):

1. Ad ve sıfat tamlamaları ile ünlem ve zarf grupları gibi bazı öbekler, baştaki sözcüğün türüne göre adlandırılmıştır.
2. Edat ve unvan grupları gibi bazı öbeklere, sondaki sözcüğün türü göz önünde bulundurularak ad verilmiştir.
3. Sayı, tekrar, birleşik isim grupları gibi bazı öbekler, öbeği oluşturan her iki sözcüğe dayanılarak adlandırılmıştır.
4. Belirtme veya yönelme grupları gibi bazı gruplara ad verirken, birinci sözcüğün ikinci sözcükle ilişki kurmak üzere aldığı bir ek dikkate alınmıştır.
5. İsim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil grupları gibi bazı gruplar sondaki sözcüğün aldığı eke göre adlandırılmıştır.
6. Bazı öbeklerin adlandırılmasında bağlaçlardan yararlanılmıştır.
7. Bazı öbekler adlandırılırken, birinci veya ikinci sözcüğün işlevinden yararlanılmıştır.
8. İyelik grubunda, iki sözcük arasındaki anlam ilişkisi dikkate alınarak adlandırma yapılmıştır.
9. Bazı öbeklere ad verilirken, öbekte bulunan bütün sözcüklerin anlamsal bütünlüğünün türüne bakılmıştır.

10. Bazı öbekler tümcede yapısal bir birim olarak ayrı bir yere konulup ad verilmiştir.

11. Yabancı dillerden alınıp Türkçede kullanılan ve orijinal dilin kurallarına göre öbek biçiminde olan bazı dizimlerin de geldiği dile göre adlandırılması önerilmiştir.

Görüldüğü gibi söz öbeği türlerinin adlandırılmasında oldukça farklı yol benimsenmiştir. Dolayısıyla bu durum, araştırmacıların belirlediği söz öbeği türü sayısını da etkilemektedir. Bu sebeple söz öbeği türü sayısı dört ile otuz arasında değişen sayılarda olabilmektedir. Örneğin, Mustafa Altun dört grup altında 30 (2011), Günay Karaağaç iki ana grupta 30 (2017), Muharrem Ergin 22 söz öbeği türü (2008) belirlerken Hürriyet Gökdayı (2010) 5, Nurettin Koç (1966) ise 4 söz öbeği türü belirlemiştir.

1.4. ALANYAZINDA GEÇEN SÖZ ÖBEĞİ TÜRLERİ

Şimdiye kadar incelenen Geleneksel Dil bilgisi anlayışını yansıtan söz dizimi çalışmalarına göre Geleneksel Dil bilgisinde söz öbekleri türleri aşağıdaki gibidir:

1. Ad Tamlaması: Bütün kaynaklarda görülen bir söz öbeği türüdür. Genel olarak belirtili ve belirtisiz ad tamlaması şeklinde ikiye ayrılır. Bunun yanı sıra bazı kaynaklarda zincirleme ad tamlaması (Banguoğlu 2007:499, Karaağaç 2017: 210 vb.) ve takısız ad tamlaması (Gencan 1991: 231-235, Hatipoğlu 1982: 19) ile birlikte karma ad tamlaması (Akbayır 2007: 116), ayrılma durum ekli belirtili isim tamlaması (Altun 2011: 22) ve Arapça-Farsça ad tamlamaları (Delice 2003: 39) türlerinden de söz edilmiştir. Zincirleme ad tamlaması esasında farklı bir tamlama çeşidi değildir. Zincirleme ad tamlaması şeklinde ifade edilen söz öbeklerinin oluşumları temelde belirtili ve belirtisiz ad tamlamalarında olduğundan farklı değildir. Takısız ad tamlamasının varlığı ise alanyazında uzun bir tartışma konusu olmuştur (tartışmalar için bk. Demir 2010). Söz öbeklerine söz diziminin işlevsel yönüyle bakan araştırmacılar ise söz konusu tamlamanın sıfat tamlaması olarak ele alınması gerektiğini savunurlar. Öte yandan bu gibi öbeklerin sıfat tamlamalarından ayrılan önemli anlamsal ve söz dizimsel farkları da bulunmaktadır (Demir ve Yılmaz: 2010: 233). Örneğin niteleyici adlar sıfatlar gibi üstünlük ve en üstünlük imlerini almak gibi derecelendirmenin gerektirdiği özellikleri gösteremezler (Johanson 2004: 15).

2. İyelik Grubu: Bazı kaynaklarda ad tamlamaları içinde ele alınıyorken (Ergin 2008: 381, Aktan 2016: 9) bazı kaynaklarda ayrı bir söz öbeği türü olarak ele alınmıştır (Karaağaç 2017: 213, Özmen 2013: 49). Aslında tamlayanın ilgi, tamlananın ise iyelik eki aldığı bir ad tamlamasıdır. Bu sebeple tamlama, iyelik grubu adıyla ayrı bir söz öbeği olarak değerlendirilmiştir. Bu durumun tam tersi de söz konusudur. Örneğin Şimşek, bütün ad tamlamalarını *iyelik öbeği* başlığı altında gruplandırmıştır (1987: 321-345): belirtili adtakımı, belirtisiz adtakımı, adtakımlarının zincirlenmesi ve adltakımı. Şimşek'in *adltakımı* dediği grubun birçok kaynakta iyelik grubu olarak ele alındığı görülmektedir. Ad tamlamalarıyla iyelik grubu arasındaki ilişki konusunda daha detaylı bilgiye Kerime Üstünova'nın *Ad Tamlaması-İyelik Öbeği Ayrımı* (2005) adlı çalışmasından ulaşılabilir.

3. Sıfat Tamlaması: Bütün kaynaklarda bir söz öbeği türü olarak geçen sıfat tamlaması, oluşumu açısından yardımcı unsurun türü ile adlandırılmaktadır. Sıfat tamlamalarında yardımcı unsur baştır. Sıfat tamlamalarının iki ögesi de ad tamlamalarının aksine çekim eki almaz.

4. Edat Grubu: Ad ve sıfat tamlamaları gibi tüm kaynaklarda bulunan bir söz öbeği türüdür. Bu söz öbeği için takı öbeği (Banguoğlu 2007: 504), ilgeç öbeği (Şimşek 1987: 379) vb. adlandırmalar kullanılmıştır. Ad soylu bir sözcük ve devamında bir ilgeçten meydana gelir. Sıfat tamlamasının aksine asıl unsurun sözcük türüne göre adlandırılmaktadır. Edat gruplarında yardımcı öge yalın, ilgi, yönelme ve ayrılma durumlarında bulunabilir. Söz konusu durumların ilgeçler ile doğrudan ilişkilidir.

5. Birleşik İsimler: İki veya daha fazla özel adın yan yana gelmesiyle oluştuklarından dolayı birleşik isimler, özel ad olarak kullanılmaktadırlar. Kaynaklarda çoğunlukla birleşik isim olarak ele alınsalar da söz öbekleri söz konusu olduğunda soyadı öbeği (Banguoğlu 2007: 515), özel isim öbeği (Delice 2003: 28) ve özel isim grubu (Özkan vd. 2016: 73) başlıkları altında incelenmiştir.

6. Birleşik Fiiller: Genellikle birleşik fiil adı verilen bu söz öbeğine fiil öbeği (Banguoğlu 2007: 508, Delice 2003: 24) ve eylem öbeği (Şimşek 1987: 376) adı da verilmiştir. Oluşumu esasında iki türdür. Bir ad ve bir yardımcı eylem ile veya iki eylemin birleşmesi ile oluşur. Bir ögesi ad olan birleşik fiillerde yardımcı eylem ilk

sözcüğün yüklem olmasını sağlar. İki ögesi de eylem olan birleşik fiillerde iki eylem zarf-fiil ekleri ile bağlanmaktadır. İkinci eylem birinci eylemin içeriğini süreklilik, tekrar vb. açılardan değiştirir (Demir ve Yılmaz 2010: 239).

7. Tekrar Grubu: Çoğu kaynakta ikileme terimi ile karşılanan bu söz öbeği (Hatipoğlu 1982: 41, Özmen 2013: 75 vb.), yineleme öbeği (Karaağaç 2017: 195) şeklinde de adlandırılmaktadır. İkilemeler birebir aynı sözcüklerden oluşabilirken birbirleriyle yakın veya zıt anlamlı sözcüklerden de ikileme kurulabilmektedir. Ayrıca ikilemeler hece sayısı, ses, yapı, sözcük türü, anlam, dizim ve dil bilgisel özellikler dikkate alınarak çeşitli biçimlerde sınıflandırılabilirler (Foy 1899: 105-136).

8. Aitlik Grubu: Âitlik grubu ifadesi (Ergin 2008: 384 vb.), *-ki* aitlik eki ile kurulan söz öbekleri için kullanılır. Bunun yanı sıra aitlik öbeği (Karaağaç 2017: 199) şeklinde de adlandırılır. Genellikle sıfat tamlamasının içinde yer aldığı için ayrı bir söz öbeği türü olarak ele alınmaz.

9. Ünvan Grubu: Muharrem Ergin'in kullandığı ünvan grubu (2008: 389) terimi için Banguoğlu, san öbekleri (2007: 513) terimini tercih etmiştir. Bu söz öbeği türünde temel mantık, ünvan bildiren bir sözcükle başka bir adın birleşmesidir. Ünvan grubunda ünvan bildiren sözcüğün söz dizimine göre konumu değişebilir.

10. Sayı Grubu: Çoğu kaynakta sayı grubu adıyla verilen bu söz öbeği türü (Ergin 2008: 390, Karahan 2013: 72, Aktan 2016: 53), bazı kaynaklarda ise sayı öbeği şeklinde (Sarica 2015: 185, Karaağaç 2017: 189) verilmektedir. Sayı grubu sayı bildiren iki adın birleşmesi ile oluşur. Bu iki sayıdan ilki ikinci sayıdan büyük ise sayı grubu, küçük ise sıfat tamlaması olarak kabul edilir (Demir ve Yılmaz 2010: 238).

11. Ünlem Grubu: Bir ad ile ünlem ifade eden bir sözcükten oluşan bir söz öbeği türüdür. Ergin'in ve Banguoğlu'nun ünlem grubu şeklinde adlandırdığı (Ergin 2008: 390, Banguoğlu 2007: 518) bu söz öbeği türü, Delice'de edat öbekleri içinde ünlem edatı öbeği (2003: 23), Karaağaç'ta kısaltma öbekleri içinde ünlem öbeği (2017: 186) şeklinde incelenmiştir.

12. İsim-Fiil, Sıfat-Fiil ve Zarf-Fiil Grupları: Ergin, söz konusu söz öbeklerinden isim-fiil grubu için fiil grubu terimini, sıfat-fiil grubu için partisip grubu terimini, zarf-

fiil grubu için gerundium terimini kullanmıştır (2008: 395-396). Banguoğlu da aynı sıra ile bu söz öbeklerini ad takımları, sıfat takımları ve zarf öbekleri başlıkları altında değerlendirmiştir (2007: 498-502). Karaağaç, bu söz öbeklerini fiilimsi öbekleri bölümünde ele alırken (2017: 167-170), Sarıca, isim-fiil öbeği, sıfat-fiil öbeği ve zarf-fiil öbeği şeklinde incelemiştir (2015: 163-165). Aktan da, Sarıca ile aynı yöntemi benimsemiş ancak öbek yerine grup terimi ile ifade etmiştir (2016: 61-69). Eylemsiler çoğu kaynakta söz öbekleri içerisinde kendilerine yer bulmuşlardır.

13. Bağlama Grubu: Bağlama grubu (Ergin 2008: 379), bağlam öbekleri (Banguoğlu 2007: 520), bağlaç öbekleri (Şimşek 1987: 390) ve bağlama öbeği (Karaağaç 2017: 200, Sarıca 2015: 173) şeklinde adlandırılan bu söz öbeği türünde bir bağlaç neticesinde birden çok adım birbirine bağlanması söz konusudur.

14. Zarf Grubu: Bu söz öbekleri, bir zarfla o zarfı niteleyen bir başka zarftan veya bir sıfatla o sıfatı derecelendiren bir zarftan oluşmaktadır. Bu söz öbeği için belirteç öbeği (Şimşek 1987: 367), zarf tamlaması (Özmen 2013: 74), zarf öbeği (Delice 2003: 35) vb. terimler kullanılmıştır.

15. Kısaltma Grupları: Ergin, söz konusu kısaltma gruplarının kelime gruplarının kısaltması sonucu oluştuğunu belirtmiş ve isnat, genitif, datif, lokatif ve ablatif gruplarının da kısaltma gruplarından sayılabileceğini ifade etmiştir (2008: 397). Karahan da Ergin gibi isnat grubuna kısaltma grupları içinde yer vermiş ve durum ekleri ile oluşan söz öbeklerinin yapısal özelliklerine değinmiştir (2013: 80-84). Sarıca, kısaltma öbekleri başlığı altında belirtme öbeği, yönelme öbeği, bulunma öbeği, ayrılma öbeği ve iyelik (isnat) öbeği şeklinde incelemiştir (2015: 187-192). Karaağaç ise kısaltma öbekleri bölümünü, isnat öbeği, hâl veya edat öbekleri ve ünlem öbeği şeklinde 3'ye ayırmış, ikinci bölüm içerisinde diğer araştırmacılardan farklı olarak benzerlik hâli öbeği, karşılaştırma hâli öbeği, sebep hâli öbeği ve sınırlandırma hâli öbeği türlerine yer vererek bir anlamda durum ekleri ile kurulan öbekleri anlam bilimsel özelliklerine göre ele almıştır (2017: 175-186).

Bu bölümde özetle Türkçe dil bilgisi ve söz dizimi üzerine yapılan çalışmalarda söz öbeklerinin ele alınış biçimleri incelenmiştir. Kaynaklar arasında söz öbekleri için birbirinden farklı terimler tercih edildiği, söz öbeklerinin adlandırılmasında birçok farklı

yolun izlendiği, yine söz öbeklerinin tanımlanması, kuruluşu ve sınıflandırılması noktasında birbiriyle oldukça farklı yaklaşımlar olduğu görülmüştür. Ancak tüm bu kaynaklarda Gökdayı'ya göre söz öbeklerinin geçici olma ilkesi göz ardı edilmiştir. Bu durum söz öbekleri ile ilgili verilen bilgilerde bir tutarsızlık yaşanmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda söz öbekleri arasına birleşik eylemler ve deyimler gibi kalıcı söz varlığı birimleri dâhil edilmiştir (2018: 84). Ancak birleşik eylemlerin kalıcı söz varlığı içerisinde ele alınması da tartışmalıdır. Görülmektedir ki araştırmacılar arasında neyin öbek olduğu veya olmadığı konusunda bir birlik yoktur. Bu nedenle söz öbeklerinin söz dizimindeki yeri tespit edilerek modern dil biliminin verilerine göre evrensel söz öbekleri kurallarının ortaya çıkarılması çok büyük önem taşımaktadır. Böylece üzerinde uzlaşılabilen bir evrensel söz öbekleri sınıflandırması ortaya çıkarılabilir.

2. BÖLÜM: EVRENSEL DİL BİLGİSİNDE SÖZ ÖBEKLERİ

Dil bilimsel çalışmalarda söz dizimi üzerine pek çok kuram ortaya çıkmıştır. Söz konusu kuramlarda söz öbeklerinin farklı şekillerde ele alındığı görülmektedir. Ancak bu çalışmada kuramlar arasındaki görüş ayrılıkları üzerinde çok fazla durulmayacaktır. Çünkü çalışmanın amacı dil bilim kuramlarını incelemek değil dil bilim kuramlarında söz öbeklerinin nasıl ele alındığıdır. Bu sebeple çalışmada kuramların söz öbekleri konusunda birleştiği söz öbeği sınıflandırması temel alınacaktır. Söz dizimi kuramları denilince akla gelen ilk dil bilimcilerden biri Chomsky'dir. Ayrıca dil bilim kuramları söz dizimi ve söz öbeklerini genellikle tümce ve tümcenin ögeleri arasındaki ilişkiler üzerinden açıklamaktadır. Bu sebeple çalışmada öbek yapı kavramı hem söz öbekleri hem de tümce için kullanılmıştır.

Evrensel Dil bilgisi terimi, Noam Chomsky'nin 1957'den itibaren yaptığı çalışmalarda ortaya koyduğu ve kimi zaman bazı değişiklikler yaparak geliştirdiği söz dizimi kuramlarını ifade etmek için kullanılır. Bu çalışmada terim, daha geniş bir anlamda söz öbeklerini dil bilimsel yöntemlerle ele alan tüm çalışmalar için kullanılacaktır. Chomsky'nin kuramına geçmeden önce Fransız dil bilimci Tesnière'den bahsetmek gerekir. Tesnière'in söz dizimi üzerine çalışmaları, ölümünden sonra 1959'da *Éléments de Syntaxe Structurale* adlı kitapta yayımlanmıştır. Kitabın İngilizceye çevirisi 2015 yılında olmuştur. Söz konusu kitapta Tesnière, Bağımsal Dil bilgisi (Dependency Grammar) kuramını geliştirmiştir (Aydın Özkan 2017). Bağımsal Dil bilgisi kuramına göre söz dizimi, eylemin yönetiminde bir bağımsallık ve hiyerarşi ilişkisine bağlı olarak oluşmaktadır. Kuramın en temel noktası bağımlılık (dependency) kavramıdır. Öbek yapılarında iç ögeler arasındaki ilişki bu bağımlılık ilişkisine dayanmaktadır. Bir anlamda bağımlılık ilişkisi öbek yapı oluşumunu sağlamaktadır. Bağlantılar (connections) Bağımsal Dil bilgisinin bir başka önemli kavramlarından birisidir. Tümcede bağlantıların somut bir göstergesi yoktur. Bu sebeple zihinsel olarak algılanabilirler. Bağlantılar olmadan tümce anlaşılamayacağı için dil bilgisi açısından bu kavramın önemi büyüktür. Bağımsal Dil bilgisi tümcenin salt özne ve yüklemden oluştuğu fikrini kabul etmez. Bu ögeler arasındaki bağlantılara odaklanır. Tesnière bu durumu *Alfred speaks* "Alfred konuşur" tümcesi ile açıklar. Tümcede biçim bilgisel olarak iki unsur görülmektedir. Ancak bu iki öge arasında zihinsel olarak bir bağlantı vardır. Bağlantı

Alfred'in yavaşça, heyecanla veya hızlı bir şekilde konuşması olabilir. İşte bu bağlantı Tesnière'e göre tümcenin üçüncü ögesidir ve tümcede bu gibi söz dizimsel bağlantılar göz ardı edilmemelidir. Çünkü bu bağlantılar olmadan tümce kurulamaz. Başka bir deyişle bağlantılar düşüncenin ifadesi için vazgeçilmezdir. Dolayısıyla bir tümce veya öbek yapı, onların ögeleri arasındaki bağlantılar sonucu bir araya gelen sözcük veya sözcük gruplarından oluşmaktadır. Ayrıca bağlantılar arasında bir hiyerarşi söz konusudur. Temelde her bağlantı üstün bir öge ile daha düşük seviyedeki bir ögeyi bir araya getirir. Kurama göre üstün olan ögeye yöneten (governor), diğer ögeye ise bağımlı (subordinate) adı verilir. Söz konusu yöneten ve bağımlı terimleri öbek yapıların iç ögelerini oluşturur. Tesnière bu ögeler arasındaki ilişkiyi bağımlılık (dependency) kavramı ile açıklamış ve daha düşük seviyedeki ögenin yöneten ögeye bağımlı olduğunu ifade etmiştir (Tesnière 2015: 3-6). Bu açıdan Bağımsal Dil bilgisi kuramının özellikle yönetim kavramı açısından Chomsky'nin Evrensel Dil bilgisi kuramına da öncülük ettiği söylenebilir. Chomsky, 1957'de *Syntactic Structures* adlı çalışması ile Üretici Dönüşümsel Dil bilgisi (Generative Transformational Grammar) kuramını ileri sürmüş ve sonraki çalışmalarında da bu kuramı geliştirmiştir. Bu anlamda Üretici Dönüşümsel Dil bilgisi terimi, Chomsky'nin son çalışması dışındaki eserlerinde ele aldığı kuram olarak kabul edilmektedir. Söz konusu çalışmasında Chomsky, giriş bölümü dışında ilk iki bölümde dil kuramının nasıl bir dil bilgisi modeli olması gerektiği üzerine açıklamalarda bulunur. Sonraki iki bölümde öbek yapı kavramı ve taşıdığı sınırlılıklar konusunu inceler. Daha sonraki bölümlerde ise, 'dönüşüm' kavramını ve bu kavramın nasıl ele alınması gerektiğine değindikten sonra söz dizimi ile anlam bilimi arasındaki ilişki üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte Chomsky, *Aspect of the Theory of Syntax* (1965) adlı çalışması ile dil bilgisi anlayışını daha net bir şekilde ortaya koymuştur.

Söz dizimi, dillerde kurulan tümcelerin hangi süreç ve ilkelerle çalıştığının incelenmesidir. Belirli bir dilde söz dizimsel araştırma, incelenen dilin tümcelerini üretmek için bir çeşit araç olarak görülebilecek bir dil bilgisi inşa etme amacıdır. Bu araştırmaların nihai sonucu, belirli dil bilgilerinde kullanılan betimleyici aygıtların belirli dillere özel bir referansı olmadan soyut olarak sunulduğu ve çalışıldığı bir dil bilimsel yapı teorisi olmalıdır. Bu teorinin bir başka işlevi, her dil için genel bir dil bilgisi yöntemi sağlamaktır (Chomsky 1957: 11). Bu açıdan Chomsky'e göre tüm diller

ortak dil evrensellerine sahiptir. İki türlü ‘evrensel’ bulunmaktadır. İlki, dillerdeki genel eğilimi yansıtan ama bazı istisnaları olabilen ‘göreceli evrenseller’dir. İkincisi, tüm dillerin istisnasız paylaştığı bir özellik olarak ‘mutlak evrenseller’dir (Uzun 2000: 11). Örneğin söz öbekleri istisnasız bütün dillerde bulunduğu için mutlak evrensellerden iken öbeklerde ana unsurun başta veya sonda olması göreceli evrensellerdendir. Ortak dil evrensellerini içeren bu mekanizma, Chomsky’nin derin yapı kavramına gider. Derin yapılar, doğuştan edinilen ve öbek yapı kuralları ile üretilen yapılardır. Her konuşurun zihninde yer alan dil yetisine ait evrensel özellikler sergilerler. Yüzey yapı ise, derin yapıya uygulanan dönüşümlerin çıktısıdır ve sonradan edinilen bilgileri içerir. Bu sebeple, dilden dile farklılık gösterir. Diğer bir deyişle derin yapı konuşurun zihninde ve soyut bir bilgiyken, yüzey yapı bu soyut biçimin çeşitli dönüşüm kurallarına göre seslere, hecelere, sözcüklere, öbeklere ve tümcelere aktarılmasıdır (Aydın Özkan 2017: 32).

Üretici Dönüşümsel Dil bilgisi, temelde bir dildeki sınırlı sayıdaki kuralla sınırsız sayıda tümce üretilebileceğini savunan bir kuramdır. Bütün diller sınırlı sayıda foneme (sesbirim) sahiptir ve her tümce bu ses birimlerin sınırlı bir sayısı ile temsil edilir. Chomsky bu durumu bir makineye benzeterek şöyle anlatır: “Sonlu sayıda farklı iç konumdan herhangi birinde olabilecek bir makinenin belirli semboller üreterek bir konumdan diğerine geçtiğini düşünelim. Bu konumlardan biri başlangıç diğeri son konum olsun. Varsayalım ki makine her geçişte sözcük üreterek konum sırasını belirleyen başlangıç konumundan başlar ve son konumda biter. İşte o zaman tümcenin üretilmiş olan sözcüklerinin sırasını tayin edebiliriz ve başlangıç noktasından sağ tarafa doğru her zaman bir tümce üretebiliriz” (Chomsky 1957: 13-20). Chomsky burada üretimin yönünü İngilizceyi esas alarak belirtmiştir.

Chomsky, sınırlı sayıdaki kuralla sınırsız sayıda tümce üretimini sağlamanın yolunu ise *dönüşüm* (transformation) kavramı ile açıklar. Gramatikal dönüşüm, öbek yapı ile bir dizge üzerinde çalışır ve yeni türemiş öbek yapı ile yeni bir dizge meydana getirir. Genel anlamda, öbek yapılardan başka öbek yapılar türetme işidir. Gramatikal dönüşümün temel bazı özellikleri vardır. İlk olarak, bu dönüşümler üzerindeki uygulama sırasının belirlenmesi gerekir. Yani bu uygulamada sırayla uygulanan aşamalar söz konusudur. Örneğin önce edilgen dönüşümler uygulanmalıdır. Bu sebeple

söz konusu dönüşüm sırası özetle şu şekilde görünecektir: İlk olarak tümce ile başlayan genişletilmiş bir türetim ve morfemlerin sırasını belirleyen sonlu bir dizge söz konusudur. Daha sonra tümceye dönüşümler uygulanmaktadır. Bu dönüşümler dizgeleri yeniden düzenleyebilir, morfemlerde ekleme veya silme yapabilir. Sonuç olarak bir sözcük dizisi sağlanır. Son olarak ise, biçimsel ve ses bilgisel kurallar uygulanır. Böylelikle bu sözcük dizini bir ses dizisine çevrilir. Öbek yapı da tüm bu kuralları içermektedir ve dönüşüm kurallarına göre şekil almaktadır. Dil bilimsel yapıyı ve onun temsil seviyesini sunan öbek yapı kuralları temelde biçimsel ve ses bilgisel kurallarla sağlananlardan farklıdır. Örneğin söyleyiş, tek bir element dizisi ile temsil edilirken öbek yapı alt seviyelere doğru kırılmaz. Öbek yapı düzeyinde bir ifade, daha yüksek veya daha düşük seviyelere sıralanamayan bir dizi dizgeyle temsil edilir. Dönüşüm düzeyinde, bir ifade, daha sonra, çekirdek tümcelerden türetilen bir dönüşüm dizisi açısından daha da soyut olarak temsil edilir. İkincisi, bazı dönüşümler zorunlu iken bazıları sadece seçimlidir. Seçimlik dönüşümlerde, dönüşüm tümceye uygulanmasa da tümce dil bilgiseldir. Örneğin, olumsuzluk dönüşümlerinde dönüşüm uygulanmadığında tümce olumlu bir tümce olarak dil bilgisel olma özelliğini korumaktadır. Zorunlu dönüşümlerde ise, dönüşümün uygulanmaması tümcenin dil bilgisi dışı olmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu sebeple dönüşümün uygulanması zorunludur. Türkçe için özne-yüklem uyumundaki zorunluluklar buna örnek verilebilir. O zaman, dilin çekirdeği (kaynağı) zorunlu dönüşümlerin gramerin sonlu dizgelerine uygulanması ile üretilen bir dizi tümce şeklinde tanımlanabilir. Böylece dilin her tümcesi, çekirdeğe ait olacak veya bir ya da daha fazla dönüşüm dizisi ile türetilmiş olacaktır (Chomsky 1957: 44-46). Dönüşüm, bir başka deyişle, derin yapıları yüzey yapıya döşeyen söz dizimsel işlemdir (İmer vd. 2013: 104). Özetle, yukarıda da değinildiği gibi derin yapıya uygulanan yer değiştirme, yerine koyma vb. dönüşümler ile ortaya çıkan yüzey yapı, bir anlamda sözcükler dizimidir (Uzun 2000: 37).

Chomsky, 1957'den itibaren ortaya koyduğu fikirlerini zamanla güncellemiştir. Bu bağlamda 1981'de *Lectures on Government and Binding* adlı çalışmasında İlkeler ve Değiştirgenler Kuramını (Principles and Parameters Theory) ileri sürmüştür. Bu kuramda da yine önceki çalışmalarında olduğu gibi insanın dili, doğuştan getirdiği bir dil düzeneği ile edindiğini savunur. Chomsky'nin İlkeler ve Değiştirgenler kuramında Evrensel Dil bilgisi, önceki biçimlenmelerinden farklı olarak kurallarla değil, doğuştan

getirilen düzeneğin bileşenleri olarak bir dizi ilke ve değiştirgenlerden oluşmaktadır (Uzun 2000: 91). Üretici Dönüşümsel Dil bilgisi kuramında olduğu gibi burada da her dilin çeşitli evrensel ilkelere dayandığı belirtilir. Ancak öncekinden farklı olarak her dil için geçerli olan evrensellerin ilke (principle), dillere göre bu ilkelerin farklı şekillenmesi ise değiştirgen (parameter) olarak adlandırılır (Aydın Özkan 2017: 33). Bu anlamda, kurama göre her öbeğin bir başı bulunmaktadır ve bu durum ilke kavramıyla açıklanmaktadır. Yine kurama göre dillerde öbek yapıların farklı şekillenmesi ile baş ve yönetilen unsurların durumu, değiştirgenlerle açıklanmaktadır. Bu açıdan, İlkeler ve Değiştirgenler kuramı kendi içerisinde, yönetim kuramı, rol kuramı, aşamalı x kuramı, bağlama kuramı ve durum kuramı gibi alt kuramlara ayrılmaktadır. Söz konusu eserin ilk iki bölümünde Chomsky, genel hatlarıyla ilke ve değiştirgenler kuramını anlatmış ve derin yapı-yüzey yapı kavramlarının üzerinde durmuştur. Derin yapı burada Chomsky'nin önceki eserlerinde ifade ettiğinden daha soyuttur. Aynı zamanda derin yapı, dil bilgisinin birtakım ilke ve değiştirgeni ile etkileşime girmektedir. Yüzey yapı ise, önceki gibi dil bilgisinin son çıktıısı değildir. Burada yüzey yapı dönüşümlerin uygulanmasından sonra ama sesletimden önceki bir aşamadır (Uzun 2000: 93). Evrensel Dil bilgisi, söz dizimsel bileşenin sonsuz soyut yapıları ürettiğini varsayar ve bunları ses bilgisel yapı (PF) ve mantıksal yapıda (LF) görünüm veren yüzey yapı olarak adlandırır. PF, dilin sesbilimsel düzeyini ifade eder. LF ise söz dizimsel yapı ile bağlantılı bir şekilde dilin anlam bilimsel durumu ile ilgilenir. Evrensel Dil bilgisine göre yüzey yapı, PF ve LF'den oluşan bu üç temsil sisteminin özelliklerini belirlemelidir. Evrensel Dil bilgisi, birbirlerini etkileyen alt sistemlerden oluşur. Bu alt sistemler çeşitli bakış açılarından düşünülebilirler. Bu bakış açılarından birisi dil bilgisinin kural sisteminin çeşitli alt bileşenleridir. Son yıllarda giderek daha önemli hâle gelen bir başka bakış açısına göre ilkelerin alt sistemleri izole edilebilir. Buna göre kural sisteminin alt bileşenleri aşağıdaki gibidir:

1. Sözlükçe

2. Söz dizimi

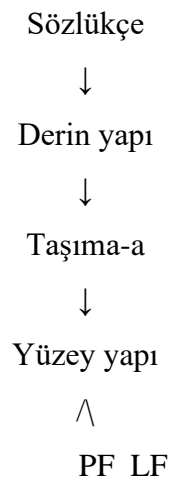
- a. Kategorik Bileşenler

- b. Dönüşümsel Bileşenler

3. PF Bileşeni

4. LF Bileşeni

Söz dizimi, PF ve LF sunumlarını belirleyen yüzey yapıyı meydana getirir. Bunlar yüzey yapıya taşıma-a kuralıyla konumlanır. Söz konusu kural sisteminin ise birtakım alt kuramları vardır: sınırlama teorisi, yönetim teorisi, rol teorisi, bağlama teorisi, durum teorisi ve kontrol teorisi. Sınırlama teorisi, belirli süreçler ve ilgili maddeler üzerinde yerellik koşullarını ortaya koymaktadır. Yönetim teorisinin ana fikri, bir yapının başı ile buna bağlı kategoriler arasındaki ilişkidir. Rol teorisi, bir aksiyonun edicisi gibi tematik rollerin atanması ile ilgilidir. Bağlama teorisi anafor, zamir, isim ve muhtemel değişkenler arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Durum teorisi ise soyut durum ataması ve onun biçim bilgisel gerçekleşmesi ile ilgilidir. Bu alt kuramlar, çeşitli açılardan birbirleriyle yakından ilişkilidirler. Örneğin, bağlama ve durum teorisi, yönetim teorisinin çerçevesi içinde değerlendirilebilirler. Aynı şekilde durum ve rol teorisi de birbirleriyle oldukça yakından bağlantı içindedirler (Chomsky 1988: 4-6). Derin yapı ile yüzey yapı arasındaki ilişkinin, Evrensel Dil bilgisinin önceki yapılanmalarında dönüşümlerle kurulduğu belirtilmişti. İlkeler ve Değiştirgenler Kuramına göre ise derin yapı ile yüzey yapı arasındaki bu bağ, farklı yapılardaki dönüşümlerle değil, bütün dönüşümlerin tekçil karakter içerdiğini söyleyen taşıma-a sistemi ile kurulmaktadır. Buna göre dil bilgisinin genel sunuluşu aşağıdaki gibi olmaktadır (Chomsky 1988: 17-18; Uzun 2000: 94):

PF bileşenin yorumlayıcı bir kural sistemi, yüzey yapıyı ses bilgisel yapıdaki temsillerle ilişkilendirir. LF bileşenin kuralları olan bir başka sistem, yüzey yapıyı mantıksal yapı (LF) biçimindeki temsillerle ilişkilendirir. En genel tanımlamayla Evrensel Dil bilgisinin amacı bu temsil formları ve temsillerin anlamı arasındaki ilişkiyi ifade etmektir. Yukarıdaki şemada gösterilen sistem, bu ilişkinin doğası hakkında bazı varsayımları ifade eder. Yani, daha soyut bir yüzey yapı ile yüzey yapının birbirinden bağımsız olan PF ve LF üzerine konumlanmasını gösterir. Şemada görülen bileşenlerden her biri (söz dizimi, PF kuralları ve LF kuralları), taşıma-a formunun kurallarını içerir. Bu yüzden PF kuralları arasında taşıma ve yeniden düzenleme gibi kurallar olabilir. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi söz diziminde dönüşümsel bileşenleri meydana getiren tek bir taşıma-a kuralı vardır (Chomsky 1988: 18).

Çalışmanın üçüncü bölümünde, **yönetim kuramının** temelini oluşturan Chomsky'nin dilsel yapılarda var olduğunu savunduğu yöneten-yönetilen ilişkisi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Burada yönetme kuramının baş öge ve yönettiği ögeler arasındaki ilişkiyi ele aldığı ifade edilir. Yani, bir yapının yöneticisi aynı zamanda baş (head) olarak da dile getirilmektedir (Chomsky 1988: 163). Kitabın bu bölümünde ortaya konulan yönetim kuramı, öbek yapılar ve öbek yapı kuralları konusunda, Evrensel Dil bilgisi kuramının yaklaşımını ifade etmesi açısından önemlidir. Yönetim kuramına göre tümce, ad ve eylem öbeklerinden oluşmaktadır. Yani, tümcedeki tüm ögeler, eylemin yönetimine bağlıdır ve söz dizimsel yapı eylem tarafından oluşturulur. Öbek de, aynı tümcede olduğu gibi kendi içerisinde bir yönetim ilişkisine sahiptir. Bu anlamda, her öbekte yöneten ve yönetilen unsurlar bulunmaktadır. Ayrıca İlkeler ve Değiştirgenler Kuramında yer alan alt kuramların hemen hemen hepsi bir şekilde yönetim teorisi ile ilgilidir.

Chomsky'ye göre yönetim kavramı aşağıdaki şartları sağlamak durumundadır (Chomsky 1988: 163):

1. Yöneticinin seçimi üzerine şartlar
2. Yönetilen ifadeler üzerine şartlar
3. Yönetim ilişkisi üzerine yapısal şartlar

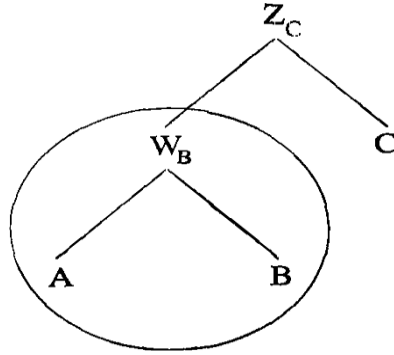
İlkeler ve Değiştirgenler Kuramında dil bilgisel ilişkiler “yöneten-yönetilen” ilişkisine dayanır. Yönetici olan kategori, bu özelliğini bulunduğu söz dizimsel konumdan alır.

Belirli bir söz dizimsel konumda bulunmak, o konumdaki kategoriye başka kategorileri yönetebilme yetkisini kazandırır. Bir kategori belirli bir söz dizimsel özelliği yönetilme yoluyla kazanır. Böylece bir kategori başka bir kategoriye, belirli bir özelliği taşıyıcı duruma getirmek üzere yönetir.

Dallanma, öbek yapılarında hem dikey hem yatay düzlemde yapısal ilişkiler kurar. Buna göre bir öbeğin en küçük dallanma alanı bir annenin (W) iki kız çocuğuna (A ve B) sahip olması şeklinde tarif edilebilir. Bu durumda, A ve B birbirlerinin kız kardeşi konumundadırlar. Bir anne budak dallandığında, dallandırdığı budaklar, birbirlerinin öbekteki kurucu konumlarını da belirlemektedir. Bir budak dallandığında, budaklardan biri diğeri ile, diğeri de kendisiyle öbek kuracaktır. İşte, öbek kurucuların birbirinin kurucu konumunu belirlemesi, İlkeler ve Değiştirgenler Kuramında budakların “şu konumdaki bir kurucu ol” biçiminde buyurması şeklinde **kurucu buyurma** (k buyurma) olarak adlandırılır. Bu durumda bir anne budaktan dallanan A ve B birbirlerine kurucu buyurmaktadır. Yani, A ve B budakları birbirlerini dallandırmaz ancak kurucu buyurma ilişkisi içinde bulunurlar. Budaklardan hangisi dil bilgisel özelliğini kendisini dallandıran budağa yani anne budağa yansıtıyorsa, bu budak baştır ve diğeri onun tümlecidir. Uzun (2000), bu durumu şu örnekle açıklamaktadır:

- a. [Kitaplar dizisi]_w yandı.
- b. *[Kitaplar dizisi]_w yandılar.

Bu örnek tümcelerde anne budak (W) [-çoğul] özellik taşımaktadır. Bu sebeple (b) tümcesinde yüklemcil ögenin [+çoğul] özellik taşıması yanlıştır. Bu örnekte görüldüğü gibi anne budak kızlarından birinin (dizisi) durumuna göre tümcede yer alır. Başka bir deyişle, budaklardan diğeri üstünlük kuran (dizisi) budağı, kendi dil bilgisel özelliğini anne budağa yansıtılmaktadır. Bu durum, (kitaplar) budağının aksine (dizisi) budağına öbeğin başı olma özelliğini kazandırır. Baş olmayan budak ise, başın tümleci konumunda yer alır. Dolaylı dallandırmanın olduğu öbek yapılarında da benzer k buyurmalar için uygun yapısal ilişkiler görülür. Böyle bir durumda, ilk olarak iki kardeş ortak bir budaktan dallanmaktadır. Bu söz konusu ortak budak da yine başka bir ortak budaktan dallanan kardeşlerden biri konumunda yer alır. Böyle bir dolaylı dallandırmada iki baş bulunmaktadır ve her iki baş da anne budağa kendi özelliklerini yansıtılmaktadır. Söz konusu durum aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Yukarıdaki şemadan anlaşılacağı gibi, A ve B iki kardeşdir. W, A ve B'nin annesi konumundadır. W aynı zamanda C ile iki kardeş durumundadır. W ve C'nin de anne budağı Z'dir. Bu durum C'yi, A ve B'nin teyzesi konumuna sokmuştur. A ve B de C'nin yeğenleri konumundadırlar. İşte bu durumda C, kardeşlik ilişkisi ile W'ye k buyururken, aynı ailesel ilişkiler sonucunda W'nin çocukları olan A ve B'ye de k buyuracaktır. Yani, k buyurma kardeş budağa yönelik olmakla birlikte, dolaylı dallanma alanının tamamına da yönelik olmaktadır. Sonuçta, bir budak, kendisini dallandıran ilk budağın dallandırdığı tüm budaklara k buyurur, denilebilir (Uzun 2000: 175-176).

K buyurma ile yönetim arasındaki ilişki mutlak değildir. Yani, k buyurma yönetimin olmadığı durumlar da bulunabilir. Uzun'un vermiş olduğu *sınav için soru hazırla-* örneğinde *hazırla-* eylemi soru tümlecine k buyurmakta ve rol yönetiminde bulunmaktadır. Ancak *sınav için* ilgeç öbeği doğrudan *hazırla-* eyleminden dallanmadığı için, *hazırla-* eylemi ilgeç öbeğine k buyurmaz ve aynı zamanda onu yönetmez. *Sınav için hazırlan-* örneğinde ise ilk budak olan eylem kendi içerisinde dallanmamış, dolayısıyla eylemi dallandıran ilk budak olma özelliği bir üst budağa taşınmıştır. Böylece eylem sırasıyla ilgeç öbeğine, ad öbeğine ve ilgece kurucu buyurmakta ve her üç budağı da yönetir duruma gelmektedir. Yani, A, B'yi dallandırmıyorsa ve A'yı dallandıran her büyükçül yansıma B'yi de dallandırıyor, A, B'ye büyükçül buyurur (b buyurma), denilmektedir. B buyurma, B'nin tüm unsurları için bir yönetme ve Rol yükleme ile sonuçlanmamaktadır. Çünkü *sınav ad* öbeği her iki eylemin de üye ve rol yapısında yer almamaktadır. Ancak, A, B'ye b buyuruyorsa ve A bir baş ise, A, B'yi yönetiyor demektir. (Uzun 2000: 176-180).

İlkeler ve Değiştirgenler kuramında yöneten-yönetilen ilişkisi ile beraber, **rol kuramı** önemli bir yere sahiptir. Rol kuramı temel olarak, tümcede eden (agent) ve etkilenen (patient) gibi anlamsal rollerin söz dizimsel yapıda belirlenmesi şeklinde ifade edilebilir (Chomsky 1988: 5). Yönetim kuramından hareketle tümcenin yöneticisi konumunda bulunan eylem yani yüklem veya yüklemcil öge, yönettiği unsurlara çeşitli roller yükler. Roller belirlenmesi ise, durum belirleyiciler ile yapılır. Her bir durum belirleyicinin dilin sözlükselleşmiş bütün öğelerini içeren sözlükçede, sözcüklerin sesbilimsel, söz dizimsel, anlam bilimsel ve eğer sahipse kendine özgü özelliklerini içeren sözlüksel kütüğünde hangi üyeye hangi rolü yükleyeceği tanımlanmıştır (Aydın Özkan 2017: 35). Burada **yankategorileme** kavramı ortaya çıkmaktadır. Yankategorileme, bir sözlüksel birimin söz dizimsel yapıda birlikte görüneceği diğer kategorilere ilişkin seçimini ifade eder (Uzun 2000: 97). Turan, yanulamlama dediği bu kavramı, bir sözcüğün sözlük kütüğünde yer alan ve öbek oluşturmak için yanında hangi üyeyi almak zorunda olduğuna ilişkin bilgi şeklinde tanımlamıştır (2012: 143). Tümce içinde konumdan konuma geçiş durumunda aşılacak her konum, gelecek sözcüğün seçimini sınırlayan bazı gramatikal sınırlılıklar sunar (Chomsky 1957: 20). Örneğin geçişli eylemler, geçişsiz eylemlerin aksine öbek yapıda yankategorileme çerçevesinde nesne konumunda bir ad öbeği istemektedirler. Bu bağlamda, sözlükçeden yankategorileme çerçevesinde öbek yapıya doğru bir oluşum söz konusudur. Öbek yapı oluşumunda, yankategorilemenin bir araç olduğu düşünülebilir. Sözlüksel üyenin yankategorileme özellikleri LF’de sağlanmak zorundadır. Yani söz dizimsel düzende yansıtılmalıdır. Özne bulundurma zorunluluğu da bir anlamda sözlüksel bilginin söz diziminde temsil edilmesine dayanan **yansıtma ilkesinin** gerekliliklerindedir (Chomsky 1988: 29).

Sözcüklerin bir araya gelerek öbek yapı oluşturması, sözlüksel yapıştırma denilen yeni bir düzenleme ile olur. Sözlüksel yapıştırma, sözlüksel birimleri sözlükçeden öbek yapıya taşıyan bir işlemdir. Bir sözlüksel birimin öbek yapıya yapıştırılmasını bir başka sözlüksel birim belirleyebilir. Yani bir sözlüksel birim başka bir sözlüksel birimin yankategorileme çerçevesinde yer alabilir. Bu durumda iki sözlüksel birim arasında seçme kısıtlılıkları söz konusu olmaktadır (Uzun 2000: 59-60). Bu seçme kısıtlılıkları söz dizimsel olabileceği gibi anlam bilimsel de olabilmektedir. Kaldı ki yankategorileme çerçevesinin temelinde anlam bilimsel özellikler bulunmaktadır.

Nihayetinde kısıtlılık öbek yapı oluşumuna dolayısıyla söz dizimine etki eden bir unsur olarak görülmektedir.

Yankategorileme özellikleri, sözlüksel birimlerin yapılandırılacağı öbek yapıları da belirler. Geçişli eylem, bir ad öbeğini dallandıran eylem öbeğinin başı konumuna, geçişsiz eylem ise böyle bir ad öbeği dallandırmayan eylem öbeğinin başı konumuna geçer. Yankategorileme çerçevesini kuran bilgi temelde anlam bilimseldir. Çünkü bir eylemin ad öbeği gerekliliği taşıması, o eylemin bildirdiği iş, oluş ve durumdan anlaşılmaktadır (Uzun 2000: 98-99). Bu anlamda, geçişli ve geçişsiz eylemler basitçe düşünüldüğünde üye sayısı bakımından ayrılırlar. Geçişli eylemler 2 üyeli iken, geçişsiz eylemler 1 üye sayısına sahip öbek yapı kurmaktadır. Yani, üye sayısı ve yapısı bir anlamda öbek yapının durumunu yansıtmaktadır. Burada eylemin kategorik gereklilikleri dolayısıyla sözlükçede yer alan özellikleri ön plana çıkmaktadır. Söz konusu gereklilikler ise hem derin yapıda hem de yüzey yapıda sağlanmalıdır. Chomsky bunu *see* “görmek” ve *persuade* “ikna etmek” eylemleri ile örneklendirir. Her iki eylem de sözlüksel olarak dolaysız nesne (direct object) gerektirir. Dolayısıyla yansıtma ilkesinin de bir gereği olarak görmek ve ikna etmek eylemlerinin nesnesi bir AÖ olmak zorundadır. Aynı zamanda rol kuramı çerçevesinde bu eylemlerin neyi/kimi sorularının cevabı olabilecek bir nesneye uygun bir Rol yüklemeleri de gerekecektir. Bu anlamda bir dilin yabancı dil olarak öğreniminde bu tarz eylemlerin yankategorileme çevresi öğrenilmelidir. Böylelikle, eylemlerin yankategorileme çevresini bilen bir kimse sözcüğün uygun LF temsili ile birlikte yüzey ve derin yapısını oluşturabilecektir (Chomsky 1988: 30-31).

Geleneksel olarak aksiyonun edicisi ve aksiyonun amacı gibi kavramlar semantik tanımlamada önemli bir rol oynarlar. Bu kavramlar durum ilişkileri, anlamsal roller ve tematik ilişkiler gibi farklı semantik tanımlama teorileri ile yakından ilgilidir. LF, tematik ilişkilerde terimlerin statüsünü veren anlamsal rolleri taşıyan ifadelerle dizayn edilmiş olmalıdır. Böyle ifadeler Evrensel Dil bilgisinde üye veya katılan (argument) olarak adlandırılmaktadır. LF’de bir anlamsal role aynı zamanda bir rol konumu atanmaktadır. Bir yapının sözcük başının yankategori özelliklerini sağlayan her bir konum, X-Bar teorisi terminolojisinde bir rol konumuna sahiptir. Örneğin bir anlamsal rol özne konumunda bulunabilir. Bazı anlamsal roller üyeler tarafından doldurulur.

Başların tüm tümleçleri de rol konumunda bulunurlar. Bir özne kendisi için belirlenen anlamsal rolün bulunduğu rol konumunda yer almaktadır. Buradan hareketle şöyle bir ilkedden söz edilebilir: “LF’de her üye en az bir anlamsal rol taşır ve her anlamsal rol de en az bir üyeye yüklenir.” Bir üyeye onun LF’deki anlamsal rolü sayesinde rol yüklenir. Bu ilkeye göre her söz dizimsel sunuluş (LF, derin ve yüzey yapı) tematik yapısının ve sözlükçedeki yankategorileme özelliklerinin yansıması olmalıdır. Chomsky bu durumu şöyle sembolize ederek anlatır: a ve b y’nin direkt bileşenleridir. a, y’nin başı ve b ise a’nın tümlecidir. O zaman X-Bar teorisine göre b kategorisi a’nın yankategorileme çerçevesini sağlamak zorundadır. Bu durumda a, b’nin doldurduğu konumu yankategorilemek durumundadır. Yani, bir öbek yapıda baş olan unsur tümlecini yankategorileme çevresine alır ve tümlecinin doldurduğu konumu yankategorilemek zorundadır. b’nin bulunduğu konum a’ya göre rol konumudur. Dolayısıyla a aynı zamanda b’nin bulunduğu konuma rol yüklemektedir. Burada şu unutulmamalıdır ki a bir konuma yankategorileme yapar ancak hem konuma hem de kategoriye rol yüklemektedir. Bir tümcede öznenin anlamsal rolü ise, EÖ’nün başı tarafından değil bütün olarak EÖ tarafından belirlenmektedir. Açık bir şekilde görülmektedir ki rol yükleme, yankategorileme ile yakından ilişkilidir. Ancak iki kavram tümüyle aynı değildir. Bu yüzden eğer a, y ile bir EÖ oluşturuyorsa, o zaman a, AÖ öznesi b’ye rol yükler ama onun yankategorileyicisi değildir. Bir başın tüm tümleçlerine baş tarafından rol yüklenir. Yüzey yapı temelde iki bileşene ayrılır: Derin yapı ve taşıma-a. Derin yapı tümüyle öncül-iz ilişkisinden yoksundur. O zaman, derin yapıda her üye bir rol konumuna sahiptir ve her rol konumu da bir üye tarafından doldurulur. Bu durumda derin yapı, anlamsal rol yüklemenin bir temsilidir (Chomsky 1988: 35-39). Gramatikal fonksiyonun bir temsili olan derin yapıda ortaya çıkan rol kriterine göre taşıma her zaman eksi rol konumundadır. Yani taşıma rol konumunda yer almaz (Chomsky 1988: 112).

Yönetim teorisinde, baş ile tümleci arasındaki üstünlük ilişkisi ve bunun sonucunda başın tümlecine belirli bir özellik yüklemesi, onun tümlecini yönettiği şeklinde değerlendirilebilir. Böylece Rol yükleme bir yönetim altında gerçekleşir. Yani eylem, tümlecini yönetir ve ona Rol yükler. Başka bir deyişle eylem tümlecine Rol yönetiminde bulunur. Buna göre yönetim, aralarında kurucu buyurma ilişkisi bulunan iki budaktan baş olanın, baş olmayanı yönetmesi biçiminde tanımlanmaktadır. Eylem

dışında Rol yükleyebilen kategoriler ilgeç, yüklemcil sıfat ve türemiş adlardır. Bunlardan ilgeç, tümlecine k buyurmaktadır ve öbeğin başı olarak tümlecini yönetip ona Rolünü yönetim altında yüklemektedir. Yüklemcil sıfatın Rol yüklemesi eylemlerin Rol yüklemesi ile aynıdır. Yüklemcil sıfatlar, tümleci olan ad öbeklerine kendi yönetimleri altında Rol yüklerler. Türemiş adın baş olduğu ad öbeklerinde ise, *Turistlerin kale gezisi* örneğinden hareketle baş olan unsur (gezisi), tümlecine (kale) k buyurmaktadır ve rol yüklemesi başın yönetimi altında gerçekleşmektedir. Ancak söz konusu örnekte baş olan unsur *turistlerin* tümlecine k buyurmamaktadır. Çünkü kendisini dallandıran budak *turistlerin* tümlecini dallandırmamaktadır. Dolayısıyla eylem ve yüklemcil sıfatlarda olduğu gibi türemiş adlar da, ad öbeklerinin göstericisi konumundaki öğelere rolünü yönetim dışından yüklemektedir (Uzun 2000: 169-172).

a'nın tümlecine a tarafından anlamsal rol işaretlenmiştir. Özne teriminde ise, bir belirsizlik vardır. Özne bazen bir eylemin öznesi iken bazen bir yüklem (predicate) yani EÖ'nün bir öznesidir. Bu durumda öznenin anlamsal rolünü belirleyen EÖ'dür. Fakat eylemin tümleçleri eylem tarafından yönetilmesine rağmen özne eylem tarafından yönetilmez. Eylemler uygun bir şekilde doldurulan tümleçlere gereksinim duyar ve EÖ'ler de özneye anlamsal rol yüklense de yüklenmese de tümcede doldurulan özne pozisyonunu gerektirir. Ancak eylemler kendi başlarına özne gerektirmez (Chomsky 1988: 103).

Yankategorilemede ilk adımlardan biri bir eylemin geçişli ve geçişsiz gibi özelliklerini kazanmasıdır. Eylem bu bilgiyi Van Valin'e göre sözlükçede her eylem için sunulan sözlüksel giriş (lexical entry) aşamasında edinir. Bütün sözlüksel kategoriler, sözlüksel girişlerinde yankategorileme bilgisine sahiptirler. Eylem gibi bir sözlüksel öge (lexical item) için sözlüksel giriş eylem hakkında ses bilimsel, biçim bilimsel, anlam bilimsel ve söz dizimsel bilgiyi içerir. Örneğin bir sözcüğün ses bilimsel bilgisi onun ses bilimsel sunumunu verir. Anlam bilimsel bilgi sözlüksel öğelerin üye yapısı (argument structure) hakkında bilgi verir. Söz dizimsel bilgi ise sözlüksel ögenin olduğu söz dizimsel çevrede belirlenir. Bu noktada sözcüğün yankategorileme çerçevesi devrededir. Yankategorileme çerçevesi de üye yapısı ile doğrudan bağlantılıdır (Van Valin 2004: 157).

Üye yapısı anlam bilimsel bilgiyi vermemektedir. Geçişli eylemlerin iki üyeli, geçişsiz eylemlerin tek üyeli yapılar içerdiğini söyler ama üyelerin eylemle arasındaki anlam bilimsel ilişkiyi dile getirmez. Yani iki eylemin farklı sayıda üye gerektirmesi, bu üyeleri ile arasındaki anlamsal ilişkilerinde de farklılık olmasını gerektirir. Bu durum eylemlerin sözlüksel kütüğünde yer alan üyelerinin üstleneceği roller ile ilgilidir. Örneğin *yarala-* eyleminde bir ‘yaralayan’ ve ‘yaralanan’ söz konusu iken *uyu-* eyleminde sadece ‘uyuyan’ söz konusudur. Bu durum başkaca eylemler için genellenebilir. O hâlde söz konusu iki üyeli ve tek üyeli eylemler için rol yapısı geçişli eylemler için EDİCİ ve ETKİLENEN şeklinde, geçişsiz eylemler için ise DENEYİMCİ şeklinde sunulabilir. Yankategori çerçevesi ile üye yapısı arasındaki ilişkide olduğu gibi Rol Yapısı ile üye yapısı arasında da bir bağlantı söz konusudur. Çünkü rolleri üstlenen üyelerdir. Bu durumda verilen örnek eylemler için sözlükçede yankategori çerçevesi, üye yapısı ve rol yapısı birlikte düşünüldüğünde aşağıdaki gibi sözlüksel yapılar bulunmalıdır (Uzun 2000: 99-102):

yarala-	E	1	2
		AÖ	AÖ
		EDİCİ	ETKİLENEN
uyu-	E	1	
		AÖ	
		DENEYİMCİ	

Görüldüğü gibi üyeler anlam bilimsel olarak eylemler tarafından seçilir. Rol yükleme üyelerin kendi kendilerine yaptıkları bir işlem değildir. Bu roller eylemler tarafından yüklenmektedir. Bu anlamda eylemler “rol yükleyici”, ad öbekleri de “rol yüklenici” konumunda bulunmaktadır. Rol yükleyici konumunda eylemlerden başka sözlüksel kategoriler de bulunmaktadır. Bu kategorilerden biri ilgeçtir. İlgeçler de, ilgeç öbeğinin başı olarak tümlecine kaynak, hedef, konu vb. anlamsal roller yükleyebilmektedir. Aynı şekilde yüklemcil sıfatlar ve türemiş adlar da Rol yükleyebilen sözlüksel kategoriler arasında yer almaktadır.

Anlamsal rolün belirlenmesinde iki faktör vardır: Birincisi, öbek kategorilerinin başı olan sözcüklerin sözlüksel özellikleri, ikincisi özne, nesne, tümleç, baş gibi

gramatikal fonksiyonlar. Yukarıda belirtildiği gibi yüzey yapılar taşıma-a kuralı ile derin yapılardan oluşur. Bu sebeple iki bileşene ayrılır: Temel olan ve dönüşümsel bileşen. Bu varsayıma göre derin yapı, anlamsal rolü yükleyen gramatikal fonksiyonlarda bir temsil seviyesidir. Dolayısıyla böyle bir gramatikal fonksiyon, gramatikal fonksiyon rolü (GF-Teta) olarak düşünülebilir. Yansıtma ilkesinden hareketle derin yapı özelliği şudur: Derin yapıda zorunlu olarak belirlenen her anlamsal rol, uygun GF ile bazı üyeler tarafından doldurulmalıdır ve her üye onun GF'si tarafından belirlendiği için tamamiyle bir anlamsal rol ile yüklenmelidir. Ayrıca her GF, LF'nin özelliklerini belirlemede önemli rol oynar (Chomsky 1988: 42-43).

İlkeler ve Değiştirgenler Kuramında Rol kuramının anlamsal roller kapsamında öbek yapılara etkisi açıktır. Bu anlamda Türkçede söz öbekleri incelemelerinde de anlamsal rollerin öbek yapılara etkisi ele alınmalıdır. Yani, hangi öbek türlerinin hangi şartlar altında öbek yapılara hangi anlamsal rolleri yüklediği, öbek yapı kuralları açısından son derece önemlidir. Türkçede söz konusu anlamsal roller ile ilgili ad öbeklerinin aldıkları durum belirleyicileri arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Bu anlamda yönelme durumuyla HEDEF, bulunma durumuyla YER, çıkma durumuyla KAYNAK vb. anlamsal roller yüklenebilmektedir. Bu açıdan ad öbeklerinde durum belirleyicilerinin anlamsal rollere etkisi ayrıca değerlendirilmelidir. **Aşamalı-X kuramına** göre, öbek yapı sözlüksel kategoriden öbeğe uzanan iki aşamalı bir yapı değildir. Öbek yapılar öbeklerden küçük, sözlüksel kategorilerden büyük ara öğeler içermektedir. Öbekler aynı türde genişlemelerden değil, her birinin ayrı bir öbek düzeyi sunduğu, ayrı bir aşama oluşturduğu farklı türde genişlemelerden oluşmaktadır. Bu genişleme gelişigüzel değildir. Belirli aşamalara ve hiyerarşiye sahip bir genişleme söz konusudur. Yani söz dizimsel olarak belirli dizilişlere sahip olma zorunluluğu taşımaktadır. Ayrıca öbek genişlemeleri arasında çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi, biçim bilimsel görünümüdür. Buna göre öbek yapılarda sözcüklerin biçim bilimsel yapısı değişebilmektedir. Sözcüklerin öbeğin durumuna ve yapısına göre farklı biçimbirimlerle işaretlendiği veya işaretlenmediği görülebilmektedir. Örneğin, geleneksel ifadeyle bir belirtili ad tamlamasında, tamlayan durumundaki sözcüğün ilgi durumu eki, tamlanan durumundaki sözcüğün ise iyelik eki alması söz konusu iken belirtisiz ad tamlamasında tamlananın aldığı ek aynı fakat tamlayan durumundaki sözcük eksizdir. Söz dizimsel ve biçim bilimsel özellikler dikkate alındığında öbek yapılarda baş olarak ifade edilen

tamlananın öbek genişlemesi sözlüksel kategorilerden öbekselle kategoriye doğru aşama izleyen bir genişlemedir (Uzun 2000: 125-128).

Uzun'un vermiş olduğu *okulun yeni yönetim odası* örneğinde öbeğin üç aşamalı olduğu ve bir adın üç ayrı tür öge ile genişlediği görülür. Burada yankategorileme açısından tamlayanlar arasındaki farklılıklar önemlidir. Yankategorileme kuralları açısından sıfatların, diğer iki genişlemeyi sağlayan adlardan önemli bir farkı bulunmaktadır. Sıfatların, adların aksine yankategorilenmesi gerekmez. *Okulun* ve *yönetim* tümleçleri ile sağlanan genişlemede kategoriler, ad kategorisine ait olduğu için bu yapıda yer almış olabilir. Ancak *yeni* ile sağlanan genişleme yapıya zorunlu olarak değil seçimlik olarak katılır. Yani, sıfat kategorisiyle yapılan genişleme ad kategorisi ile yapılan genişlemelerden farklıdır. Sıfat kategorisi ile yapılan genişleme, öbek genişlemesine yapısal olarak katılmamaktadır. Bu durumda sıfat ile yapılan genişlemenin aşama gerektiren bir genişlemeye yol açmadığı söylenebilir. Aşamalı X Kuramı çerçevesinde aşama gerektiren bir genişlemeye yol açmayan ögeler 'seçimlik' olarak görülürler. Bir öbeğin seçimli olması, onun öbek yapıya eklenme yoluyla giren, öbek yapıda eklenti olan öge olduğunu gösterir. Bu durumda söz konusu örnekte aşama sayısı aslında ikidir. Evrensel Dil bilgisi, öbek yapıda baş ile diğer kurucular arasında en başından beri ayırım yapmaktadır. Aşamalı X Kuramının yaptığı düzenlemeye göre başın dışında kalan ögeler arasında da ayırım yapılmaktadır. Ayrımlama, öbeğin içinde zorunlu veya seçimlik olma durumuna göre yapılmaktadır. Zorunlu ögeler öbek yapıda aşama kaydettiren ögeler iken, seçimlik ögeler öbek yapıda herhangi bir aşama kaydettirmez. Ad öbeklerinde seçimlik yani eklenti konumunda olan ögeler 'niteleyici' olarak adlandırılır. Bir öbeğin bileşenlerini niteleyici, tümleç ve baş olarak belirledikten sonra geriye sadece **gösterici (GÖS)** kalmaktadır. GÖS, bir öbek genişlemesinin son aşamasını oluşturur. GÖS konumu ile baş arasında bir dil bilgisel ilişki söz konusudur. Tamlayan ad, taşıdığı kişi-sayı özelliklerini başa, ancak Gös-baş ilişkisi gibi yapısal bir etkileşim yoluyla verir. Özetle, her öbeğin bir başı bulunmalıdır. Baş, tümleçle bir aşama kaydeder. Niteleyiciler aşama kaydettirmez. Her öbeğin baş dışında doğrudan dallandırdığı bir de gösterici konumu bulunur (Uzun 2000: 128-133).

Öbek yapı, başlangıçta ad öbeği (AÖ) ve eylem öbeği (EÖ) olmak üzere iki öbekselle yansıma göstermektedir. Chomsky, her kategori için uygun aşamalarla büyükçül

yansımalar olduğunu belirterek, +A, -E'nin büyükçül yansıması için AÖ (ad öbeği); +A, +E'nin büyükçül yansıması için SÖ (sıfat öbeği); -A, -E'nin büyükçül yansıması için İÖ (ilgeç öbeği) kavramlarını kullanacağını ifade etmektedir. Tümcenin bir bileşeni olan E'nin büyükçül yansıması için de EÖ'yü (eylem öbeği) kullanacağını söylemektedir (Chomsky 1988: 51). Buna göre AÖ ve EÖ dışında temel sözlüksel kategorilerin diğer yansımaları, tümcelerde ilgeç öbeği (İÖ), sıfat öbeği (SÖ) ve zarf öbeği (ZÖ) olarak seçmeli tümleç konumunda bulunurlar.

Sıfatlar, tek başlarına da öbek yapı kurabildikleri gibi başka sözcüklerle birlikte de kurabilirler. Sıfat öbeklerinde temel nokta, sıfat soylu sözcüğün baş olmasıdır. Başka bir deyişle baş olan bir sıfatın tümleci konumunda başka bir sözcük bulunmalıdır. Sıfat öbekleri tümce içinde tipik olarak adların niteleyicisi konumunda yer alırlar. Ayrıca sıfat öbekleri içinde, sıfatları niteleyen seçimlik zarflar da bulunabilir. Bu durumda zarfların öbek yapı konumu niteleyici olmaktadır.

İlgeçler, ad ve sıfatlardan farklı olarak tek başlarına öbek kuramazlar. Başka bir deyişle ilgeç öbeklerinde her zaman tümleç bulunmalıdır. İlgeçler, tümcede eylem öbeğinin niteleyicisi olarak yer alırlar.

Zarflar, Türkçede genellikle tek sözcüklü yapılanmalardır. Bu durumda tek sözcüklü zarfların öbek yapıda görünüşleri, başın dolu olduğu, tümleç vb. konumların boş olduğu bir yapı sergilemektedir. Zarfların öbek genişlemesi, yine bir başka zarf tarafından nitelenmesi ile olur. Zarf öbekleri genellikle, eylem öbekleri içinde niteleyici konumunda bulunurlar.

Eylemler, tek başlarına öbek yapı kurabilirler. Eylem öbeklerinin genişlemesi ise, eylemin üye yapısına bağlıdır. Eylem öbeği içinde, ilgeç öbeği ve zarf öbeği birer eklenti olarak bulunabilir. Türkçenin Geleneksel Dil bilgisinde “dolaylı tümleç” olarak bilinen ve ayrılma, bulunma ve yönelme durum ekleri ile tümcede yer alan tümleçlerin eylemlerle sıkı bir bağlantısı vardır. Bu anlamda bazı eylemler, sözlüksel yapılarında dolaylı tümleç görevindeki ögeler için birer üye konumu belirlemektedir.

Sıfat öbekleri adların, zarf öbekleri eylemlerin, ilgeç öbekleri ise adların veya eylemlerin niteleyicileri olarak tümcede yer alabilmektedirler. Nesne konumundaki ad öbekleri de eylem öbeğinin tümleci konumunda bulunurlar. Bu durumda özne

konumundaki ad öbekleri ile eylem öbekleri açıkta kalmaktadır. Bu sebeple, birçok dilde tümcenin başının eylem değil **Çekim (ÇEK)** olduğu kabul edilir. Çekim budağının tümcenin karakterini belirlediği açıktır. Çekimin bileşenleri olan kip, görünüş, zaman, uyum, soru vb. çekimsel kategoriler, tümcenin tamamını etkiler. Bu anlayışa göre, başlar, öbeğin bir parçasıdır. Kendisi tek başına öbek yapı kuramaz. Bu durumda, öbekselle kategoriler baş olamaz. Bu açıdan tümcede baş olmaya aday tek öge ÇEK'tir. Diğer ögeler (AÖ, EÖ) zaten öbekseldir. Aşamalı X Kuramına göre, tümcelerin başı ÇEK ise, o zaman tümce artık bir çekim öbeği (ÇÖ) demektir. Bu durumda öbek yapıda EÖ, ÇÖ'nün tümleci konumundadır. Özne AÖ'leri de ÇÖ'nün göstericisi konumunda yer almaktadır. ÇÖ'lerin tümleci konumunda, biçim bilimsel olarak en yakın etkileşimde olduğu eylem bulunmaktadır (Uzun 2000: 145-148). LF'de tümce, bir kipsellik içermek durumundadır. Yani Çekim olarak adlandırılan yapıya sahip olmak zorundadır. Bu durumda LF'de bir tümce en azından EÖ + ÇEK gibi bir yapıya sahip olacaktır. Bundan sonra, zorunlu özne varlığının, belirli bir Evrensel Dil bilgisi parametresi için özel bir seçim olduğunu varsayarsak bu durumda bir tümcenin analizi şöyle olacaktır: AÖ + EÖ + ÇEK. (Chomsky 1988: 27).

Aşamalı X Kuramına göre, tümceyi analiz eden bir başka kuraldan daha söz edilebilir. Bu kurala göre tümleyici kavramı öne çıkar ve tümleyici tümcenin başı konumunda bulunmaktadır (Chomsky 1988: 52). Başka bir deyişle tümce denilen yapı, bir tümleyici (TÜM) yansımasıdır. Yani tümcelerin ait olduğu dış yapının başı TÜM'dür. Bu durumda çekim öbekleri bu başın tümleci konumunda yer alır. TÜM'ün malzemesinin olup olmayacağı dillere göre farklılık göstermektedir. Türkçede bu konum boştur. Örneğin, İngilizcede başı solda bulunan ve sözlüksel bir malzeme ile sağlanan bir tümleyici öbeği (TÜMÖ) söz konusu iken Korecede başı sağda olan ve TÜM konumunda eksel bir malzeme bulunduran TÜMÖ söz konusudur (Uzun 2000: 148-150). Tümleyici ile çekim arasında kesin bir şekilde ilişki vardır. Eğer tümleyici konumu boş ise, yerleşik tümceciğin çekimi ve kalıp eylemler arasında doğrudan bir ilişkiden söz edilebilir. Bu durumda yine belki de tümcenin başı olarak çekim düşünülebilir (Chomsky 1988: 54). Türkçede tümleyici konumunun boş olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Türkçe tümce analizinde ve öbek yapı incelemesinde tümleyici konumu boş olduğu için çekim unsuru dikkate alınmalıdır.

Eylem, ad, sıfat, zarf ve ilgeç kategorilerine göre EÖ, AÖ, SÖ, ZÖ ve İÖ gibi öbeklerin kurulduğu belirtilmişti. Aşamalı X Kuramına göre ÇÖ ve TÖMÖ gibi öbeklerin de bulunduğu ileri sürülmektedir. Öbeklerin başı konumundaki ögeler kategori bakımından İlkeler ve Değiştirgenler kuramında sözlüksel kategoriler ve işlevsel kategoriler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sözlükçede listelenmiş ve anlam bilimsel bir değer taşıyan kategoriler sözlüksel kategori olarak adlandırılırken sözlüksel olmayan kategoriler işlevsel kategori şeklinde adlandırılır. Ad, eylem, zarf, sıfat ve ilgeç Türkçede sözlüksel kategorilerden iken çekim, zaman, görünüş, kip, uyum gibi söz dizimsel ögeler ise işlevsel kategorilerdendir. Bu alt kategoriler açısından Ç'nin söz dizimsel özelliği [+zaman] veya [-zaman] özellikli olmak gibi ayrılabilir. Bu durumda Türkçede TÖMÖ'nün söz dizimsel yapısı, Ç, [-zaman] özellikli olduğunda tümcecik, [+zaman] özellikli olduğunda tümce olmaktadır.

Sözlüksel kategoriler anlam bilimsel içerik taşıdıklarından, bu özelliklerini söz dizimsel yapıya anlam bilimsel seçme (a-seçme) yoluyla yansıtırlar. Örneğin eylem, söz dizimsel yapıda, rol yapısında yer alan rolü yükleyebileceği bir üyeyi anlabilimsel seçer. Aynı şekilde adlar, söz dizimsel yapıya, kendine rol yükleyecek başın anlam bilimsel seçmesi yoluyla yerleşir. İşlevsel kategoriler ise anlam bilimsel seçmez. Ancak hem sözlüksel hem de işlevsel kategorilerin bir de kategorisel seçme özellikleri vardır. Örneğin bir geçişli eylem, rol yükleyeceği üyenin AÖ olmasını ister. Dolayısıyla onun bir ad öbeği olmasını sağlayarak kategorisel bir seçme yapar. Aynı şekilde işlevsel kategoriler de bir ÇÖ'nin tümleci konumunda EÖ istemesi gibi kategorisel bir seçme yapmaktadırlar (Uzun 2001: 151-152).

Geleneksel Dil bilgisinde durum kategorisi olarak yer alan durum ekleri, İlkeler ve Değiştirgenler Kuramında bir alt kuram olan **Durum Kuramı** adı altında ele alınmıştır. Geleneksel Dil bilgisinde, sözcüğün tümcedeki işlevine göre biçimlenmeleri durum kategorisi ile ele alınırken Evrensel Dil bilgisinde ad öbeklerinin bu tarz biçim bilimsel görünümleri, onların öbek yapı konumlarıyla olan etkileşimi sonucu söz dizimsel yapıda ortaya çıkan biçimlenmeler olarak incelenmektedir.

Geleneksel Dil bilgisinin iki temel kategorisi vardır. Eylem ve ad soylu sözcükler. Bu kategoriler, sözlüksel kategoriler olarak düşünüldüğünde bu özelliklerine odaklı sistemde +A, -E ise ad, -A, +E ise eylem, +A, +E ise sıfat, -A, -E ise ilgeç olur.

Sözlüksel kategoriler için temel kural, işaretleyici olmadığı durumda bütün sözlüksel kategorilerin sabitlenmesidir. Yani, işaretleyicisiz (eksiz) durumda ad, eylem ve sıfatlar aynı tümleş yapılarına sahiptir. Bu yüzden *şehri yıkmak* ve *şehrin yıkılması* ile *kitap yazmak* ve *kitabın yazarı* temelde sözlüksel içerikten başka aynı forma sahiptirler. Elbette, eylem yapıları, yüzey yapıda adsal ve sıfatsal yapılardan farklıdır. Chomsky'ye göre bunun sebepleri durum teorisinden kaynaklanmaktadır. Burada önemli unsurlardan birisi şudur: Ses bilgisel kalıpta her ad, bir duruma sahip olmak zorundadır. Durum, AÖ'lere başlarına görünen ve süzülen konfigürasyonlar yardımıyla yüklenir. Chomsky, burada ses bilgisel form bileşeninde bir süzgeç olduğunu varsayar ve bunu **durum süzgeci** terimiyle ele alır. Buna göre sesbilimsel olarak gerçekleşmiş her AÖ bir DURUM yüklenmelidir. Sadece boş kategoriler durum süzgecinden kaçabilir (Chomsky 1988: 48-49). Zamirler cinsiyet, sayı, kişi ve hatta gramatikal özelliklere sahiptirler. Aynı zamanda fonolojik bir kalıp da taşırlar. Bu yüzden zamirler de AÖ'lerde olduğu gibi durum süzgeci ile durum yüklenmek zorundadırlar (Chomsky 1988: 102). Durum Süzgeci PF bileşeninden ziyade LF'de ve yüzey yapıda uygulanmaktadır (Chomsky 1988: 176). Ancak uygun yönetim olmadığı durumda bir AÖ zamir veya iz olamaz. Aynı zamanda durum süzgeci tarafından ses bilgisel olarak da ortaya konamaz. Bu yüzden böyle yapılar ortaya çıkamaz. Dolayısıyla Evrensel Dil bilgisinde herhangi bir böyle yapı dil bilgisi dışı olarak kabul edilmektedir (Chomsky 1988:169).

İDK'ya göre temelde iki tür durum bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Geleneksel Dil bilgisinden de bilindiği gibi Biçim bilimsel Durum'dur. İkincisi ise, biçim bilimsel görünümünden bağımsız bir Soyut Durum'dur. Durum süzgeci, soyut durum teorisinin temel ilkelerindedir (Chomsky 1988:175). *Ali kitap okuyor* örneğinde kitap Geleneksel Dil bilgisinden bilinen belirtisiz nesnedir. Ancak sözcük yalın durumda iken bu nesne işlevini taşımaktadır. Dolayısıyla burada biçim bilimsel olmayan soyut durum söz konusudur. Bu durumda Evrensel Dil bilgisine göre bu örnekte belirtme durumu eksiz ifade edilmektedir. AÖ'ler tümcelerde belirli durum kategorileri ile bulunurlar. Bu durum kategorileri, AÖ'ler için özne, nesne, dolaylı tümleş gibi dil bilgisel işlevler barındırır. Ayrıca, öbek yapı ilişkileri göz önüne alındığında belirli bir durumda olmanın belirli bir söz dizimsel konumda olmayı gerektirdiği de görülür. Bir sözcüğün belirli bir özelliği söz dizimsel yapıda kazanması, ona bu özelliğin söz dizimsel yapıdaki etkileşim yoluyla geldiği anlamına gelir. Böyle bir etkileşime sebep olan öbek

yapı ilişkilerindeki k-buyurma ve yönetimdir. Örneğin, yukarıdaki örnekte *Ali* ve *kitap* sözcüklerinin Belirtme durumu alabilecekleri kaynaklar, onlara k-buyuran ve aynı zamanda onları yöneten kategorilerdir. Dolayısıyla durum özelliği taşımanın k-buyurmaya bazen b-buyurmaya ve yönetime dayandığını söylemek mümkündür. Evrensel Dil bilgisinde bu, Durum Yükleme şeklinde ifade edilmiştir (Uzun 2001: 190-192). Durum eklerinin öbek yapı kuralları ile ilişkisi açık bir şekilde görülmektedir. Bu anlamda nasıl rol kuramında rol yüklemenin öbek yapılar üzerinde etkisi bulunuyor ise durum kuramının da öbek yapılara olan etkisi açıktır. Başka bir deyişle, belirli durumlar, AÖ'lere belirli yöneticiler tarafından yüklenmektedir. Dolayısıyla yönetim kuramı açısından Durum Yükleme'nin öbek yapılar üzerindeki etkisi ayrıca ele alınmalıdır. Aslında durum teorisi yönetim teorisinin bir parçasını oluşturur. Yani durum yüklemenin temel örnekleri aslında durum yükleyici tarafından yönetimin de örnekleridir (Chomsky 1988: 183).

Anlamsal roller ve durum arasında kesin bir paralellik vardır. Anlamsal roller LF bileşeninin bir özelliği iken, Durum PF bileşeninin bir özelliğidir. Sonuç olarak, AÖ'ler PF temsilde durum yüklenir. LF temsilde ise anlamsal rol tarafından belirlenir (Chomsky 1988: 117). Yani LF'de anlamsal rolü yüklenen bir AÖ PF'de durum yüklenir ve yüklendiği anlamsal rol ile durum arasında ise bir paralellik söz konusudur.

Durum yüklemenin, yönetim kuramı ile ilişkisi yukarıda belirtilmiştir. Normal olarak durum, onu yöneten bir kategori tarafından bir AÖ'ye yüklenir. Yönetim kavramına gelince, potansiyel yöneticiler, baş olan yapılarda tümlecini yöneten bir kategori olarak $+A$, $+E$ ve Çekim kategorileridir. Çekim $+zaman$ özellikli olduğunda tümcenin öznesini yönetir (Chomsky 1988: 50). Eğer bir AÖ'nün Durum özelliği taşıması bir başka kategorinin yönetimi sayesinde oluyorsa, bu durumda bir Durum Yükleyici, bir de Durum Yüklenici söz konusudur. İngilizcede sadece $-A$ özellikli eylem ve ilgeçler durum yüklerler. Ayrıca yalın durum $+zaman$ özellikli bir tümcenin öznesine yüklenir (Chomsky 1988: 49). Tipik olarak dillerde sadece eylem ve ilgeçler nesnelere durum yüklemektedirler (Van Valin 2004: 117). Türkçede de aynı şekilde Durum Yükleyici kategoriler arasında Çekim kategorisi dışında Eylem ve İlgeçler sayılabilir. Adlar ise Durum Yüklenici konumunda bulunurlar.

Çekim elementi \pm - zaman özellikli olabilir. Aslında burada temelde bir AGR (aggrement-uyum) elementi söz konusudur. Ayrıca çekim dolayısıyla çekimin işlevsel kategorilerinden biri olarak uyum kişi, cinsiyet ve sayı özelliklerini de taşıyan bir unsurdur. Eğer öyleyse uyumun çekimde durum yükleyen elementi yönettiğini düşünerek yönetim teorisini yeniden revize etmek gerekir. +A, -E genel olarak durum yükleyici olmadığı için, eğer uyumu adıl olarak alırsak, temelde eylemsel olarak +çekim ile ilgili -A ile birlikte (+A, -E, +ÇEK) yapısını bir durum yükleyici olacak şekilde durum teorisi genişletilebilir. Bu durumda eğer +çekim özelliği ile yalın durum yükleyen uyum varsa o zaman çekim özneyi yönetebilir (Chomsky 1988: 52). Uyum tarafından yönetim altında yalın durum yükleme İngilizce için doğal bir durumdur. Yalın durum yönetim içersin ya da içermesin uyumun doğal bir sonucudur (Chomsky 1988: 172).

Durum yüklenecek olan ögelerin AÖ olması ve bu AÖ'lerin durum yüklenebilmesi için bir şekilde yönetiliyor olması, Durum Yükleme ile Rol Yükleme arasında bir etkileşime sebep olur. Yani, AÖ'lerin yöneticilerinden sadece Durum değil, Rol de almaları beklenen bir durumdur. Bu durumda, sadece Durum yüklemeye dayanan ve Durum yükleme ile birlikte Rol yüklemeyi de içeren iki ayrı Durum yükleme süreci görülmektedir. Ayrıca söz dizimsel konum gözetilerek Rol yükleme olmadan da yüklenebilen Durumlar söz konusudur. Yönelme, kalma ve çıkma durumları bu kapsamda hiçbir yapısal bağlamda Rollerini ve Durumlarını değiştirmezler. Dolayısıyla, rol yüklemeden bağımsız olan veya olabilen durumlar ile Rol yüklemeden mutlak olarak bağımsız olmayan durumlar olmak üzere Durum kategorisini ayrıca ikiye ayırmak mümkündür. Buradan hareketle yönetim altında ama Rol yüklemeden bağımsız olarak ilgili AÖ'lerin buldukları konuma göre yüklenen durumlar, **Yapısal Durumlar**; AÖ'lerin Rol yüklenmiş olmalarının sonucu olarak yüklenen durumlar ise **İçsel Durumlar** olarak adlandırılmaktadır. Yapısal durum anlamsal rollerden ayrışır. O formal bir konfigürasyonun yapısal bir özelliğidir. İçsel durum ise anlamsal roller ile yakından ilişkilidir (Chomsky 1988: 171). Yani, yapısal durumlar sadece söz dizimsel konuma göre yüklenen Durumlar iken içsel durumlar Rol yüklemeyi de gerektiren Durumlardır. Durum Kuramına göre bir başın herhangi bir AÖ'ye yapısal durum yüklemesi için Yandaşlık ilkesi doğrultusunda baş ile AÖ'nün aralarına başka bir öge girmemelidir. İçsel durumlarda ise Durumun yüklendiği Aö'lerin onlara k-buyuran,

yöneten ve aynı zamanda Rol yükleyen kategoriler ile yandaş olması gerekmez. Ayrıca, yapısal durumlarda biçim bilimsel durum yüklenmiş AÖ'lerin kendisine Durum yükleyen baş ile yandaş olma zorunluluğu yoktur. Durum Kuramı, bütün bunların yanı sıra yükseltme yapılarındaki durum yükleme ile de ilgilenir. Buna göre yükseltme veya eklenme konumundaki AÖ'lerin durum yüklenmeleri, öbek yapı kuralları çerçevesinde ele alınmalıdır. Söz konusu AÖ'lerin durum yüklenmeleri, ana tümcenin eylemi tarafından olabileceği gibi tümceciklerin bir ögesi olarak da gerçekleşebilir. Tümceciğin bir ögesi olmasına karşın tümceciğin Ç'si tarafından yönetilemediği için durum yüklenmesini ana cümlelerin eyleminden alan AÖ örnekleri de söz konusudur. Bu durum, Evrensel Dil bilgisinde **Kuraldışı Durum Yükleme** şeklinde adlandırılmaktadır. Ancak bu durum, tümceciğin bir ögesinin, Ç'den Durum alamayınca ana tümceye yükselerek ana eylem tarafından durum yüklenmesini yaptığı şeklinde de açıklanmaktadır. Buna göre Kuraldışı Durum Yükleme yoktur, onun yerine Yükseltme vardır. Ayrıca, tümcecikler de Durum yüklenici konumunda yer alabilirler. Bu sebeple, tümceciklere durum yüklemesi de ayrıca incelenmelidir. Tümceciklerde, Rol ve Durum Yükleme süreçleri ana tümcedeki gibidir. Ancak, Durum Yükleme bakımından ana tümceden ayrılan yönleri de bulunmaktadır. En temel farklılık, ÇÖ'nün GÖS'ü konumundaki AÖ'ye yüklenen Durumun farklı olmasıdır. Ana tümcenin Ç'si soyut bir durum olarak Yalın Durum yüklerken, tümceciklerin Ç'si biçim bilimsel bir durum olan Tamlayan Durum yükler. Bununla birlikte, tümceciklerin Ç'si de özne konumundaki AÖ'lere Yalın Durum yükleyebilmektedir (Uzun 2011: 196-226). Yukarıda belirtildiği üzere anlamsal roller yapısal durumla ayrışırken içsel durumla bağlantılıdır. Ancak anlamsal roller ile durum arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Kuraldışı durum yükleme bu ayrışmanın bir örneğidir. Genelde çeşitli anlamsal roller yapısal durumla verilen bir elementle yüklenmektedirler (Chomsky 1988: 171).

Bağlama teorisinde içsel ve oblik durum derin yapıda yüklenir. Yapısal durum ise yüzey yapıda yüklenir. Ne-öbekleri ve onun izleri taşıma-a uygulanarak durum yüklenir. Bütün bu şartlar **Durum Mirası** ile yeniden düzenlenebilir. Durum mirası kavramına göre durum, adın bir leksikal özelliği olarak yüklenmelidir. Durum yükleme yüzey yapıdan daha sonra olmaz (Chomsky 1988: 183).

Durum yükleme yönetim kuramı ile yönetim kuramı da yankategorileme kavramı ile yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, eylemin yankategorileme özellikleri aslında yönetim özelliklerini yansıtır dense yanlış olmaz ve eylem kategorisi bu yankategorileme özelliklerinden yönetimi miras alır. Ancak kuraldışı durum yükleme ve yükseltme durumlarında bu tam olarak doğru değildir. Bu durumlarda baş AÖ'yü yönetir ama bu elementi yankategorilemez. Yani durum yükleyici olmak için yankategorileme özelliklerini almak gerekir. Ancak bu durumda yerleşik yalın özneye durum yüklenebilir. Eğer değişkenler durum işaretli izler olarak alınırsa, sadece geçişli eylemler Kuraldışı Durum yükleyen eylemler olarak düşünülebilir (Chomsky 1988: 164).

Chomsky'ye göre durum yüklemenin kimi temel özellikleri şunlardır (Chomsky 1988: 170):

1. Eğer AÖ uyum tarafından yönetiliyorsa yalın durumdadır.
2. Eğer AÖ yankategorileme özelliği ile eylem tarafından yönetiliyorsa nesne durumundadır.
3. AÖ, ilgeç tarafından yönetiliyorsa obliktir (yalın dışı durum).

İDK'da yer alan kuramlardan biri de **Bağlama Kuramı**'dır. Bağlama teorisi iki alanda karakterize edilir. Bunlar zamirler ve göndergelerdir. Bu iki kavram serbestlik terimi açısından bağlama teorisinde genelleştirilebilir. Dolayısıyla göndergeler ve zamirler, opak bir alanda serbest olamazlar. Bu iki opak alan şunlardır: 1. +zaman özellikli tümcenin öznesi 2. tümce veya bir AÖ'nün öznesinin kurucu buyurma alanı. Bu iki bağlama prensibi çok çeşitli uygulamalara sahiptir ve taşıma teorisiyle de yakından ilişkilidir (Chomsky 1988: 153). Bağlama kuramının temel kavramı olan Gönderim, bir ad ile bu adın sözlüksel içeriğinin ait olduğu kişi, nesne, varlık vb. arasındaki özdeşlik ilişkisidir. Her adın bir gönderimi bulunmaktadır. Bu gönderimler, kaynaklarının tümce içinde veya dışında olmasına göre ikiye ayrılabilir. Bir ad ile onun gönderimde bulunduğu AÖ arasında eşdizinleme ilişkisi kurulur. Eğer, gönderimin kaynağı tümce dışında ise, tümce içindeki başka bir adın kaynak olmadığını göstermek için bu adların gönderimleri farklı dizinler taşır (Uzun 2000: 235). Kurucu buyurma prensibi, bağlama teorisinin esasını teşkil eder. Bağlama teorisinde eylemcil yapılara karşılık adlı yapılarda öncül-gönderge ilişkisi ele alınmaktadır. Zamirin konumu göndergeler için

bağlama teorisinin prensipleri ile belirlenmektedir. Zamirler diğer göndergeler gibi yalın özne veya yansıtma ilkesinin figüre ettiği AÖ olarak görünebilir (Chomsky 1988: 154-156). Durum ve bağlama teorisi oldukça benzer özelliklere sahiptir. AÖ için üç temel konum düşünülebilir. +zaman özellikli tümcenin yalın öznesi, yalın bir özne ve eylemin tümleci. Durum teorisi, konum durum için işaretlenmediğinden dolayı yalın bir özneyi seçer. Bağlama teorisi de yalnız transparant alan olarak yine bu konumu seçer.

Adcıl ifadeler üç temel kategoriye ayrılabilir: Göndergeler, Zamirler ve Gönderimsel anlatımlar. Göndergeler, doğal referansa girme kapasitesi olmayan AÖ'lerdir. İki tür göndergeden bahsedilebilir: karşılıklı dönüşlü eylemler gibi sözlüksel göndergeler ve AÖ izi göndergeler. Bu kategorilere göre bağlama teorisi için şunlar söylenebilir (Chomsky 1988: 188):

1. Bir gönderge onun yönetim kategorisinde sınırlıdır.
2. Bir zamir onun yönetim kategorisinden bağımsızdır.
3. Bir gönderimsel anlatım serbesttir yani bağımsızdır.

Bağlama teorisi kapsamında bir zamir gerekli bir şekilde durum yüklenmektedir. Bu yüzden bir yönetim kategorisine sahiptir. Zamirler, göndergelerin sınırlandırılmasının aksine tümce içindeki konumlarında serbesttirler. Bir tümcede tümcecik yapılarında öncülle aynı konumda eşgönderimli bir zamir bulunabilir. Bu durumda kişi zamirleri dışlanır. Yani, söz diziminde zamir, kişi zamirine tercih edilir. Bu durum, İDK'da Zamir Dışlama İlkesi ile açıklanmaktadır (Chomsky 1988: 65).

Bağlama kuramında öncül ile gönderge arasında bir ilişki vardır. Bu ilişki k-buyurma ilişkisidir. Bağlama teorisine göre bağlama ancak k-buyurma altında gerçekleşmektedir. Buna göre öncül, göndergeye k-buyurursa öncül ile gönderge arasında bir bağlama zinciri meydana gelmektedir (Chomsky 1988: 197).

Söz diziminin PF ve LF sunumlarını belirleyen yüzey yapıyı oluşturduğu ve bunların yüzey yapıya taşıma-a kuralıyla konumlandığı daha önce ifade edilmişti. Burada taşıma-a ile ifade edilen aslında Chomsky'nin ilk çalışmalarındaki dönüşüm kavramı ile derin yapıdan yüzey yapıya geçiştir. Taşıma-a kavramı ise İDK'da bütün dönüşümlerin genel bir ifadesidir. Ayrıca taşıma-a, İDK'nın alt kuramlarından **Taşıma Kuramı**'nın temel prensibini oluşturur. Taşıma söz diziminde bir üyenin bir konumdan başka bir konuma

taşınmasıdır. Taşıma sürecinde taşınan üyenin eski konumu ile taşındığı konum arasında bir bağ vardır. Taşınan üye, eski konumunda bir *iz* (trace) bırakır. Dolayısıyla taşınan üye ile arkasında bıraktığı iz arasında bir bağ söz konusudur. Bu bağ, taşıma kuramında *eşdizinleme* (co-index) terimi ile ifade edilmektedir. Eşdizinli üyeler arasında ise bir *zincir* (chain) kurulur. Bu anlamda AÖ Taşıma, özellikle edilgen yapılar ve Wh Taşıma (Ne Taşıma) gibi taşıma örnekleri taşıma kuramının kapsamına girmektedir. Tüm bu taşıma işlemlerinin tespit edilmesi aslında orijinal konumların yeniden yapılanması içindir.

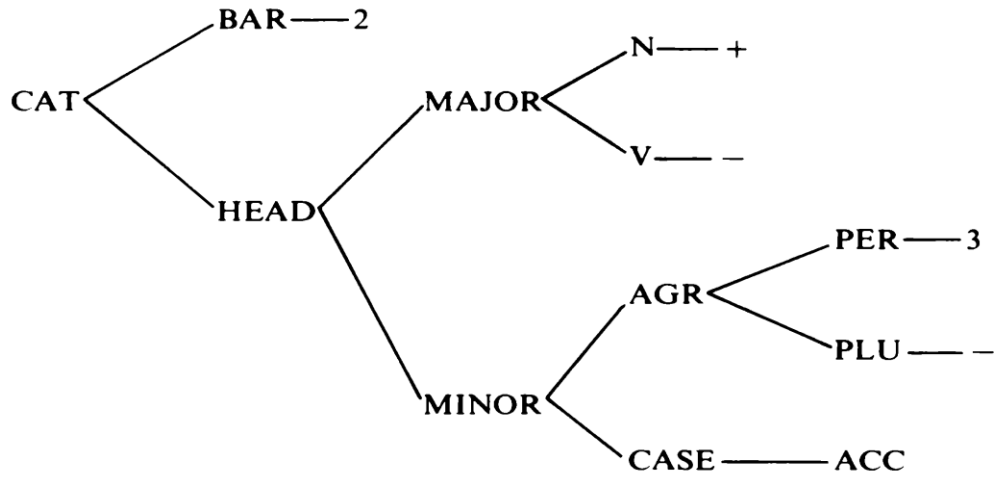
En yaygın taşıma türü, bir AÖ taşıma olan pasif yapılardır. Bilindiği gibi pasif yapılarda nesne konumundaki AÖ, özne konumuna taşınmaktadır. Taşıma kuramı, rol ve durum yükleme kavramlarıyla yakından ilişkilidir. Örneğin hem **AÖ taşıma** hem de **Ne taşıma** aynı konumdan uygulanabilir. Buna göre eğer durum yüklüyse AÖ taşımanın uygulanması gerekir. Eğer durum yüklü değilse de ne taşımanın uygulanmaması gerekir (Chomsky 1988: 178). Görüldüğü gibi durum yüklü olmanın taşıma-a üzerindeki etkisi açıktır. Aynı şekilde zincire ve zincirin başı olan üyeye de rol yüklenmesi söz konusudur. Rol, leksikal özellikli bir kategori, zamir ve durum yüklenmişlik izi gibi görünür bir kategoriye sahip fonksiyon zincirine yüklenir. PF kuralında görünür olmak için bir boş kategori, durum özelliğine sahip olmak zorundadır. Zamirin özellikleri ise, PF bileşende görünür olmamalıdır. Bu özellikler semantik, biçim bilgisel veya söz dizimsel içerikte özelliklerdir. Bu sebeple cinsiyet, kişi ve sayı gibi özellikler, fonolojik kurallarda görünür değildir. Bu özellikler, PF bileşeninin biçim bilgisel kurallarında katılabilir. O zaman sembolizasyon şöyle olmalıdır: Eğer “a”, uygun özelliklere sahip değilse fonolojik kurallarda görünmezdir. Uygun kurallar fonolojik kurallar ve durumdur. Yani uygun şartların oluşması uygun duruma ve uygun fonolojiye bağlıdır. Dolayısıyla rol yükleme işlemi aynı zamanda durum yüklemeye bağlıdır. Buna göre, ne izleri ve AÖ izleri ses bilgisel sonuçlarında farklılaşacaklardır: AÖ izlerinde fonolojik kurallar görünmezken ne izlerinde durum bunun tersi olacaktır (Chomsky 1988: 180-182). Bu anlamda taşınan üyelerin rol ve durum yüklenme biçimleri de ayrıca ele alınmalı, taşıma kuramının bu duruma dolayısıyla da öbek yapılara olan etkisi incelenmelidir.

Bağlama teorisinde içsel ve oblik durum derin yapıda yüklenir. Yapısal durum ise yüzey yapıda yüklenir. Ne öbekleri ve onun izleri taşıma-a uygulanarak durum yüklenir. Ayrıca bütün bu şartlar durum mirası ile yeniden düzenlenebilir. Durum adın bir sözlüksel özelliği olarak yüklenmelidir. Bu anlamda durum yükleme yüzey yapıdan daha sonra olamaz (Chomsky 1988: 183).

Ayrıca taşıma kuramı ile bağlama kuramı birbirleriyle bağlantılı iki kuramdır. Bağlama teorisinde yerellik, bağlanmanın söz dizimsel boyutunu belirleyen bir koşuldur. Gönderge bulunduğu tümcede eşdizinli olmalıdır. Uzun, bu durumu *tümcedeşlik* terimi ile ifade etmektedir. Bir gönderge aynı zamanda tümcede belirli bir konumda bulunmalıdır (2000: 240). Her iz, taşınan elementle eşdizinli olmalıdır. Bu durum taşıma-a kuralının bir parçasıdır. Çünkü ilgili izler ve onların bağlayıcıları taşıma-a kuralları tarafından belirlenmektedir. Aynı dizinleme teorisi zamirlere de uygulanır. Bu yüzden zamirler diğer elementlerle eşdizinleme yaparsa *yakınlık* (proximate), yapmazsa *engel* (obviative)'dirler. LF temsil seviyesinde her AÖ tek bir dizin tarafından dizinlenmek zorundadır. Her sözlüksel element zamirler de dâhil taşıma-a tarafından uygulanan bir dizin ile derin yapıda eklenmiştir (Chomsky 1988: 185-187).

Chomsky'nin kuramlarında söz öbekleri Öbek Yapı Dil bilgisi (Phrase Structure Grammar) yaklaşımıyla ele alınmıştır. Bu yaklaşım bir dilin o dildeki öbek yapılardan yola çıkarak açıklanmasını ifade eder. Chomsky'den sonra temelde bu yaklaşımı benimseyen kuramlar ortaya çıkmıştır. Gazdar tarafından ortaya atılan *Genelleştirilmiş Öbek Yapı Dil bilgisi* (Generalized Phrase Structure Grammar) bunlar arasında sayılabilir. Genelleştirilmiş Öbek Yapı Dil bilgisinin (GÖYD) temel amacı bağlamdan bağımsız dil bilgisi yaklaşımıyla söz dizimini ele almaktır (Kerimoğlu 2017: 94). GÖYD, Chomsky'nin tümceyi ağaç diyagramında bir AÖ ve EÖ biçiminde ele almasını çok sınırlayıcı bir yorumlama olarak görür ve kategoriler üzerinde bitmişlik, uyum, tekil veya çoğul olma durumu gibi özelliklerin belirtilmesi gerektiğini savunur. Bu sebeple kuram temel kavramları gösteren *Grafik Teorisi* (Graph Theory) ile kategorilerin kimi özelliklerini işaretleyen *Söz dizimsel Özellikler Teorisi* (Theory of Syntactic Features) üzerine şekillenmiştir. Kuram A, E, S gibi sözlüksel kategorileri reddetmez ancak bu kategorilerin özellikleri üzerine odaklanır. Chomsky söz öbeklerinin iç yapısının hiyerarşik bir düzene sahip olduğunu iddia eder. GÖYD ise tüm iç öğelerin tek bir anne

düğümünü paylaştıklarını savunur. GÖYD'e göre örnek bir öbek yapı analizi aşağıdaki gibidir (Gazdar vd. 1985: 20-21-75):

Grafiğe göre öbek yapıda *kategori* (CAT), *birincil* (MAJOR), *ikincil* (MINOR), *kişi* (PER), *çokluk* (PLU) gibi etiketlemeler ile öbeğin iç öğelerinin birtakım özellikleri işaretlenmiştir. Bir öbek yapının ilk olarak birincil ve ikincil özellikleri yer alır. Grafik incelendiğinde öbeğin baş ögesinin birincil özellikleri +N (+A) ve -V (-E) şeklinde görülmektedir. Dolayısıyla baş ögesi ad olan bir AÖ yapısı söz konusudur. Ayrıca AÖ'nün ikincil özellikler bakımından belirtme durum işaretleyicisine sahip üçüncü tekil kişi özellikli bir öbek yapı olduğu görülmektedir.

Öbek Yapı Dil bilgisi yaklaşımları içerisinde GÖYD ile en benzer kuram *Baş Sürümlü Öbek Yapı Dil bilgisi*'dir. Baş Sürümlü Öbek Yapı Dil bilgisi (BSÖYD) Pollard ve Sag tarafından ortaya konmuştur. BSÖYD ad, sıfat vb. sözlüksel kategorileri temel alır. Sözcük veya öbekler ses bilgisel, söz dizimsel ve anlamsal olarak *özellik yapısı* (feature structure) açısından değerlendirilir. Kurama göre tümcenin oluşumunu belirleyen bir baş öge vardır. Bu baş öge sözlüksel özellikleri ve sınırlılıklarıyla ifadenin dizimini ve anlamını belirlemektedir. Başka bir deyişle bir sözcük veya öbeğin biçimsel, söz dizimsel, anlamsal ve pragmatik bilgileri sözlükte kodlanmaktadır (Alyaz 2007: 224). Sözcüğü merkeze alan kuramın temeli *gösterge* (sign) kavramına dayanmaktadır. Göstergeler sözcük veya söz öbekleridir. Gösterge sadece ses bilgisel formdan oluşmaz. Bununla birlikte söz dizimsel, anlam bilimsel, söylem ve öbek yapı bilgisi gibi özellikleri de barındırır. BSÖYD bütün göstergelerin minimum *Ses* (Phon) ve *Söz*

dizimsel-Anlam bilimsel (Synsem) olmak üzere iki özelliğe sahip olduğunu iddia eder. Synsem değerinin *yerel* (Local) ve *yerel olmayan* (NonLocal) özellikleri vardır. Yerel özellikler *kategori* (CAT), *içerik* (CONT), ve *bağlam* (CONTEXT) biçiminde üç alt özelliklere sahiptir. Bu üç özellik tek bir yapının niteliği olarak görülmektedir. Göstergenin kategori özelliği *baş* (HEAD), *sözlüksel* (LEX) ve *altkategori* (SUBCAT) özellikleri hakkında bilgi verir. Baş göstergenin ad, sıfat, ilgeç gibi sözlüksel kategorisi ile birlikte sözcük türüne göre durum, biçim, çekim vb. özelliklerini gösterir. Söz konusu özelliklerin belirleyicisi baş öge olduğu için kuram Baş Sürümlü olarak adlandırılmıştır. Yerel olmayan özellikler göstergenin biçimsel ve anlamsal olarak görünür olmayan bağlam dışı özelliklerini ifade eder. BSÖYD’de öbeklerin gösterimi *Özellik Değer Matrisi* (Attribute-Value Matrix) olarak adlandırılan grafik ile yapılmaktadır. Gösterge birden fazla sözcükten oluşan bir öbek yapı ise öbeğin ögeleri *baş* (head) ve *kızlar* (Daughters-DTRS) olarak ele alınır. DTRS ögesi Head-DTR, Complement-DTRS, Adjunct-DTRS biçimlerinde sunulur. Sırasıyla Head-DTR öbeğin baş ögesini, Comp-DTRS öbeğin tümlecini, Adjunct-DTRS ise seçimlik ögeleri ifade etmek için kullanılır. Bu açıklamalara göre bir AÖ ve EÖ’nün yerel özelliklerine göre *Özellik Değer Matrisi* aşağıdaki gibidir (Pollard ve Sag 1994: 15-20; Alyaz 2007: 225-228):

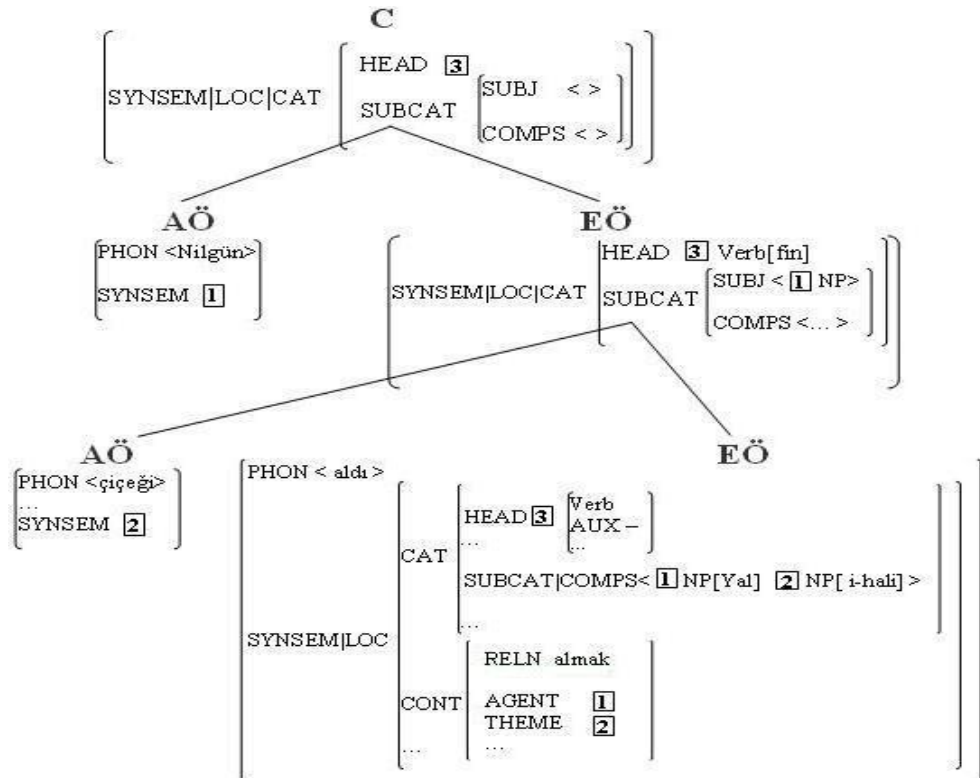
$$\left[\text{LOC} \left[\text{CAT} \left[\begin{array}{ll} \text{HEAD} & \textit{verb} \\ \text{SUBCAT} & \langle \textit{synsem} \rangle \end{array} \right] \right] \right]$$

EÖ Özellik Matrisi

$$\left[\text{LOC} \left[\text{CAT} \left[\begin{array}{ll} \text{HEAD} & \textit{noun} \\ \text{SUBCAT} & \langle \ \ \rangle \end{array} \right] \right] \right]$$

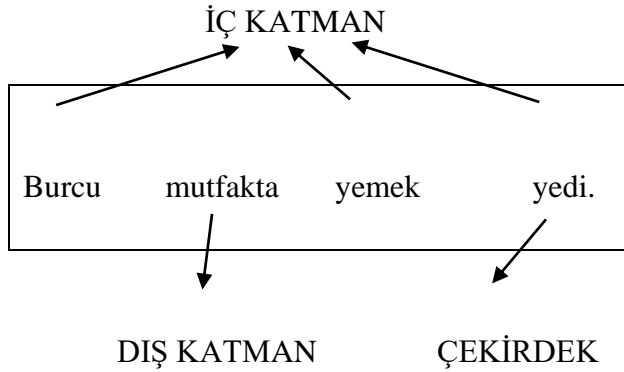
AÖ Özellik Matrisi

Öbek yapıların gösterimi açısından *Nilgün çiçeği aldı* tümcesinin *Özellik Değer Matrisi* ise aşağıdaki gibidir (Alyaz 2007: 231):

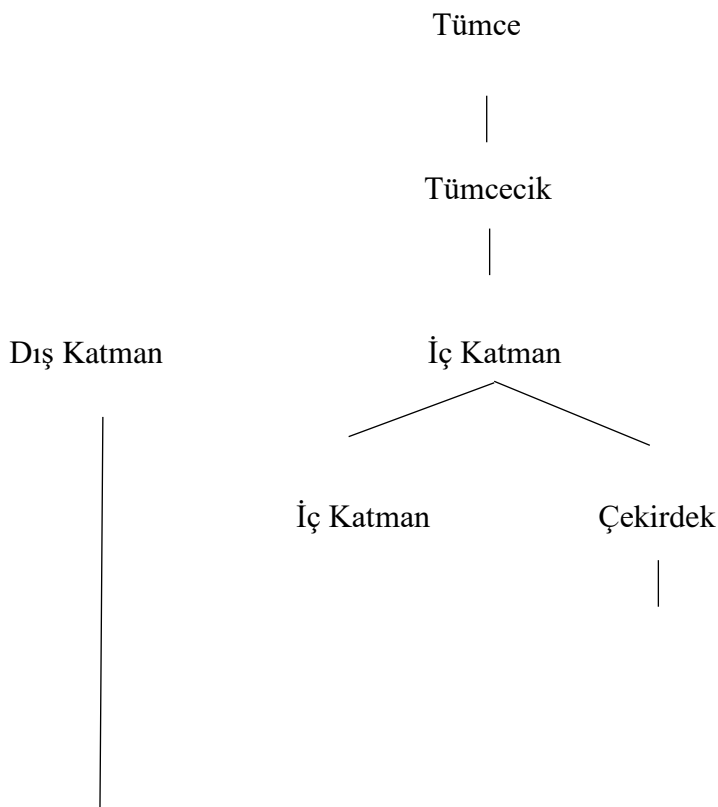

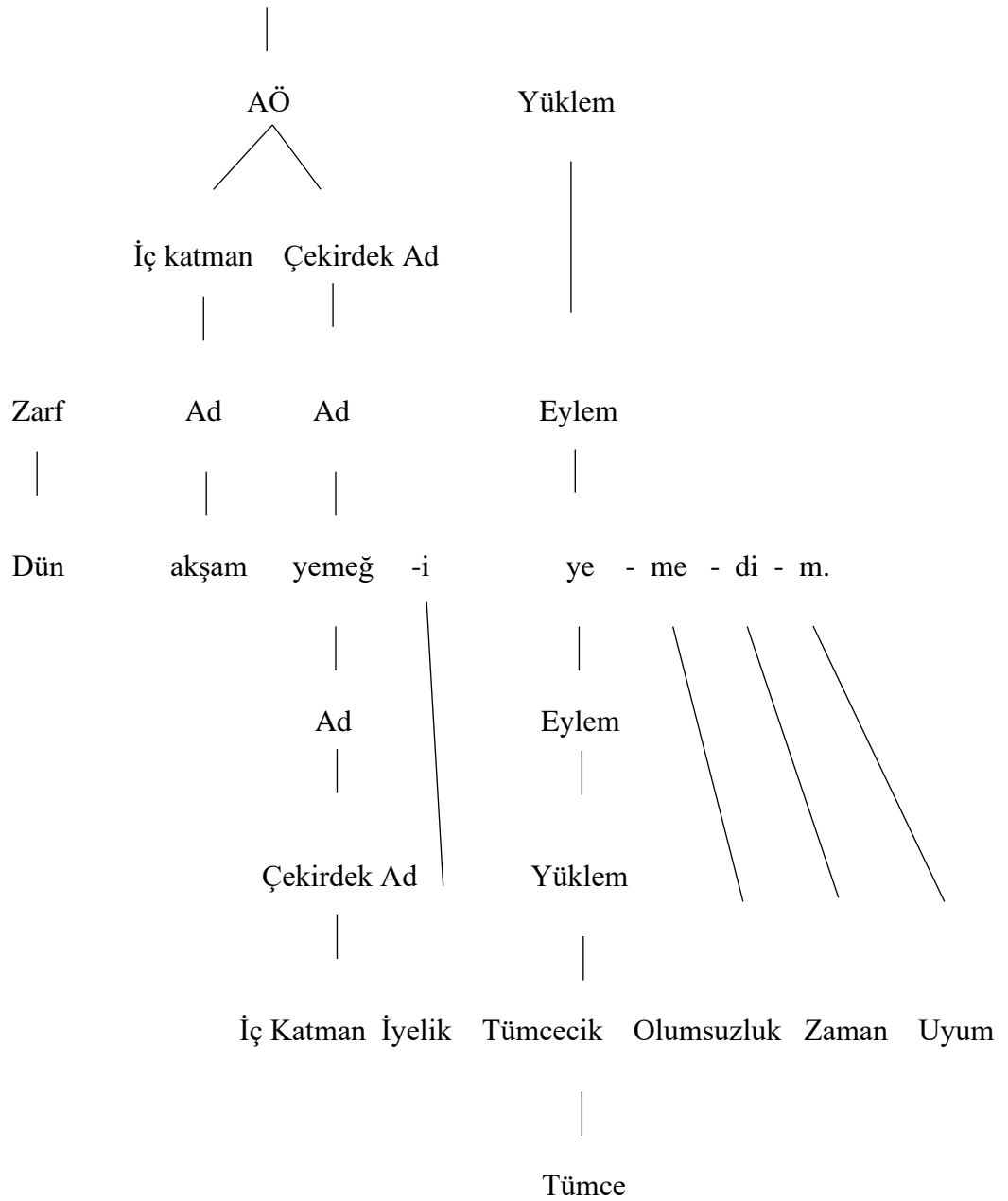
Tümencenin incelenmesi ve analizi noktasında biçim bilgisi ile birlikte anlamı ön plana çıkaran sözdizim kuramları arasında *Rol ve Gönderim Dil bilgisi* (Role and Reference Grammar) sayılabilir. Rol ve Gönderim Dil bilgisi (RGD) Valin ve Foley tarafından geliştirilmiştir. RGD'nin ortaya çıkmasını sağlayan temel soru söz dizimi, anlambilim ve söylem arasındaki etkileşimin nasıl açıklanması gerektiğidir. RGD'yi diğer kuramlardan ayıran temel nokta kuramın söz dizimsel yapıyı ortaya koymasındır. Kurama göre biçim ile anlamı bir araya getiren kavram *biçimsel söz dizimi* terimidir. RGD dil bilgisel ilişkilere dayalı sunumları ve Aşamalı X Kuramı biçimindeki bileşen yapı temsillerini evrensel olmadıkları iddiasıyla reddeder. Bütün dillerde tümce temelde yapısal olarak yüklem ve yüklemcil olmayan ögeler olarak ikiye ayrılır. Yüklemcil olmayan ögeler ise anlamsal olarak yüklem bir üyesi olan (argument-ARG) ve olmayan ögeler (non-argument) biçiminde ikiye ayrılır. Bu anlamda RGD, incelenen diğer kuramlarda olduğu gibi merkeze eylemi almaktadır. Kuram, tümce analizi için farklı terimler önermektedir. Bu terimler *çekirdek* (nucleus), *iç katman* (core) ve *dış katman* (periphery) olarak görülmektedir. Yüklemi içeren söz dizimsel birlik çekirdek olarak ele alınır. Çekirdek ve çekirdekte yer alan yüklem üyeleri iç katman olarak adlandırılır. Yüklem doğrudan bağlı olmayan veya eklenti (adjunct) olarak adlandırılan

öğeler ise dış katman olarak değerlendirilir. Tümceler katmanlı (layered) bir yapıya sahiptir ve her katman anlam bilimsel olarak kodlanmıştır. Bu açıklamalara dayanarak Valin'in verdiği örnek tuncenin analizi Türkçe açısından aşağıdaki gibi uyarlanabilir:

Çekirdek, iç katman, dış katman, iç katman üyesi gibi ifadeler söz dizimsel birlikleri ifade etmektedir. Bu kavramlar tüm dillerde gösterilebilen evrensel özellikler barındırmaktadır. Tuncenin merkezi olan çekirdek, öbek yapıda baş terimi ile ifade edilen ögeye karşılık gelir. İç katman üyeleri öbeğin tümleç konumundaki öğeleridir. Dış katman üyeleri ise tuncenin iç katmanı niteleyen zorunlu olmayan seçimlik veya eklenti denilen öğelerindendir. RGD'de yüklem, üye ve eklentilerin farklı yansımaları işlemci (operatör) olarak adlandırılır. İşlemciler tuncenin çekirdek, iç ve dış katman üyelerinin zaman, görünüş, olumsuzluk, bitmişlik/bitmemişlik gibi anlamsal özelliklerini ifade eder (Valin 2004: 205-206). RGD'ye göre *Dün akşam yemeği yemedim* tuncesinin gösterimi özetle aşağıdaki gibi sunulabilir:

Şemaya göre *yemedim* yüklemi ile *akşam yemeği* AÖ'sü tümcenin iç katman üyeleridir. *dün* zarfı ise seçimlik bir öge olarak tümcenin dış katman üyesidir. Şema şu şekilde de okunabilir: Çekirdek olarak ifade edilen eylem tümcenin baş ögesidir. İç katman üyesi olarak ele alınan AÖ ise tümleç konumudur. Dolayısıyla bir EÖ söz konusudur. Aynı şekilde *akşam yemeği* AÖ'sünün baş ögesi çekirdek olarak ele alınan *yemeği* sözcüğü iken tümleci de iç katman üyesi olarak değerlendirilen *akşam* sözcüğü olarak düşünülebilir. RGD'nin Chomsky'nin kuramlarından ayrılan yönü öbek yapılar hakkında daha detaylı bilgiler sunmasıdır. Şemada da görüldüğü gibi RGD'de tümcenin

ve söz öbeklerinin biçim bilgisi, söz dizimi ve anlam bilimsel özellikleri tek bir şema üzerinde belirtilmektedir.

GÖYD, BSÖYD ve RGD'nin söz öbeklerine yaklaşımı Chomsky'nin kuramları ile benzerdir. Terimler değişse de temelde öbek yapı teorileri baş ögeye göre şekillenmektedir. Öbek türleri de aynı şekilde baş ögenin sözcük türü ile ilgilidir. GÖYD, BSÖYD ve RGD kuramlarını birbirlerine yakınlaştıran Chomsky'nin kuramlarından ise uzaklaştıran temel nokta bu üç kuramın öbeklerin iç ögeleri hakkında daha fazla bilgi verme çabasıdır. Bu anlamda GÖYD kuramına göre öbek yapı gösteriminde iç ögelerin biçim bilimsel özellikleri ön plana çıkmaktadır. BSÖYD ve RGD kuramlarında ise biçim bilimsel özelliklerin yanı sıra söz dizimsel ve anlam bilimsel özellikler de gösterilmektedir. BSÖYD kuramı söz dizimi ile anlam bilimsel (Synsem) özelliklerin etkileşimine odaklanırken RGD biçim bilgisi ile söz diziminin etkileşimine dayanarak öbek yapıların anlamsal rolleri üzerinde durmuştur.

Bu bölümde söz öbekleri başta Chomsky ve Tesnière'nin kuramları olmak üzere farklı sözdizim kuramları açısından ele alınmıştır. Sonuç olarak, farklı söz dizim kuramlarının söz öbeklerinin belirlenmesi ve sınıflandırılması konusunda ortak bir noktada buluştukları görülmüştür. Bu anlamda Tesnière göre bağımlılık, Chomsky'ye göre yönetim kavramı açısından öbek yapılarında bir baş öge bulunduğu ortaya konulmuştur. Söz öbeği türlerinin ise incelenen tüm kuramlarda baş ögenin sözcük türüne göre belirlendiği görülmüştür. Öbek yapıların gösterimi ve incelenmesi noktasında ise birtakım farklılıklar ortaya çıkmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi kuramın temel aldığı noktaya göre (biçim bilimsel, söz dizimsel, anlam bilimsel vb.) öbek yapı gösterimleri değişiklik göstermiştir. Bu sebeple çalışmada söz öbekleri sınıflandırması açısından incelenen kuramların hepsi temel alınmış olacaktır. Öbeklerin gösteriminde ise ağaç diyagramı tercih edilecektir. Ancak gösterimde karışıklık yaşanmaması ve anlaşılabilirliği artırmak amacıyla biçim bilimsel, anlam bilimsel vb. özellikler gösterimde aynı anda verilmeyecektir. Çalışmada kullanılacak ağaç diyagramı gösteriminde öbek yapıların söz dizimsel açıdan hangi ögelerden oluştuğuna dair bilgiler sunulacaktır. Biçim bilgisi, anlamsal roller gibi diğer özellikler ayrıca değerlendirilecektir.

3. BÖLÜM: ÖBEK YAPI VE ÖBEK YAPI KURALLARI

Bileşen yapısı (constituent structure), söz dizimsel yapının bir parçasıdır. Bir tuncenin bileşen yapısı tuncede gruplanmış sözcük birlikleri ve onların hiyerarşik organizasyonları ile ilgilidir. Dolayısıyla öbek yapı bir anlamda tuncenin bileşen yapısı içerisinde yer alır. Tuncelerin bileşen analizinde ise tunceleri çeşitli bileşenlerine ayırmak, bileşenlerde var olan form sınıflarını kurmak ve bileşen yapısını belirleyen kuralları şekillendirmek gerekir. Söz konusu bu söz dizimsel analizde tunceleri bileşenlerine ayırmak ayrıştırma (parsing) olarak adlandırılırken tuncenin yapısını belirleyen kurallara ise öbek yapı kuralları (phrase structure rules) adı verilir. Bileşen yapısı tamamen şekle dayalıdır. Yani anlamdan ziyade elementlerin ve element gruplarının yatay (sentagmatik) ve dikey (paradigmatik) eksenindeki özelliklerine dayanır. Ancak bu bileşenlerin anlam bilimsel özelliklerinin olmadığı anlamına gelmez. Bileşen ve form sınıfları birbiriyle yakından ilişkilidir. Ad ve eylem gibi sözcüksel kategoriler ve onların yönettiği öbekler, eldeki analitik göreve bağlı olarak form sınıfları veya bileşenler olarak düşünülebilir. Form sınıfları için temel kriter bileşenlerin yatay ve dikey düzlemdeki özellikleri açısından konumlanmasıdır (Van Valin 2004: 110).

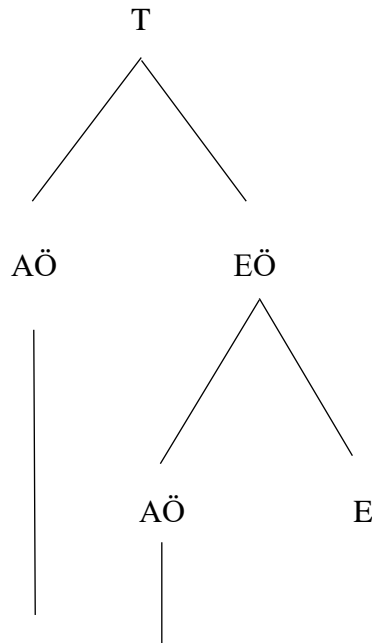
Görüldüğü gibi söz dizimsel düzeyde dil bilimsel çözümleme *bileşen analizi* (constituent analysis) veya ayrıştırma (parsing) denilen yöntem ile yapılır. Dilin yapısını çözmek için Chomsky'nin önerdiği modellerden biri öbek yapı modelidir. Bu öbek yapı modeli direkt bileşen analizi üzerine odaklanan bir model olup gramerin amaçları için çok daha güçlü bir yaklaşım sergilemektedir. Bileşen analizi ile ilişkili olan gramerler için yeni gramer formunun basit bir örneği ise aşağıdaki gibidir (Chomsky 1957: 26-34):

Tümce (T) → Ad Öbeği (AÖ) + Eylem Öbeği (EÖ)

Yukarıdaki sembolleştirmeye göre tuncenin ilk olarak bir AÖ ve EÖ'den oluştuğu gösterilmektedir. T'den hareketle, önce, onu oluşturan en büyük iki öbek, sonra bu iki öbeği oluşturan en büyük iki öbek ayrılmaktadır. Bu ikiye ayırma işlemi, artık ayrılamayacak birimlere, yani sözlüksel kategorilere kadar devam eder (Uzun 2000: 22-23). Şimdi, bileşen analizi üzerine odaklanan dil bilimsel yapı teorisi ile ilişkili bir gramer formu düşünülebilir. Bunun gibi her bir gramer başlangıç dizgelerinin sonlu bir

F-setini oluşturur. Sözü edilen gramer F'nin formüllerinden birinin uygulaması ile önceki dizgelerden türeyen sıradaki her dizge ve ilk dizge ile başlayan sonlu bir dizge sırası olarak bir TÜRETİM şeklinde tanımlanabilir. Burada Chomsky 1957'nin önemli kavramlarından biri olan *yeniden yazma (rewrite)* karşımıza çıkar. T'nin yeniden yazılması, yukarıdaki sembolleştirmede de görüldüğü üzere AÖ ve EÖ'dür. Bunlardan ilki, özne görevi üstlenen öbek olarak AÖ, diğeri yüklem görevini üstlenen öbek olarak EÖ'dür. Tümce analizi tabii ki bununla sınırlı değildir. Burada görülen tümcenin sadece ilk çözümlemesi olarak düşünülebilir. Daha sonra her öbeğin kendi içinde ayrıca analiz edilmesi gerekmektedir. Ayrıca yeniden yazma işleminde bir sınırlamadan söz edilebilir. Örneğin, tekil özellikli bir AÖ, yine tekil özellikli bir eylem ister. Tek bir element sadece tek bir kural ile yeniden yazılabilir. Eğer bu şart yerine gelmezse, tümcenin öbek yapısı uygun bir şekilde çözümlenemez (Chomsky 1957: 28-29).

Bileşen yapısının gösterimi farklı yöntemlerle yapılabilmektedir. Bunlardan biri iç içe geçmiş parantezlerle öbek yapıları birbirinden ayrı gösterme yöntemidir. Buna alternatif bir yöntem olarak ağaç diyagramı yöntemi görülmektedir. Bu yöntem öbek yapı ağacı (phrase structure tree) veya *direkt bileşen analizi (immediate constituent diagram)* olarak bilinir (Van Valin 2004: 115). Bu çalışmada biz daha açıklayıcı ve anlaşılır olduğunu düşündüğümüz için ağaç diyagramını tercih edeceğiz. Öbek yapı ağacının temel gösterimi ise *Ali okula gitti* tümcesinden hareketle aşağıdaki gibidir:

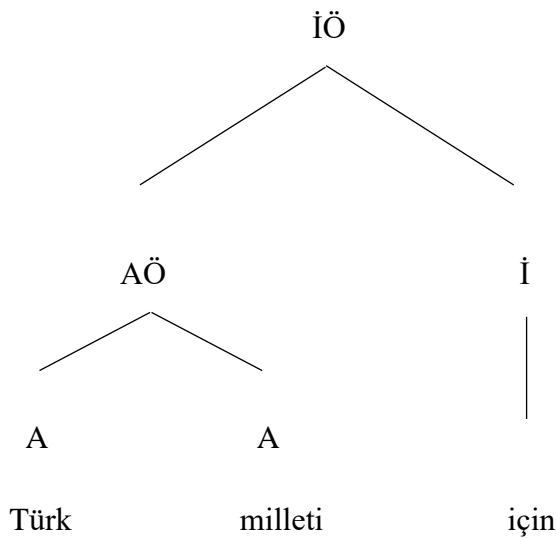

A A
Ali okula gitti.

Yukarıdaki şema, basit bir tümcede öbek yapıların ağaç diyagramıyla incelenmesine bir örnektir. Basit bir öbek yapı incelemesi biçimsel olabileceği gibi AÖ, EÖ gibi kategorik sembollerle de olabilir. Söz konusu tümcenin bu şekilde analiz edilmesi aslında bir yeniden yazma kuralıdır. Yeniden yazma kuralıyla belirlenen öbek yapılar için Chomsky, *Öbek Yapı Grameri* terimini kullanmaktadır. Bir tümce sonlu dizgelerden oluşur. Dolayısıyla sonlu dizgeden oluşan bir tümce de öbek yapı gramerinde sonlu yeniden yazma kurallarından meydana gelir (Chomsky 1965: 65-67). Öbek yapılarda, dilin her bir tümcesi bir dizi dizge tarafından sunulur. Fonem, morfem ve sözcüklerde olduğu gibi tek bir dizge ile değil. Bu sebeple öbek yapı temelde bazı dil bilimsel seviyeler için gerekli olan önemli ve farklı bir karaktere sahiptir (Chomsky 1957: 31).

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi bir öbek yapı ağacının bileşenleri *düğüm*ler (nodes) ve *dallanmalar* (branches) olarak karşımıza çıkar. Dallanmalar, düğümleri birbirine bağlayan yapılardır. Düğümler; dallanma ve dallanma olmayan, anne ve kız, kız kardeş ve kız kardeş olmayan düğümler şeklinde alt kategorilere ayrılabilir. Düğümler arasında bir yönetim ilişkisi söz konusudur. Örneğin bir *Türk milleti için* ilgeç öbeğinde İÖ, İ (için) ve AÖ (Türk milleti)'yü yönetir. Bu şu anlama gelir: İÖ bir anne düğümdür. İ ve AÖ kız düğümlerdir. Ayrıca İ ve AÖ kendi içlerinde kız kardeş düğümlerdir. İ düğümü, *baş kız* (head daughter)'dır. Aynı şekilde AÖ (Türk milleti), A (Türk) ve A (milleti)'yü yönetmektedir. Bu durumda AÖ, anne düğümdür. Her iki A (Türk ve milleti) ise AÖ'nün kız'ı ve birbirlerinin kız kardeş'i konumundadırlar. A (milleti) düğümü de AÖ'nün baş kız'ı durumundadır. Dallanmalar sadece anne ve kız düğümlerini bağlayabilir ve her kız sadece bir anneye sahip olabilir. Bu yüzden İ aynı anne düğümüne sahip olmadıkları için A (Türk) ve A (milleti) ile kız kardeş değildir. Ancak İÖ aynı zamanda A (Türk) ve A (milleti)'yü yönetir. Bu sebeple İÖ düğümü, İÖ içindeki tüm düğümleri yönetir. Bu durumda İÖ ile İ ve AÖ arasındaki yönetim ilişkisi ile AÖ ile A ve A arasındaki yönetim ilişkisi *direkt yönetim* (immediate dominance) ilişkisidir. Yani anne düğümler kendilerinin kız düğümlerini yönetirler ve onlar arasında

bir başka düğüm yoktur. Anne düğümler her zaman kız düğümlerini direkt olarak yönetirler. İÖ, A (Türk) ve A (milleti)'yı yönetir ancak bu direkt yönetim değildir. Çünkü İÖ ve A (Türk ve millet)'lar arasında bir AÖ düğümü vardır. Eğer bir düğüm bir başka düğüm tarafından direkt yönetiliyorsa bu durumda bu kız düğümleri anne düğümün *direkt bileşenleri* (immediate constituents) konumundadır. Örneğin *Türk milleti için* İÖ'sünde A (Türk) ve A (milleti), *Türk milleti* AÖ'sünün direkt bileşenleridir. Aynı şekilde İ (için) ve AÖ (Türk milleti) de, İÖ'nün direkt bileşenleri konumundadır (Van Valin 2004: 116). Yukarıda anlatılan düğüm, bağlanma ve yönetim ilişkileri aşağıdaki ağaç diyagramı ile gösterilebilir:

Öbek yapı kuralları bir anlamda düğümler arasındaki ilişkileri ifade eden kurallardır. Bir X öbeği için alternatif bir formül XÖ'dür. Bir öbek yapıda yer alan *belirteç* (specifier), *niteleyici* (modifier) ve *tümleyici* (complementiser) işlevsel kategorilerdendir. Sözlüksel kategorileri değişebilen X, Y ve Z'nin baş oldukları öbeklerde gösterim XÖ, YÖ ve ZÖ şeklinde olacaktır (Van Valin 2004: 144-145). Eğer X bir ad ise o zaman öbeğin türü Ad öbeği (AÖ), sıfat ise sıfat öbeği (SÖ), zarf ise zarf öbeği (ZÖ), ilgeç ise ilgeç öbeği (İÖ), eylem ise eylem öbeği (EÖ) olur. Bir AÖ Türkçede temelde A+A (ad + ad) veya S+A (sıfat + ad) yapısında görülmektedir. Bu durumda daha önce belirtildiği gibi yeniden yazma kuralı devreye girer ve bir AÖ'nün yeniden yazılması Türkçede şu şekillerde gerçekleşir:

$$AÖ \longrightarrow A + A$$

$$A\ddot{O} \longrightarrow S + A$$

“+” işareti form sınıfları arasındaki sırayı gösterir. Örneğin yukarıdaki şemada görüldüğü gibi içerisinde sıfat bulunduran bir AÖ’de sıfat, addan önce gelir. Öbek yapı kuralları ağaç diyagramında gösterilen bileşen yapısını belirler. Yukarıdaki AÖ’nün yeniden yazılma gösterimi X-bar şeması açısından sembolleştirilmiştir. Yeniden yazma kuralları bileşen yapısı ile öbek yapı kuralları arasındaki ilişkiyi göstermenin yollarından birisidir. Ağaç diyagramında X-bar yapısının her seviyesi bir kural tarafından temsil edilmektedir. Bir başka deyişle her öbek yapı kuralı bir yerel altağaç sistemini (local subtree) belirler yani bu durumda yeni bir dallanma söz konusu olur. Okun sol yanı üzerindeki bileşen bir anne düğümüdür ve bu anne düğüm okun sağ tarafındaki kız düğümlerini yönetmektedir (Van Valin 2004: 146).

Söz dizimsel analizde bir dilin tümcelerinin bileşen yapısını ortaya çıkarmak için analiz etmeye imkân veren bir dizi test gerekmektedir. Bu *direkt bileşen analizi* (immediate constituent analysis) olarak bilinir. Ayrıca söz diziminde öbek yapı sunumları çoğu teorik yaklaşımın önemli bir parçasıdır. Van Valin, bileşen yapısının dolayısıyla öbek yapıların analizine olanak sağlayan üç tür seçimlik testten (tests for constituency) söz eder: *yerine geçme* (substitution), *yer değiştirme* (permutation) ve *bağlantı* (coordination). Yerine geçme kriteri, bir bileşenin başka bir bileşenin yerine geçmesi anlamına gelir. Adların yerine geçen zamirler buna en iyi örnektir. Zamirler aynı zamanda bütün bir AÖ’nün yerine de geçebilir. Yer değiştirme kriteri, tümcede bir bileşenin farklı konumlarda olabilmesini ifade eder. Bu kriterde yer değiştirme işleminde önemli olan tümcenin yapısal birliğinin bozulmamasıdır. Öbek yapılar açısından yer değiştirme kriteri büyük önem arz eder. Çünkü öbek yapılar bir bütün olarak yer değiştirebilir. Öbek yapının bileşenleri birbirinden ayrılamaz. Öbek yapının unsurları birbirinden ayrılırsa tümce kural dışı olur. Bağlantı kriterinde ise, bileşenler genellikle bağlaçlar vasıtasıyla birbirlerine bağlanabilir. Aynı durum öbek yapılar için de geçerlidir (Van Valin 2004: 111-113).

Özne ve nesne gibi kavramlar gramatikal kategorilerden ziyade gramatikal fonksiyonları ifade ederler. Yani doğal olarak bu kavramlar ilişkisel kavramlardır. Geleneksel ifade ile *Ali* AÖ’sü tümcenin öznesidir. Özne, yüklem gibi fonksiyonel kavramlar kesin bir şekilde AÖ ve eylem gibi kategorik kavramlardan ayrılmaktadır. Bu

sebeple kategorik ve fonksiyonel kavramları birbirlerinden ayrı düşünmek gerekir. Örneğin bir tümcede sadece bir özne, nesne ve ana eylem bulunmaktadır. Bu durumda kategorik ve fonksiyonel kavramları tek bir şemada göstermek karışıklığa sebep olacak ve bu mümkün olmayacaktır. Ayrıca buna gerek yoktur. Çünkü öbek yapılar, kategorik kavramlar arasındaki dizgesel bağlantılarda tümcelerde yer alan fonksiyonel ilişkileri de yansıtmaktadır. Örneğin, özne tümce tarafından dallanan bir AÖ iken nesne EÖ'den dallanan bir AÖ'dür (Chomsky 1965: 68-71). Görüldüğü gibi öbek yapılar arasındaki ilişki aynı zamanda fonksiyonel kavramları da belirlemektedir.

Öbek yapı kuralları bir ağaç diyagramındaki bileşen yapısını belirler. Peki bu ağaç diyagramındaki konumları dolduran sözcük veya morfemleri belirleyen şey nedir? Yani bir tümcede sözcüklerin doğru bir şekilde bir araya gelmesini sağlayan şey nedir? Bu noktada *sözlükçe* (lexicon) ve *yankategorileme* (subcategorization) kavramları karşımıza çıkmaktadır. Sözlükçe bir sözcüğün ses bilimsel, biçim bilimsel, anlam bilimsel ve söz dizimsel bilgilerini içerir. Örneğin söz dizimsel bilgi sözcüğün üye yapısı hakkında bilgi verir (Van Valin 2004: 156-157). Yeniden yazma kuralları; kategorik kurallar ve sözlüksel kurallar olmak üzere ikiye ayrılır. AÖ, EÖ gibi yapılar kategorik kurallar içerisinde yer alır. Sözlüksel kurallar ise bir sözcüğün sözlükçe de yer alan anlam bilimsel özelliklerini içerir. Örneğin *tahta* sözcüğü denilince akla “sert, kesmek, düz” gibi sözlüksel özellikler gelmektedir. Buna göre öbek yapılar, sözlüksel kurallar kapsamında bağlam duyarlı yapılardır. Yani, sözcüklerin sözlükçe de yer alan özelliklerine göre tümcede öbek yapılar oluşturulmaktadır. Bunun aksi durumunda dil bilimsel dışı yapılar meydana gelecektir. Eğer öbek yapılar bağlam duyarsız olsaydı herhangi bir sözlüksel kategori herhangi bir sözlüksel kategorinin yerine rahatlıkla geçebilirdi (Chomsky 1965: 90-91). Kategorik bileşenler tarafından meydana gelen yapıların özellikleri sözlükçenin özellikleri tarafından belirlenir ki bu LF'de kontrol edilmektedir (Chomsky 1988: 105). Ayrıca sözcüklerin bir araya gelerek öbek yapılar oluşturmasında belirtildiği üzere yankategorileme çerçevesi büyük önem arz etmektedir. Bilindiği gibi yankategorileme, bir sözcüğün sözlük kütüğünde yer alan ve öbek oluşturmak için yanında hangi üyeyi almak zorunda olduğuna ilişkin bilgi anlamına gelmektedir. Örneğin bir eylemin üye yapısı onun geçişli veya geçişsiz olma durumuna göre belirlenmektedir. Dolayısıyla yankategorileme çerçevesi üye yapısı ile yakından ilişkilidir. Temel yankategorileme prensibi şudur: Bir sözlüksel baş sadece onun

yankategorileme çerçevesiyle eşleşen söz dizimsel çevrede meydana gelebilir. Bunun aksi durumunda tümce dil bilgisi dışı olacaktır (Van Valin 2004: 157-158). Görüldüğü gibi bir tümcenin dil bilgisel olmasını ve sözcüklerin doğru bir şekilde bir araya gelmesini sağlayan şey sözcüklerin sözlüksel kütüğünde bulunan bilgiler ve yankategorileme çerçevesidir.

Öbek yapı kuralları, biçimsel ve ses bilgisel kurallardan farklıdır. Birincisi, bu kurallar sadece yeniden yazılmış olan tek bir sembol gerektirmektedir. İkincisi, bu her tümce ile ilişkili olan tek bir dizge elementinden temellenen her bir sınırlı dizge seviyeleri içinde sınıflandırılabilir ve her böyle dizge tek bir tümceyi temsil eder (Chomsky 1957: 33).

Özetle öbek yapılar söz diziminin en önemli parçasıdır. Bu sebeple söz dizimini anlamak için öbek yapı kurallarını anlamak gerekir. Öbek yapı kuralları bir tümcenin anlaşılabilirliği için ayrıştırma yöntemini kullanır. Öbekler, tümce içinde çeşitli söz dizimsel işlevler üstlenen en az bir ya da daha fazla sözcükten oluşan yapılardır.

Öbek yapılarda en önemli unsur *baş* (head) denilen üyedir. Baş, öbek yapıların kurucusudur. Türkçe öbek yapılarda baş her zaman sağ taraftadır. Bir öbek sadece baş olan tek bir sözcükten oluşabilir. Türkçe söz öbekleri baş'ın sözcük türüne göre sınıflandırılmaktadır. Bir başka deyişle baş olan unsurun sözcük türü ne ise öbeğin türü de odur. Bu durumda baş, ad ise öbeğin türü ad öbeği, sıfat ise sıfat öbeği, zarf ise zarf öbeği, ilgeç ise ilgeç öbeği ve eylem ise eylem öbeği olmaktadır. Bu kapsamda Türkçe söz öbekleri beş başlık altında incelenebilmektedir. Bir öbek yapının baş'tan sonra en temel unsuru tümleç (complement) denilen üyesidir. Tümleç terimi bir öbek yapıda tamamlayıcı ve zorunlu öge anlamında bir başın yankategorileme çerçevesini oluşturan bir üye olarak kullanılmaktadır.

Öbek yapıların en temel iki üyesi baş ve tümleçlerdir. Bunlar dışında bir de öbek yapılarda zorunlu olmayan *eklentiler* (adjuncts) söz konusudur. Eklentiler tümceden veya öbek yapıdan çıkarıldığında anlam bozulmaz ve yapı dil bilgisel olma özelliğini sürdürür. Van Valin bu durumu üye-eklenti (argument-adjunct) zıtlığı olarak ele alır. Ona göre üyeler eyleme veya anne düğüm konumuna daha yakın kızkardeş konumunda bulunurlarken eklentiler bağımsız ve daha uzak bir konumda bulunmaktadır. Eklentiler bir başka deyişle ağaç diyagramında daha üstte bulunan öbeğin kız kardeşleri

durumundadırlar (Van Valin 2004: 127-128). Aynı zamanda yönetim kuramına göre baş tümlecini yönetir. Dolayısıyla baş ve tümleş arasındaki ilişki, eklenti baş arasındaki ilişkiden daha yakındır. Bu sebeple tümleş atılırsa yapı bozulur.

Tümleş ile eklenti arasındaki farklar kısaca şöyledir: Tümleş baş tarafından sözlükçedeki özellikleri dolayısıyla zorunlu olarak seçilirken, eklenti seçimlik bir ögedir. Baş, tümlecini yöneterek tümlecin hangi ad durumunu alacağını belirlerken baş ve eklenti arasında yönetim ilişkisi yoktur. Tümleş atılırsa yapı bozulur. Eklenti seçimlik bir öge olduğundan atılsa da yapı dil bilgiselliğini korur (Turan 2012: 154). Kimi kaynaklarda ise eklenti kavramı yerine tümleşler zorunlu ve seçimlik tümleş olarak ikiye ayrılır. Bu durumda eklenti olarak ifade edilen yapıları seçimlik tümleşler karşılar (Uzun 2000: 21).

Öbek yapıların anlaşılabilmesi için belirtildiği gibi ayrıştırma yönteminden faydalanılır. Bu kapsamda bir öbeğin üyeleri baş, tümleş ve eklentiler olmaktadır. Ayrıştırma yöntemi ile bir öbek yapı tekrar ayırlamayacak duruma gelene kadar söz konusu üyelerine ayrıştırılır. Bu bir anlamda tümce veya öbeğin yeniden yazılması anlamına gelir.

Bütün dillerde bir öbek en az bir baştan oluşur ve tümleş ile eklentiler yardımıyla genişler. Bundan başka öbek yapı kuralları, *tekrarlama* (recursion) denilen önemli bir özelliğe sahiptir. Tekrarlama aynı form sınıfı içinde bir bileşen olarak öbekselle form sınıfının bir örneğine sahip olma özelliğidir. Yani, aynı form sınıfı içinde bir başka form sınıfının yer alabilmesidir. Bir başka deyişle bir öbek yapı içinde aynı türden başka bir öbek yapının bulunabilmesidir (Van Valin 2004: 153).

Öbekler sözcüklerin rastgele bir araya gelmeleriyle oluşmaz. Aksine öbekler kurallı yönetilen (rule-governed) ögelerdir. Söz dizimi öbeklerin iç yapısını inceler. Bu yapılar öbek yapı kuralları ile temsil edilir. Öbek yapı kuralları bir dilde mümkün olan modelin zihinsel temellerine dayanır. Temelde bir tümce, bir AÖ öznesi ve EÖ yükleminden oluşur. Dilin mantığı gereği çok farklı öbekler ve tümceler kurulabilir. Bu sebeple sınırlı sayıda kural ile sınırsız sayıda öbek veya tümce üretmek mümkündür. İşte bu noktada öbek yapı kuralları gramatikal öbek ve tümceleri üretmek için kullanılan sınırlı sayıda kuralı temsil etmektedir (Turan 2013: 35).

EÖ'yü kuran sözcük bir eylemdir. Öbeğin ne şekilde genişleyeceğini de eylemin sözlükçede bulunan özellikleri ve yankategorileme çerçevesi belirlemektedir. Bir eylemin yankategorileme çerçevesine göre üye yapısı belirlenir. Buna göre bir eylemin en temel üye yapısı geçişli ve geçişsiz olma özelliklerini ortaya çıkarır. Bu özellikler de bir EÖ'nün tümlecini ve tümlecin ad durumunu belirleyen özelliklerdir. AÖ'ler çoğunlukla bir tümcede özne ve nesne fonksiyonlarında bulunurlar. Bir AÖ, tek bir sözcük, bir ad veya zamir ve birden fazla sözcükten oluşabilir. Bir AÖ'de baş, başka bir ad veya sıfat türü bir sözcükle genişleyebilir. SÖ'ler başı sıfat türünde bir sözcük olan öbeklerdir. Söz dizimsel olarak önad sıfatları ve yüklemcil sıfat olmak üzere iki şekilde kullanılırlar. İÖ'ler başı ilgeç olan öbeklerdir. İlgeçler sözlüksel kütüklerinde bulunan özellikleri gereği tümleç olarak bir AÖ veya ad tümcecigi seçen sözcüklerdir. Ayrıca ilgeçlerin tümleç konumundaki üyelerine durum eki atama özellikleri vardır. Zarflar bağımsız bir sözcük türü olarak görülürler. Ancak bununla birlikte biçim bilgisel veya söz dizimsel düzeylerde ZÖ, AÖ, İÖ ve tümcecik gibi farklı yapısal öbeklerin de zarf işlevinde bulunabildikleri bilinmektedir. Bu anlamda bir ZÖ'nün başı konumunda zarf olan tek bir sözcük olabilirken zarf işlevi gören bir öbek de bulunabilir. ZÖ'ler söz diziminde genellikle EÖ'lerin tümleci konumunda yer alırlar.

Sözlüksel kategorilere göre EÖ, AÖ, SÖ, ZÖ ve İÖ gibi öbeklerin kurulduğu belirtilmişti. Öbeklerin başı konumundaki ögeler kategori bakımından İDK'da sözlüksel kategoriler dışında bir de işlevsel kategorilerdir. Bu durumda Aşamalı X Kuramına göre ÇÖ ve TÖMÖ gibi öbeklerin de bulunduğu ileri sürülmektedir. Bu sebeple, tümcenin başının eylem değil **Çekim (ÇEK)** olduğu kabul edilir. Çekimin bileşenleri olan kip, görünüş, zaman, uyum, soru vb. çekimsel kategoriler, tümcenin tamamını etkiler. Bu anlayışa göre tümcede baş öge ÇEK'tir. Tümcelerin başı ÇEK ise, o zaman tümce artık bir çekim öbeği (ÇÖ) demektir. Bu durumda öbek yapıda EÖ, ÇÖ'nün tümleci konumundadır (Uzun 2000: 145-148). ÇÖ kapsamında basit bir tümcenin analizi ise şu şekilde olmalıdır: AÖ + EÖ + ÇEK. Bu sebeple öbek yapılar çekimsel kategoriler açısından ayrıca incelenmelidir. Bu görüşe göre eylemsilerle oluşan öbek yapılarda (yan tümcelerde) da eylemsi ekleri ÇÖ'nün baş ögesi konumunda yer almaktadır.

Bütün bunlar dışında öbek yapılar ayrıca Chomsky'nin İDK'da sunduğu alt kuramlar açısından da ele alınmalıdır. İlk olarak, **yönetim kuramı**, baş öge ve onun yönettiği

öğeler arasındaki ilişkiyi ele alır. Söz öbekleri kapsamında bir yapının yöneticisi aynı zamanda baş (head) olarak değerlendirilir. Tümcedeki tüm öğeler, eylemin yönetimine bağlıdır ve söz dizimsel yapı eylem tarafından oluşturulur. Öbek de, aynı tümcede olduğu gibi kendi içerisinde bir yönetim ilişkisine sahiptir. Bu anlamda, her öbekte yöneten ve yönetilen unsurlar bulunmaktadır.

Yönetim kuramı bir anlamda diğer bütün alt kuramlar ile yakından ilişkilidir. Örneğin yönetim kuramından hareketle tümcenin yöneticisi konumunda bulunan eylem yani yüklem veya yüklemcil öge, yönettiği unsurlara çeşitli roller yükler. Rollerin belirlenmesi ise, durum belirleyiciler ile yapılır. Dolayısıyla **rol kuramı** temel olarak, tümcede eden (agent) ve etkilenen (patient) gibi anlamsal rollerin söz dizimsel yapıda belirlenmesi şeklinde ifade edilebilir (Chomsky 1988: 5).

Durum kuramına göre durum kategorisi ad öbeklerinin biçim bilimsel görünüşleri, onların öbek yapı konumlarıyla olan etkileşimi sonucu söz dizimsel yapıda ortaya çıkan biçimlenmeler olarak incelenmektedir. Anlamsal roller ve durum arasında kesin bir paralellik vardır. Anlamsal roller LF bileşeninin bir özelliği iken, Durum PF bileşeninin bir özelliğidir. Sonuç olarak, AÖ'ler PF temsilinde durum yüklenir. LF temsilinde ise anlamsal rol tarafından belirlenir (Chomsky 1988: 117).

Aşamalı-X kuramına göre, öbek yapı sözlüksel kategoriden öbeğe uzanan iki aşamalı bir yapı değildir. Öbekler aynı türde genişlemelerden değil, her birinin ayrı bir öbek düzeyi sunduğu, ayrı bir aşama oluşturduğu farklı türde genişlemelerden oluşmaktadır. Bu genişleme gelişigüzel değildir. Belirli aşamalara ve hiyerarşiye sahip bir genişleme söz konusudur. Yani öbek yapılar söz dizimsel olarak belirli dizilişlere sahip olma zorunluluğu taşımaktadır. Van Valin'in ifade ettiği yerine geçme (substitution), yer değiştirme (permutation) ve bağlantı (coordination) testleri de öbeklerin söz dizimsel konumları ile ilgilidir. Ayrıca Aşamalı-X kuramına göre bir tümcenin farklı analiz yöntemleri de bulunmaktadır. Buna göre tümcede yer alan çekimsel öğeler dikkate alınarak çekim ve tümleyici öbek türlerinin varlığı ileri sürülmektedir.

İDK'da yer alan kuramlardan biri de **Bağlama Kuramı**'dır. Bağlama kuramının temel kavramı olan Gönderim, bir ad ile bu adın sözlüksel içeriğinin ait olduğu kişi, nesne, varlık vb. arasındaki özdeşlik ilişkisidir. Her adın bir gönderimi bulunmaktadır. Bir ad

ile onun gönderimde bulunduğu AÖ arasında eşdizinleme ilişkisi kurulur. Zamirin konumu göndergeler için bağlama teorisinin prensipleri ile belirlenmektedir. Zamirler diğer göndergeler gibi yalın özne veya yansıtma ilkesinin figüre ettiği AÖ olarak görünebilir (Chomsky 1988: 154-156). Durum ve bağlama teorisi oldukça benzer özelliklere sahiptir. Göndergeler, doğal referansa girme kapasitesi olmayan AÖ'lerdir. İki tür göndergeden bahsedilebilir: karşılıklı dönüşlü eylemler gibi sözlüksel göndergeler ve AÖ izi göndergeler. Daha önce belirtildiği gibi alt kuramlar yönetim kuramı çerçevesinde birbirleriye yakından bağlantılıdır. Örneğin bağlama teorisi kapsamında bir zamir gerekli bir şekilde durum yüklenmektedir. Bu yüzden bir yönetim kategorisine sahiptir.

İDK'nın bir diğer alt kuramı **Taşıma kuramı**dır. Taşıma kuramının temel kavramı taşıma-a kavramıdır. Bu kavram Chomsky'nin ilk çalışmalarındaki dönüşüm kavramı ile derin yapıdan yüzey yapıya geçişi ifade eder. Taşıma söz diziminde bir üyenin bir konumdan başka bir konuma taşınmasıdır. Taşıma sürecinde taşınan üyenin eski konumu ile taşındığı konum arasında bir bağ vardır. Taşınan üye, eski konumunda bir iz (trace) bırakır. Bu anlamda öbek yapılar açısından AÖ Taşıma özellikle edilgen yapılar ve Wh Taşıma (Ne Taşıma) gibi taşıma örnekleri taşıma kuramının kapsamına girmektedir.

4. BÖLÜM: EVRENSEL DİL BİLGİSİNE GÖRE TUVACADA SÖZ ÖBEKLERİNİN TÜRLERİ

Evrensel Dil bilgisine göre bir öbeğin iki temel ögesi bulunmaktadır. Bu iki ögenin adlandırılması söz dizimi kuramları arasında farklılık gösterebilmektedir. Bu çalışmada ise *baş* (head) ve *tümleç* (complement) terimleri tercih edilecektir. Söz öbekleri temelde bu iki öge arasındaki ilişkiden ortaya çıkmaktadır. Burada Chomsky'nin de dile getirdiği yönetim kavramı öne çıkmaktadır. Yani bu iki öge arasında bir yönetim ilişkisi bulunmaktadır. Yönetim çerçevesi içerisinde yöneten unsur öbeğin baş konumu iken yönetilen unsur tümleç ögesidir. Evrensel Dil bilgisinde yöneten unsurun yani baş ögenin sözcük türüne göre öbek türleri belirlenmektedir. Buna göre öbekler, ad öbeği, sıfat öbeği, zarf öbeği, ilgeç öbeği ve eylem öbeği olmak üzere beş grupta ele alınmaktadır.

Geleneksel olarak Türk dillerinde söz konusu sözcük türlerinden başka adıl, bağlaç ve ünlem sözcük türleri de yer almaktadır. Bunlardan adıllar, bir öbek yapıda adın yerine geçen sözcüklerden oldukları için ad öbeği içerisinde değerlendirilmektedirler. Bağlaç ve ünlemler ise bir öbek yapıda baş konumunda bulunamayan sözcük türleri arasında yer aldıkları için öbek yapı oluşturamazlar (Gökdayı 2018:125). Dolayısıyla bu çalışmada Evrensel Dil bilgisinin öbek yapı sınıflandırmasından hareketle Tuvacada öbekler söz konusu beş grup altında ele alınmıştır.

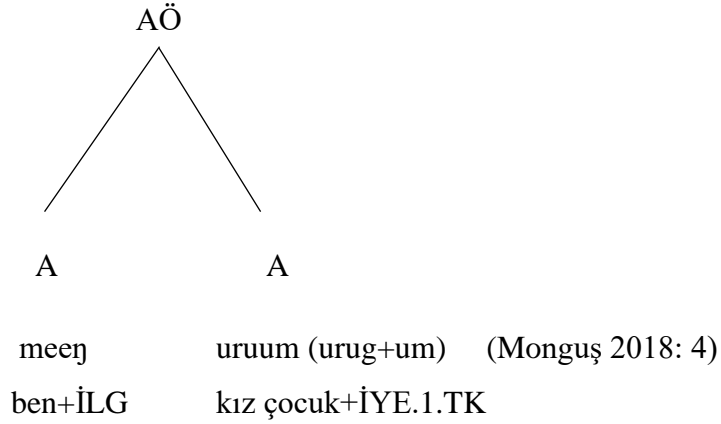
4.1. AD ÖBEKLERİ

Bir öbek yapıda baş ögesi ad olan öbek yapılar ad öbekleridir. Tuvacada ad öbekleri, baş ve tümleç konumlarının hangi sözcük türleri gerektirdiği, biçim bilgisi, biçimsel ses bilgisi ve söz dizimsel işlevleri açısından değerlendirilmiştir.

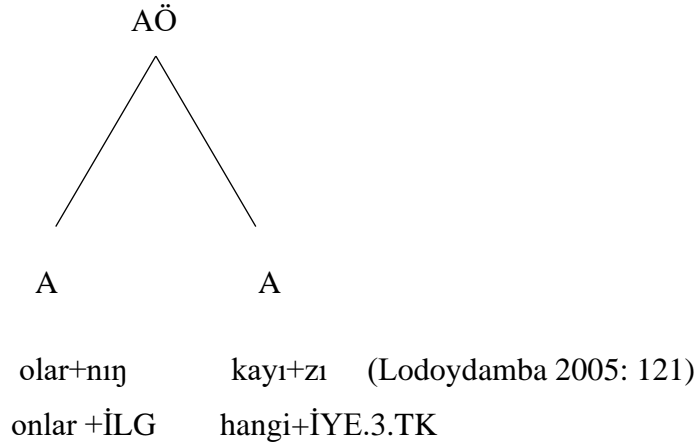
4.1.1. AÖ'lerin Yapısı

Evrensel Dil bilgisinde yalın durumda bulunan sözcükler de bir öbek yapı olarak kabul edilirler. Bunda temel sebep her sözcüğün birden fazla sözcükten oluşan bir öbek yapıya dönüşebilme potansiyelidir. Bir başka deyişle, yalın hâldeki ögenin bir başka ögeyi yönetebileceği vurgulanmaktadır (Kerimoğlu 2017: 76). Bu anlamda en basit hâliyle öbekler tek sözcükten oluşurlar ve tümleç konumlarıyla birlikte genişleyerek birden

fazla sözcükten oluşan öbek yapı meydana getirirler. Bu açıdan Genel Türkçede AÖ'ler zorunlu bir bileşen olan *baş* ve seçimli bir bileşen olan *tümleç* unsurlarından oluşur. Bir AÖ'nün başı olabilecek temelde iki tür sözcük sınıfı vardır: *adlar* ve *zamirler*.

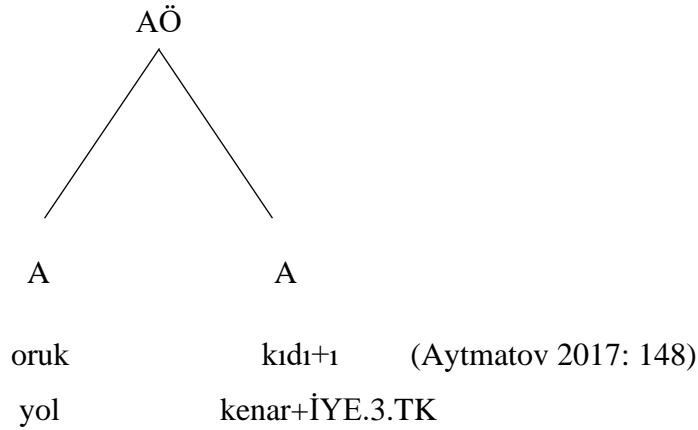

Yukarıdaki *meeñ uruum* “benim kızım” AÖ’sünde *baş* (urug), ad türünde bir sözcüktür. *meeñ* zamiri ise tümleç konumundadır. Evrensel Dil bilgisinde bu durumda öbeğin her iki ögesi de ad türünde bir sözcük olarak kabul edilmekte ve öbeğin yapısı *ad + ad* yapısında sunulmaktadır. Bir ad öbeğinde baş konumun ad olması, o öbeğin AÖ olarak adlandırılması için yeterlidir. Tümleç konumunun ise sözcük türleri farklı olabilir. Örneğin *biçii ool* “küçük oğlan” öbeğinde tümleç, sıfat türünde bir sözcüktür.

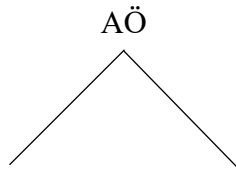

olarınıñ kayızı “onların hangisi” örneğinde ise görüldüğü gibi AÖ'nün başı konumundaki *kayızı* sözcüğü zamir türünde bir sözcüktür. Evrensel Dil bilgisine göre baş konumundaki sözcüğün zamir olması durumunda da o öbek bir AÖ olarak kabul edilmektedir. Söz konusu öbeğin tümleç konumu da yine zamir türünde bir sözcüktür. Öbeğin yapısı, her iki unsuru zamirden oluşsa da *ad + ad* yapısında ele alınmaktadır.

Her iki ögesi de ad türünde bir sözcük olan AÖ'ler dışında bir AÖ'nün tümleci konumuna iki tür sözcük sınıfı gelebilir: belirleyici (determiner) ve sıfatlar (Göksel ve Kerslake 2005: 144). Sıfatlar için burada ayrı bir parantez açmak gerekir. Çünkü yaygın bir görüşe göre Türkçede adlar ve sıfatlar biçimsel olarak ayırt edilemez. Sıfatların ad soylu denilen bir üst sınıfa dâhil olduğu düşünülür. Buna göre bazı ad soylu sözcükler anlamsal ve işlevsel olarak sıfat gibi davranabilirler (Johanson 2004: 2-3). Ancak yine de ad soylu sıfatların ad türü sözcüklerden farklılıkları bulunmaktadır. AÖ'ler kapsamında sıfatlar tümleç konumundaki bir öge olacağı için öbeğin türüne bir etkide bulunmaz. Ancak iki ögesi de ad olan AÖ'lerden biçim bilgisel bakımdan ayrılır. Buna göre Tuvacada her iki ögesi de ad olan AÖ'ler ile tümleci sıfat olan AÖ'ler aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Yukarıdaki *oruk kıdı* “yol kenarı” örneğinde görülen AÖ iki ad ögesinden oluşmaktadır. Yani söz konusu AÖ'nün başı (kıdı) da tümleci (oruk) de ad türünde sözcüklerdir. Türkçede AÖ'lerin genel yapısından hareketle öbeğin başı konumundaki *kıdıg* sözcüğü iyelik eki almıştır. Tümleç konumundaki sözcük ise örneğimizde herhangi bir ek almamıştır. Görüldüğü gibi Türkçede iki adın bir araya gelmesiyle oluşan AÖ'lerin adlarından en az birinde biçim bilgisel olarak birtakım izler bulunmaktadır. Söz konusu biçim bilgisel bağlantı yani ek; sadece baş konumundaki sözcükte olabileceği gibi hem baş hem de tümleç konumundaki sözcüklerde görülebilir.

S	A
anıyak	herejeen (Aymatov 2017: 156)
genç	kadın

anıyak herejeen örneğinde ise başı ad, tümleci ise bir sıfat olan AÖ söz konusudur. Görüldüğü gibi her iki ögesi ad olan AÖ'lerden farklı olarak tümleci sıfat olan AÖ'lerde biçim bilgisel bir zorunluluk yoktur. Baş olan *herejeen* sözcüğü ile tümleç olan *anıyak* sözcükleri eksiz olarak birbirlerine bağlanmaktadır.

Bunlar dışında bir AÖ'de belirleyici kategorisi de tümleç görevini üstlenebilir. Geleneksel Dil bilgisinde belirleyiciler, AÖ yapılarında addan önce gelmeleri nedeniyle sıfat kategorisinde ele alınmıştır. Ancak bu kategorilerin sıfatlardan söz dizimsel ve anlam bilimsel açılardan farklılıkları bulunmaktadır:

bo bödüün hoo “bu sade çerçeve” (Aytmatov 2017: 7)
 bu sade çerçeve

**bödüün bo hoo*

Yukarıdaki AÖ'de *bo* (belirleyici) ile *bödüün* (sıfat) sözcükleri baş konumundaki *hoo* “çerçeve” sözcüğünün tümleci konumundadırlar. Geleneksel Dil bilgisine göre her iki tümleç de sıfat olarak adlandırılmaktadır. Bu durumda her iki sözcüğün de aynı türde ve işlevde olduğu kabul edilir. Ancak söz konusu öbeğin *bödüün bo hoo* şeklinde yazılamayışından anlaşılmaktadır ki bir belirleyici olan *bo* ile bir sıfat olan *bödüün* sözcükleri söz dizimsel düzeyde farklı davranmaktadırlar. Bir başka deyişle belirleyiciler ile sıfatlar arasında bir hiyerarşi söz konusudur. Bu iki kategoriyi birbirinden ayıran bir başka nokta, AÖ'de belirleyicilerin aksine birden fazla sıfatın üst üste gelebilmesidir:

bo bödüün hoolug biçejeek uran çuruk
 bu sade çerçeve küçücük sanatsal resim

“bu sade çerçeve küçücük sanatsal resim” (Aytmatov 2017: 7)

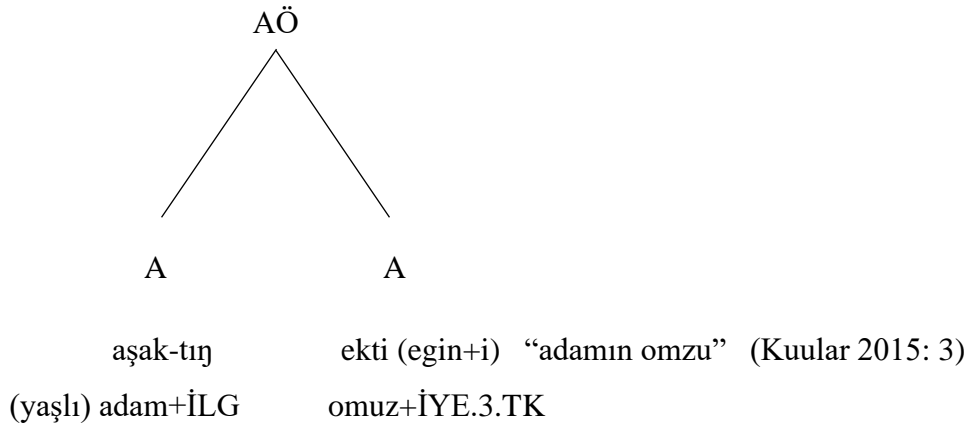
Yukarıdaki örnekte ise birden fazla tümlecin olduğu bir AÖ söz konusudur. *bödüün hoolug* “sade çerçeve”, *biçejeek* “küçücük” ve *uran* “sanatsal” ögeleri, AÖ'nün başı

konumundaki *çuruk* sözcüğünün tümleçleri konumunda yer alan sıfat işlevindeki sözcük veya öbek yapılarıdır. Görüldüğü gibi sıfatlar, bu AÖ örneğinde üst üste kullanılmışlardır.

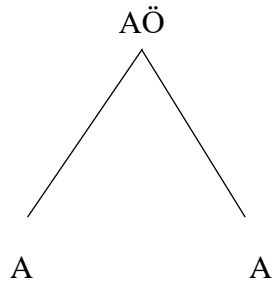
Sonuç olarak AÖ'ler yapısı gereği baş ve tümleç ögelerinden oluşur. Baş ve tümleç konumlarının doldurulabildiği sözcük türlerine göre ise AÖ'ler, temelde üç biçimde görülmektedir: *ad + ad*, *sıfat + ad* ve *belirleyici + ad*. Bu üç AÖ yapısı dışında baş konumunun isim-fiil işlevinde bir eylemsi olduğu ad öbeklerinde tümleç konumunda zarf türünde sözcükler de yer alabilir: *zarf + eylemsi*. Ayrıca söz konusu yapıların birlikte görüldüğü AÖ yapıları da bulunmaktadır. Bu yapılar aslında birden fazla AÖ içermektedirler. Bu sebeple bu tür yapılarda her bir AÖ'yü aynı zamanda dallanma yöntemiyle ayrı olarak ele almak mümkündür.

4.1.1.1. Ad + Ad Yapısında AÖ'ler

Bu bölümde hem baş konumu hem de tümleç konumu ad olan AÖ'ler incelenecektir. Buna göre öbeğin her iki konumunda da ad veya zamir türünde sözcükler görülebilir.

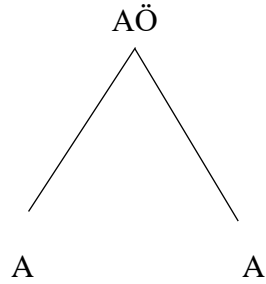

Yukarıdaki AÖ'de baş konumuna *ekti* sözcüğü, tümleç konumuna ise *aşaktıñ* sözcüğü yerleşmiştir. Görüldüğü gibi her iki sözcük de ad türünde bir sözcüktür.

ooŋ çan-ı “onun yanı” (Aytmatov 2017: 11)
o+İLG yan+İYE.3.TK

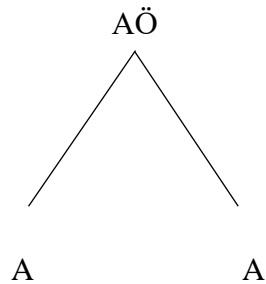
Yukarıdaki örnekte baş konumundaki *çanı* sözcüğü ad türünde bir sözcük iken tümleş konumundaki *ooŋ* sözcüğü ise zamir türünde bir sözcüktür.

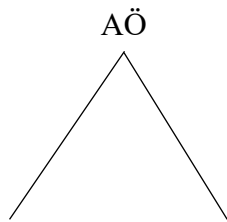
Orus+tar+nıŋ çamdı+zı “Rusların bazıı” (Suvaj 2009: 121)
Rus+ÇK+İLG bazı+İYE.3.TK

Bu örnekte ise AÖ’nün başı konumunda yer alan *çamdızı* sözcüğünün zamir türünde bir sözcük olduğu görülmektedir.

İlk üç örnekte her iki ögesinin de ad olduğu AÖ yapılarındaki farklı durumlar gösterilmiştir. Bundan sonraki örneklerde ise AÖ yapılarının sadece ağaç diyagramı ve dallanma yöntemi ile gösterimi yapılacaktır:

olar+nıŋ harılzaa+zı “onların ilişkisi” (Biçe-ool 2010: 7)
onlar+İLG ilişki+İYE.3.TK

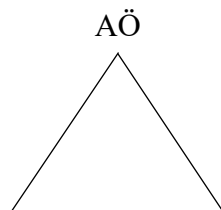
A	A
meeŋ	çengem “benim yengem” (Aytmatov 2017: 15)
ben+İLG	yenge+İYE.1.TK

AÖ	
A	A
natsional+dar	ara+zı “uluslar arası” (Biçe-ool 2010: 13)
ulus+ÇK	ara+İYE.3.TK

4.1.1.2. Sıfat + Ad Yapısında AÖ'ler

Bu bölümde tümleç konumunda sözcük türü sıfat olan sözcüklerin olduğu AÖ'ler incelenecektir. Evrensel Dil bilgisine göre belirtme sıfatları olarak kabul edilen kategori belirleyici kategorisi altında ayrı bir şekilde incelenmektedir. Bu sebeple bu çalışmada belirtme sıfatları belirleyici kategorisi içerisinde değerlendirilecektir. Bu durumda *sıfat* + *ad* yapısındaki AÖ'lerin tümleci konumuna gelebilecek sözcükler niteleme sıfatları olarak düşünülmelidir:

AÖ	
S	A
baldır-beejek	ool+dar “kısa boylu oğlanlar” (Aytmatov 2017: 7)
kısa boylu	oğlan+ÇK

S	A	
niiti	bilig	“genel bilgi” (Biçe-ool 2010: 5)
genel	bilgi	

AÖ	
S	A
ulug	urug
büyük	kız çocuk

AÖ		
S	A	
çımçak	hülümzürüg	“yumuşak (bir) gülümseme” (Dongak 2010: 41)
yumuşak	gülümseme	

AÖ		
S	A	
çaraş	setkil	“güzel fikir” (Kuular 2002: 40)
güzel	fikir	

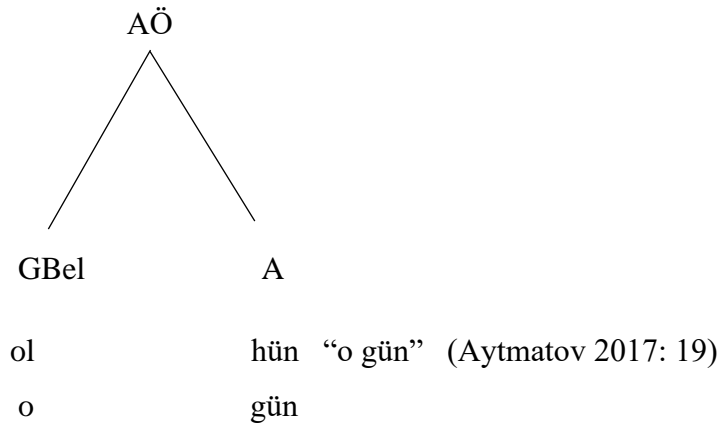
4.1.1.3. Belirleyici + Ad Yapısında AÖ'ler

İşlevsel kategoriye göre AÖ'ler de tümceler gibi söz dizimine yansıyan bir yapı olarak görülmektedirler. *Belirleyici* (Bel) kavramı bu noktada işlevsel dil bilgisinin bakış

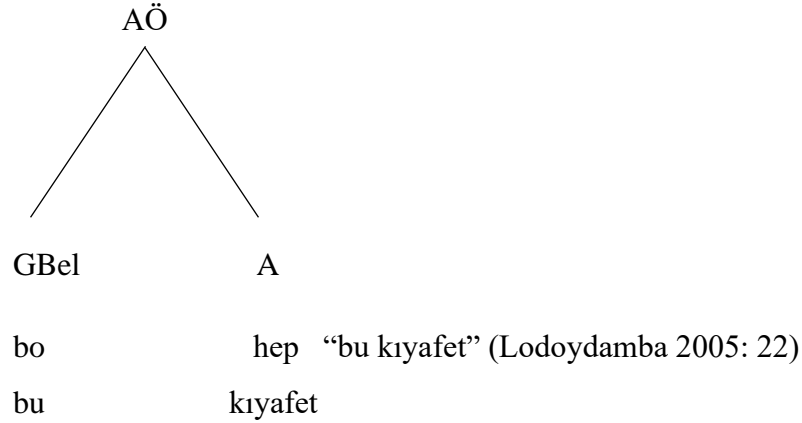
açısını yansıtmaktadır. İşlevsel kategorilerin de baş olabileceği düşüncesi Chomsky'nin başlattığı önemli tezlerden bir tanesidir. Bu anlamda Abney de, AÖ'lerde belirleyici (determiner) adı verilen işlevsel bir baş olduğunu ve bunun söz dizimine yansıdığını savunmaktadır. *The English Noun Phrase in its Sentential Aspect* adlı doktora tezinin *Lexical Determiners* adlı dördüncü bölümünde Abney belirleyicileri tanımlıklar, gösterimseller, sayılar ve niceleyiciler olarak alt başlıklara ayırmıştır (1987: 169-223). Sıfatlar ile belirleyiciler arasında açık bir şekilde söz dizimsel farklılık bulunmaktadır. Sıfatlar işlevsel olarak betimleyici bir içerik taşımakta iken belirleyicilerde bu işlev ikinci plandadır. Niceleyiciler AÖ'yü miktar ve sayı bakımından belirtmekte, tanımlıklar ve gösterimseller ise AÖ'nün gönderimsellik değerini etkilemektedir (Tuğcu 2009: 21). Bu durumda Türkçenin söz dizimi ve öbek yapı kuralları dikkate alındığında Abney'in ifade ettiği belirleyiciler Türkçe AÖ yapılarının tümleci konumunda yer alan sözcükler olarak ele alınabilir. Böylelikle bu bölümde Abney'in belirleyici tasnifinden hareketle Tuvacadaki belirleyicilerin AÖ yapılarındaki durumu incelenecektir. Ancak Türkçe tanımlık içermeyen diller arasında olduğu için *Belirleyici + Ad* yapısındaki AÖ'ler gösterimseller, niceleyiciler ve sayılar ile birlikte soru belirleyicileri bakımlarından değerlendirilecektir.

4.1.1.3.1. Gösterimsel Belirleyici + Ad Yapısında AÖ'ler

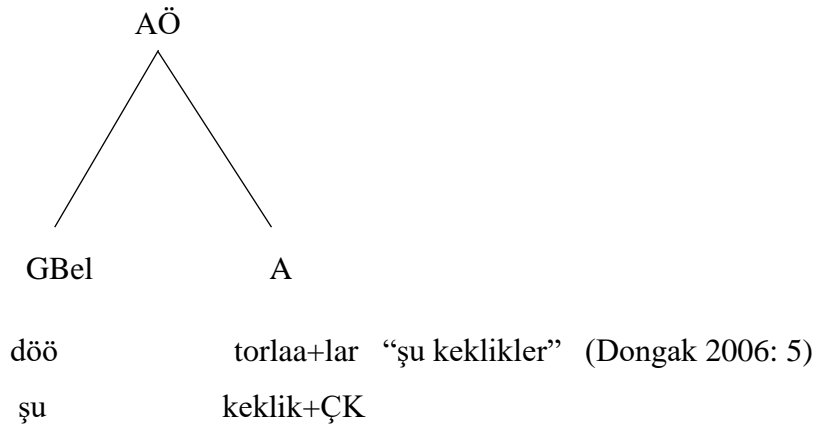
Gösterimsel belirleyici (GBel) ile ifade edilen işaret sıfatlarıdır. Tuvacada *bo* “bu”, *ol* “o” ve *döö* “şu” gösterimsel belirleyiciler arasında yer alan sözcüklerdendir. Dolayısıyla Tuvacada bu sözcükler bir AÖ'nün tümleci konumunda yer alabilen gösterimsel belirleyicilerdir.

Yukarıdaki örnekte AÖ'nün başı konumunda *hün* “gün” sözcüğü bulunmaktadır. *ol* sözcüğü ise Tuvacada kullanılan bir gösterimsel belirleyicidir ve görüldüğü gibi AÖ'nün tümleci konumunda yer almaktadır. Söz konusu *Gösterimsel belirleyici + ad* şeklindeki AÖ yapıları Tuvacada *ol* sözcüğünün dışında *bo* ve *döö* gibi sözcükler ile yapılmaktadır. Bu gösterimsel belirleyiciler öbek yapıda bir AÖ'nün tümleci konumuna yerleşmektedirler.

Bu örnekte de *bo* “bu” gösterimsel belirleyicisi ile yapılan bir AÖ söz konusudur. *bo* sözcüğü görüldüğü gibi AÖ'nün tümleci konumunda yer almaktadır.

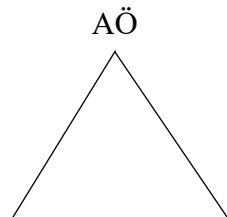
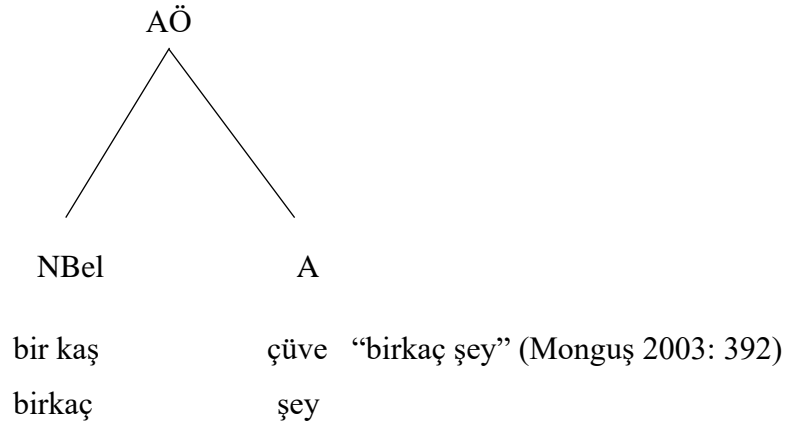
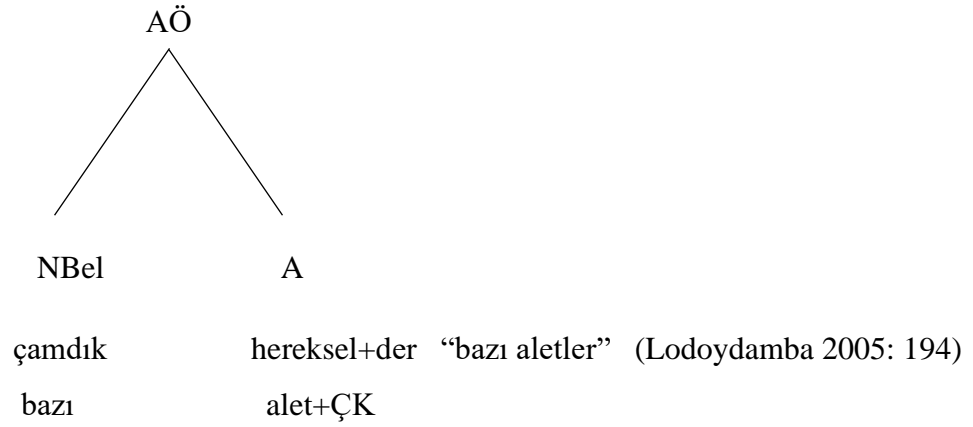
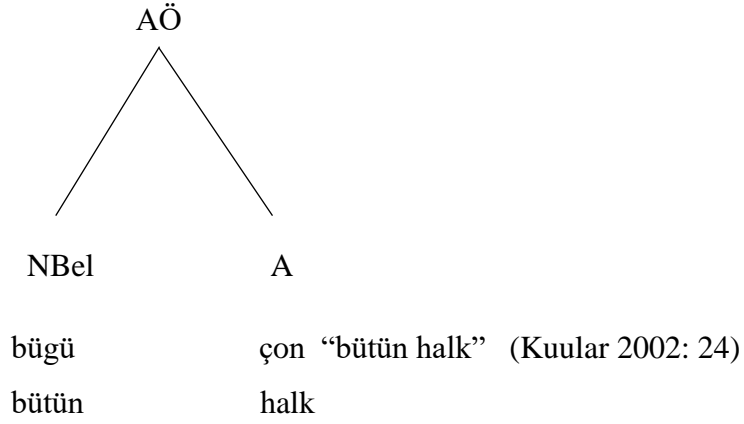

Bu öbek yapıda ise *döö* gösterimsel belirleyicisinin AÖ'nün tümleci konumunda kullanıldığı görülmektedir.

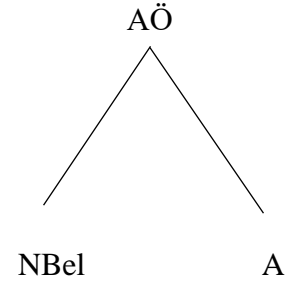
4.1.1.3.2. Niceleyici Belirleyici + Ad Yapısında AÖ'ler

Niceleyici belirleyiciler (NBel) ile bir AÖ'nün miktarı hakkında bilgi verilmektedir. Bu anlamda sayı kategorisi dışında belgisiz (belirsizlik) sıfatlar olarak adlandırılan sıfat sözcükleri ile miktar zarfları bu grupta yer almaktadırlar. Tuvacada *bügü* “bütün”,

bürün “bütün”, *şuptu* “hepsi”, *bürü* “bütün”, *çamdık* “bazı”, *bir* “herhangi bir”, (*bir*) *kaş* “birkaç”, *höy* “çok”, *dıka* “çok” *aray* “biraz” gibi sözcükler niceleyiciler arasında sayılabilir. Söz konusu sözcükler öbek yapıda AÖ’nün tümleci konumunda bulunurlar.

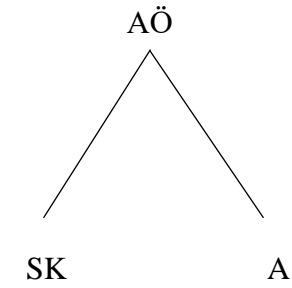
NBel	A
h�y	kiji “�ok kişi” (Dongak 2006: 47)
Çok	kişi

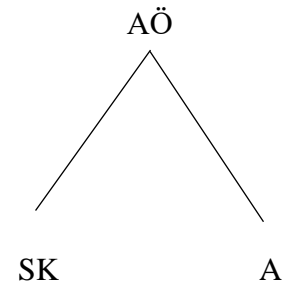
aray	çay “biraz zaman” (Suvaş 2009: 131)
biraz	zaman

4.1.1.3.3. Sayı Kategorisi + Ad Yapısında A ’ler

Bu bölümde belirleyiciler içerisinde bir A ’n n tümleci konumuna gelebilen sayı kategorisi (SK) ele alınacaktır. Buna göre Tuvacada asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları,  leŐtirme sayı sıfatları ve kesir sayı sıfatlarını ifade eden sözcükler bir A ’n n tümleci konumunda yer alabilmektedirler.

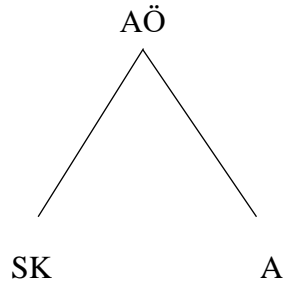
iyi	kojuun “iki bölge” (Lodoydamba 2005: 202)
iki	bölge

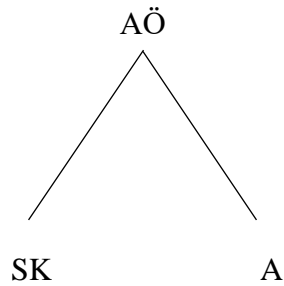
aldı çıl “altı yıl” (Dongak 2010: 118)
altı yıl

Yukarıdaki örneklerde görülen *iyi* ve *aldı* sözcükleri birer asıl sayı sıfatıdır. Görüldüğü gibi asıl sayı sıfatı kategorisinde yer alan sözcükler bir AÖ’de tümleç konumunda yer almaktadırlar.

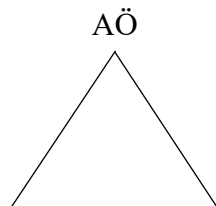
Tuvacada sıra sayı sıfatları iki şekilde yapılmaktadır. Bunlardan ilki sayı sözcüğüne Moğolca *dugaar* sözcüğünün eklenmesidir. İkinci yol ise sayı sözcüklerine *-GX* ekinin getirilmesidir (İshakov ve Pal’mbah 2019: 208). Her iki durumda da sıra sayı ifade eden sözcükler öbek yapı içerisinde bir AÖ’nün tümleci konumunda yer alan belirleyicilerdendir. Aşağıdaki örnekler sıra sayı sıfatları ile kurulan AÖ’ler içindir:

bir *dugaar* körgüzüg “birinci gösterim” (Kuular 2002: 219)
birinci gösterim

üş *dugaar* strofa “üçüncü kıta (şiiir)” (Kara-ool 2013: 52)
üçüncü kıta

SK	A
beşki	klass “beşinci sınıf” (Kuular 2002: 200)
beşinci	sınıf

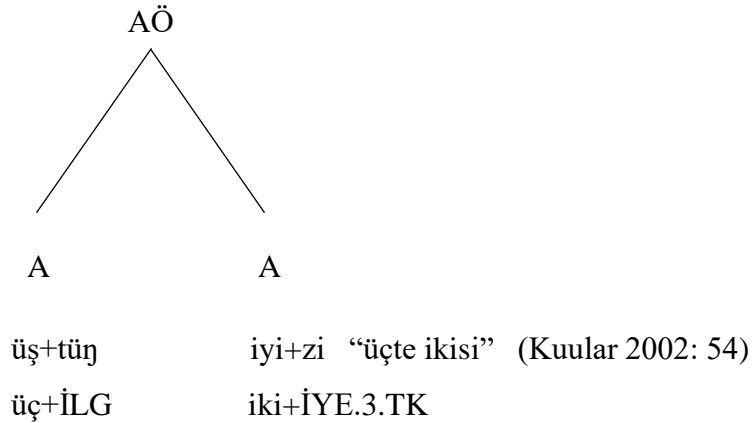
AÖ	
SK	A
birgi	sekretar’ “birinci sekreter” (Dongak 2010: 99)
birinci	sekreter

Çağdaş Türk dillerinin birçoğunda üleştirme sayı sıfatları ek yoluyla yapılmaktadır. Ancak Tuvacada üleştirme sayı sıfatları aynı sayının tekrarlanmasıyla meydana getirilir. Aşağıda Tuvacada üleştirme yapısıyla kurulan AÖ örnekleri yer almaktadır.

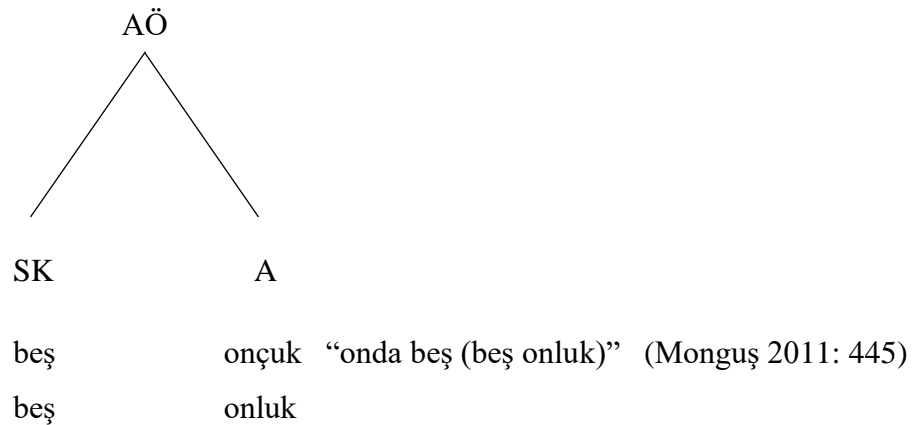
AÖ	
SK	A
bir-bir	daşka “birer kadeh” (Dongak 2010: 77)
birer	kadeh

AÖ	
SK	A
üş-üş	katap “üçer kez” (Lodoydamba 2005: 200)
üçer	kez

Tuvacada kesir sayı sıfatı, iki sayı sıfatının oluşturduğu bir tamlama şeklindedir. Tamlamada birinci unsur ilgi, ikinci unsur ise iyelik eki alır. Bu şekilde bir kesir sayı sıfatı meydana getirilir. Ondalık kesirleri ifade etmek için *-çUk* eki kullanılır (İshakov ve Palmbah 2019: 207). Kesir sayı sıfatları oluşumu itibariyle Türk dillerinin *belirleyici + ad* yapısının aksine Tuvacada *ad + ad* yapısında AÖ'ler meydana getirmektedir. Ondalık kesirlerin ifadesi ise *belirleyici + ad* yapısında AÖ'ler arasında yer almaktadır:

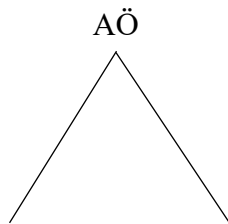
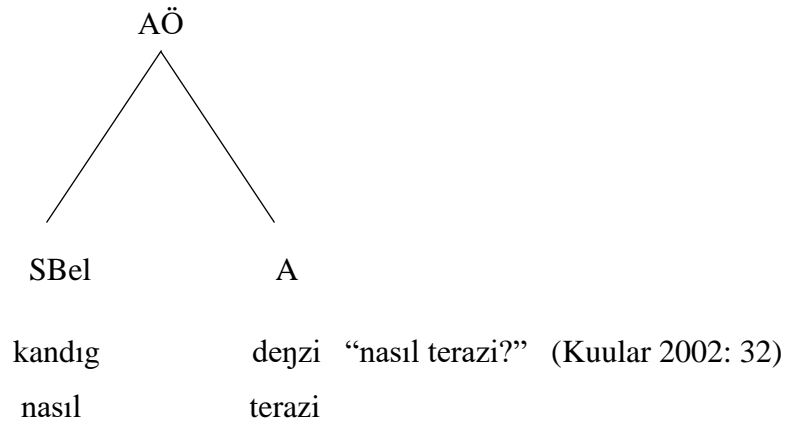
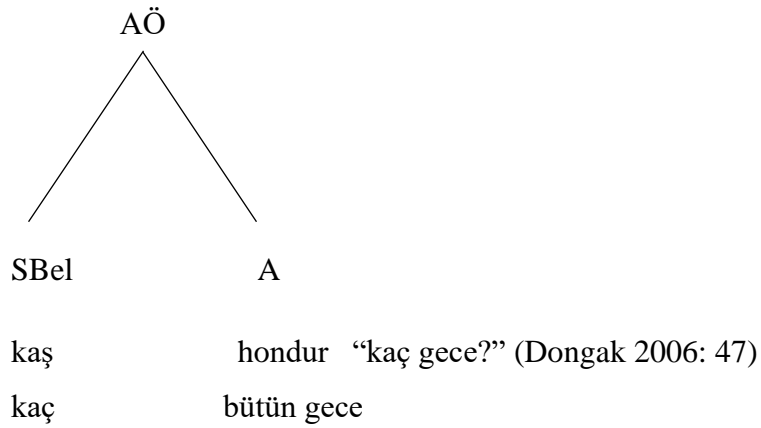
Yukarıdaki AÖ'de görüldüğü gibi kesir sayı ifadesi taşıyan yapı *ad + ad* yapısında bir AÖ'dür. Bu sebeple AÖ'nün baş ve tümleç konumlarının ad türünde bir sözcükle doldurulduğu görülmektedir. Bunun gibi örneklerde yalın hâlde asıl sayı sıfatı veya bir belirleyici (üş) diyebileceğimiz sözcükler öbek yapı içerisinde ad işlevinde kullanılmaktadırlar.

Ondalık kesir ifadesinde ise *belirleyici + ad* yapısındaki AÖ açık bir şekilde görülmektedir. Bu tür yapılarda baş konumundaki sözcük (onçuk) öbek yapı içerisinde adlaşmakta ve ad işlevinde kullanılmaktadır.

4.1.1.3.4. Soru Belirleyicisi + Ad Yapısında AÖ'ler

Göderimsel, niceleyici ve sayı kategorisi dışında bir başka belirleyici türü de soru kategorisidir. Alanyazında soru sıfatları olarak adlandırılır. Soru sıfatı veya soru belirleyicileri (SBel) diyebileceğimiz sözcükler tüm belirleyicilerde olduğu gibi bir AÖ'nün tümleci konumunda yer almaktadırlar. Bu anlamda Tuvacada *kaç* “kaç”, *kandıg* “nasıl”, *kayı* “hangi”, *çeje* “ne kadar” gibi sözcükler *Soru belirleyicisi + Ad* yapısında AÖ'ler meydana getirirler. Söz konusu soru belirleyicisi sözcüklerinin bazıları aynı zamanda niceleyici belirleyiciler arasında da yer alır. Soru sıfatı olması için sözcüğün tümcede soru anlamı taşıması gereklidir. Bu sebeple aşağıda verilen örnekler tümcede soru anlamı taşıyan belirleyiciler ile kurulmuştur:

SBel A
 kayı oran “hangi memleket?” (Dongak 2010: 13)
 hangi memleket

AÖ

SBel A
 çeje akşa “ne kadar para?” (Lodoydamba 2005: 68)
 ne kadar para

4.1.1.4. Eylemsiler ile kurulan AÖ’ler

Eylemsiler ile temelde iki türlü AÖ kurulmaktadır. Bunlardan ilki ad-eylemlerle ikincisi ise ortaçlarla kurulmaktadır. Ayrıca öbek genişlemesi ile seçimlik bir öge olarak zarf-fiil yapısındaki sözcükler de AÖ’lerin tümleci konumunda bulunabilirler (Tümleç konumu zarf-fiilden oluşan AÖ’ler “Zarflar ile Genişleyen AÖ’ler” bölümünde örneklendirilmiştir).

4.1.1.4.1. Ad-Eylem ile Kurulan AÖ’ler

İsim-fiillerle kurulan AÖ’lerde isim-fiil yapısındaki sözcük genellikle AÖ’nün başı konumunda yer almaktadır. Tümleç konumu ise yine ad ve sıfat türünde sözcükler ile doldurulabilmektedir. Ayrıca bir öbek yapıda ad-eylemin baş olduğu durumlarda tümleç konumu zarf türünde sözcükler ile de doldurulabilir.

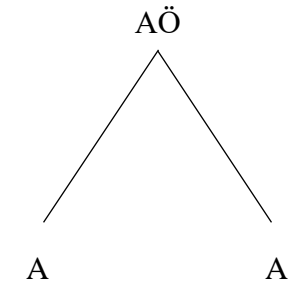
AÖ

A A
 oon oytala-ar “oradan çıkış” (Suvañ 2009: 47)

o+AYR çık-ADE

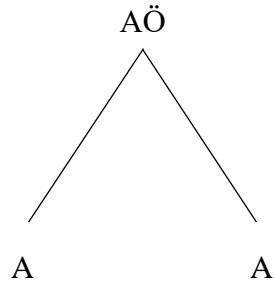
Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi baş konumunda isim-fiil yapısında bir sözcük bulunmaktadır. Tümleç konumunda ise ad türünde bir sözcük yer almaktadır. Dolayısıyla öbek yapıyı baş konumu ad-eylem olan *ad + ad* yapısında bir AÖ olarak ifade edebiliriz.

Tuvacada diğer Türk dillerinde olduğu gibi ad-eylem yapısındaki sözcüğün *ad + ad* yapısındaki AÖ'lerin tümleci konumunda yer alabildiği görülmektedir:

çoğu-ur
uy-ADE

dugayında “uyması hakkında” (Aytmatov 2017: 15)
hakkında

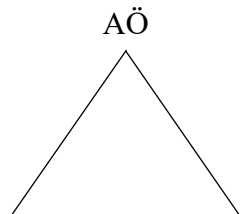
şayna-ar

dugayında “ödüllendirmesi hakkında” (Lodoydamba

2005: 70)

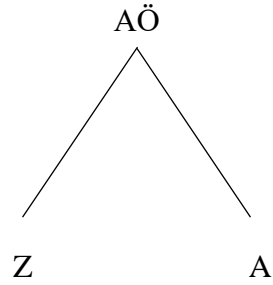
ödüllendir-ADE hakkında

Aşağıdaki örnekte öbeğin başı konumunda bir ad-eylem yer almaktadır. Ancak öbek yapının tümleç konumu bu kez sıfat türünde bir sözcükle doldurulmuştur. Bu sebeple bu öbek yapı, baş konumunda ad-eylem bulunan *sıfat + ad* yapısında bir AÖ şeklinde tarif edilebilir:

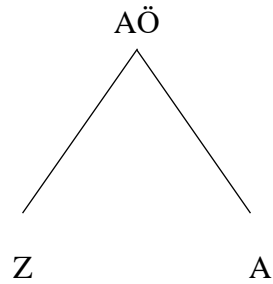

S	A
todargay	çugaala-ar “açık (sarih) konuşmalar” (Kuular 2002: 26)
açık	konus-ADE

Aşağıdaki örneklerde görülen öbek yapılarında baş konumunda yine bir ad-eylem bulunmaktadır. Öbeklerin tümleş konumunda ise zarf türünde bir sözcük yer almaktadır. Bu sebeple bu öbek yapılar, baş konumunda ad-eylem bulunan *zarf + ad* yapısında bir AÖ şeklinde sunulabilirler. AÖ yapılarının temelde *ad + ad*, *sıfat + ad* ve *belirleyici + ad* şeklinde oldukları belirtilmişti. Bunlara ek olarak burada eylemsilerin baş olduğu durumlarda *zarf + ad* yapısında AÖ’lerin de olabileceği görülmektedir. Bu durum eylemsilerin baş olması şartıyla ortaya çıkmaktadır. Aksi durumda zarflar yalın durumdaki adların önüne geldiklerinde sıfat işlevinde kullanılırlar ve *sıfat + ad* yapısında AÖ’lerin tümleci konumunda yer alırlar. Ayrıca buna benzer AÖ yapılarında tümleş konumunda yalın durumdaki zarflar olabileceği gibi daha çok zarf-fiil yapıları görülmektedir:

eki	çoru-ur+uñ+nu “(senin) iyi gitmeni” (Lodoydamba 2005: 185)
iyi	git-ADE+İLG+BEL

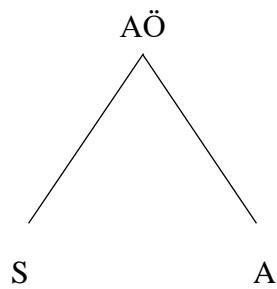

çugaala-p şıda-vayn siriñeyn-ip tur-gan-ı
 konuş-YET-ZFE titre-ZFE+ARTE-ADE+İYE. 3.TK

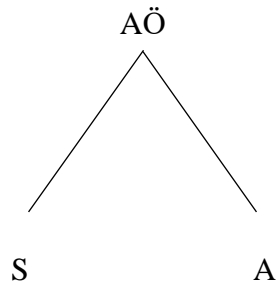
“konuşmadan titremesi” (Lodoydamba 2005: 39)

4.1.1.4.2. Ortaçlar ile Kurulan AÖ’ler

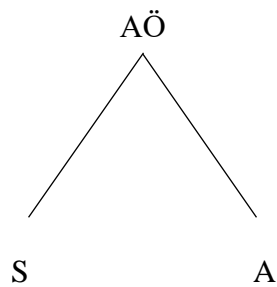
Ortaçlar ile kurulan AÖ’lerde ortaç yapısındaki sözcük AÖ’nün tümleci konumunda bulunmaktadır. Bu sebeple bu AÖ’ler aynı zamanda *sıfat* + *ad* şeklinde değerlendirilebilir:

hayındır-gan şay “kaynayan çay” (Dongak 2010: 4)
 kaynat-ORT çay

hereglettin-gen dil “kullanılan dil” (Biçe-ool 2010: 8)
 kullanıl-Ort dil

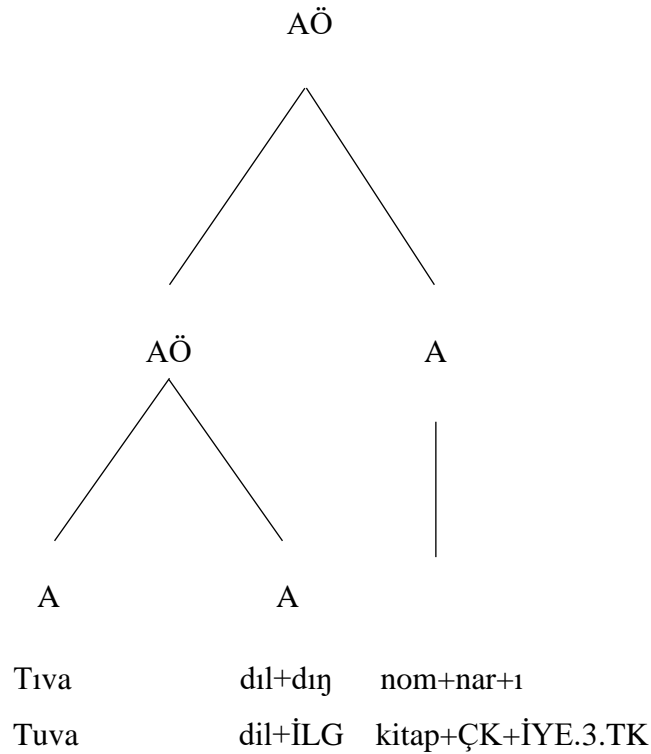

bol-bas çüve “olmayacak şey” (Kuular 2002: 88)

ol-Ort şey

4.1.1.5. Birleşik AÖ'ler ve AÖ Genişlemesi

Birleşik AÖ'ler yukarıda yapıları incelenen AÖ'lerden en az ikisinin aynı anda bir yapıda kullanılmasıyla oluşmaktadır. Ayrıca aynı yapıya sahip en az iki öbeğin de bir araya gelmesiyle birleşik AÖ yapıları görülmektedir. Bu kapsamda Tuvacada bir birleşik ad öbeği yapısı ağaç diyagramında aşağıdaki gibi gösterilebilir:

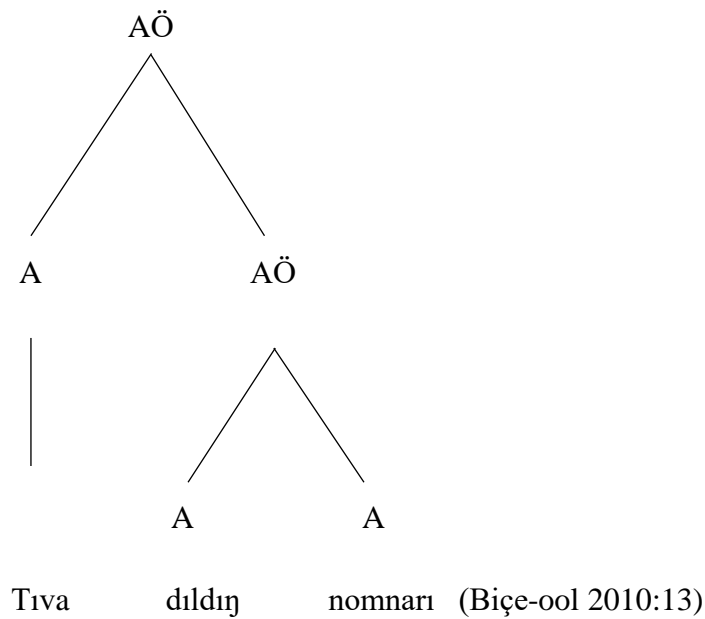
“Tuva dilinin kitapları” (Biçe-ool 2010:13)

Şemaya göre ilk olarak *Tıva dil* “Tuva dili” biçiminde bir AÖ'nün var olduğu kabul edilir. Bu yapıya sonradan eklenen *nomnarı* tamlanan unsuruyla birlikte bir zincirleme isim tamlaması oluşmaktadır.

Evrensel Dil bilgisinde en yalın hâliyle bir öbek tek bir sözcükten oluşur. Aşamalı-X kuramına göre öbek yapı sözlüksel kategoriden öbeğe uzanan aşamalı bir yapıdır. Öbeğin genişlemesi ise başın tümleci konumundaki başka sözcükler ile olmaktadır. Dolayısıyla her bir tümleç aynı zamanda öbeğin genişlemesine sebep olur (Uzun 2000: 126-133). Buna göre temelde Türkçede bir ad öbeği iki şekilde genişler: *ad +ad* ve *sıfat + ad*. Bir ad öbeğinde bu iki genişleme bir arada bulunabilir. Buna göre bir başın

tümleci konumunda ad ve sıfat türünde sözcükler aynı anda görülebilir. Aynı şekilde aynı türden genişleme de söz konusu olabilmektedir. Örneğin bir öbeğin başı aynı anda birden fazla sıfat türünde tümleç ile genişleyebilir. Yani, bir öbek yapı içerisinde aynı anda *sıfat + ad* yapısında bir AÖ olabileceği gibi *ad + ad* yapısında bir AÖ de bulunabilmektedir. Aynı şekilde bir öbek yapı içerisinde aynı yapıya sahip iki AÖ yapısı da aynı anda görülebilir.

Öbek yapı genişlemesi kavramına göre yukarıda verilen birleşik AÖ yapısı ağaç diyagramında şu şekilde gösterilebilir:

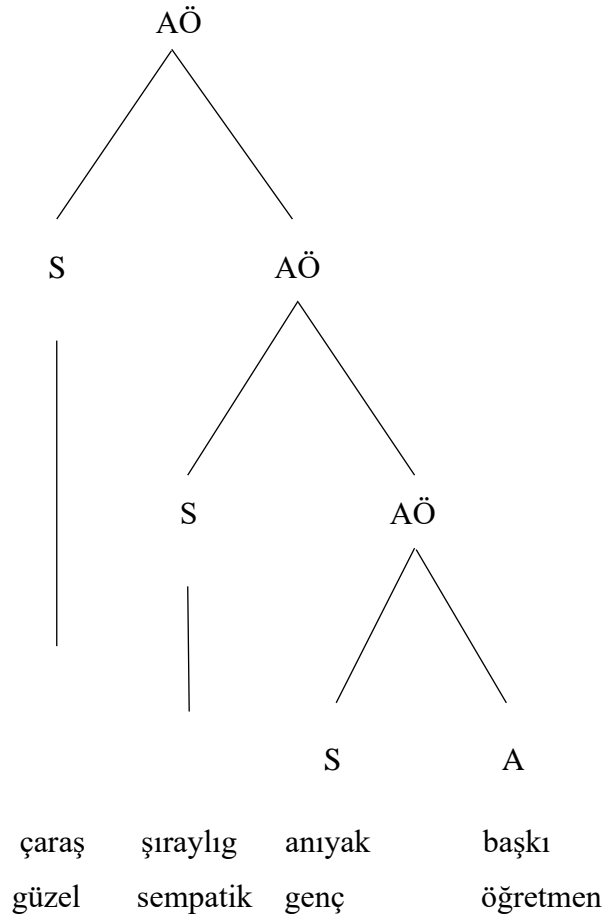
Şemada görüldüğü gibi *Tıva dıldıı nomnarı* “Tuva dilinin kitapları” biçimindeki birleşik AÖ’nün başı konumunda *nomnarı* sözcüğü bulunmaktadır. Öbek genişlemesi kavramına göre baş olan *nomnarı* sözcüğü ilkin *dıldıı* tümlecini alarak genişlemiş ve *dıldıı nomnarı* “dilinin kitapları” biçiminde bir AÖ meydana getirmiştir. Sonra *dıldıı nomnarı* AÖ’sü öbek yapıda baş unsur olarak düşünülmüş ve AÖ, *Tıva* tümleciyle tekrar genişlemiştir. Burada bir anlamda yönetim çerçevesi söz konusudur. Öbek yapıda baş olan bir unsurun yönetim çerçevesi kapsamında tümleç olarak genişlediği görülmektedir. Türkçe başın sağda olduğu bir dil olduğu için söz konusu genişleme her zaman sağdan sola doğru gerçekleşmektedir.

Tıva dıldıı nomnarı birleşik AÖ’sü aynı zamanda aynı türden genişlemeye bir örnektir. Çünkü öbeğin başı konumundaki *nomnarı* sözcüğü üst üste iki kez ad türünde bir

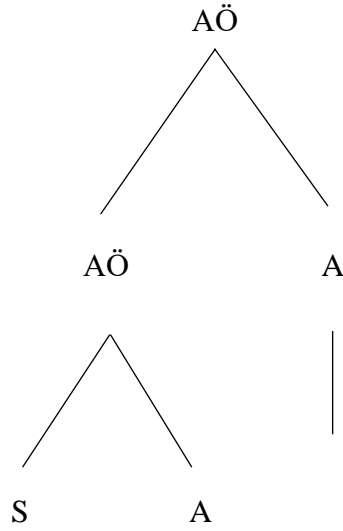
sözcük olarak genişlemiş ve *ad + ad + ad* yapısında bir AÖ oluşmuştur. Ayrıca söz konusu örnekteki genişlemede baş olan unsurun *ad + ad* yapısında bir AÖ ile genişlediği düşünülebilir. Bu durumda baş olan *nomnari* sözcüğü *Tıva dil* AÖ'sü ile genişlemiştir ve ilk gösterim geçerli olmaktadır. Yani, öbek yapılarda başın, bir öbek yapı ile de genişlediği kabul edilebilmektedir.

Tıva dıldıñ nomnari örneğinde görüldüğü gibi genişleme ad türünde bir sözcük ile veya *ad + ad* yapısındaki bir AÖ ile yapılmıştır. Ayrıca Türkçede sıfat türünde sözcükler ile de öbeğin genişlemesi mümkündür. Bu genişleme basitçe şu şekillerde mümkündür: *sıfat + sıfat + ad*, *sıfat + ad + ad* ve *ad + sıfat + ad*. Evrensel Dil bilgisine göre burada iki AÖ'nün bir araya gelerek bir birleşik AÖ yapısı meydana getirdiği görülmektedir.

Şimdi yukarıda bahsedilen *sıfat + sıfat + ad*, *[sıfat + ad] + ad* ve *ad + [sıfat + ad]* yapılarında birleşik AÖ örneklerini sırasıyla ağaç diyagramında görelim:

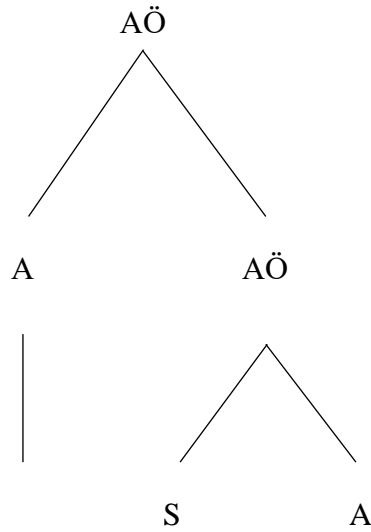

“güzel sempatik genç öğretmen” (Dongak 2006: 48)

Kızıl Şerig+niñ kezek+ter+i
 Kızıl ordu+İLG bölük+ÇK+İYE.3.TK

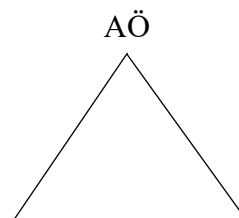
“Kızıl Ordu’nun bölükleri” (Lodoydamba 2005: 244)

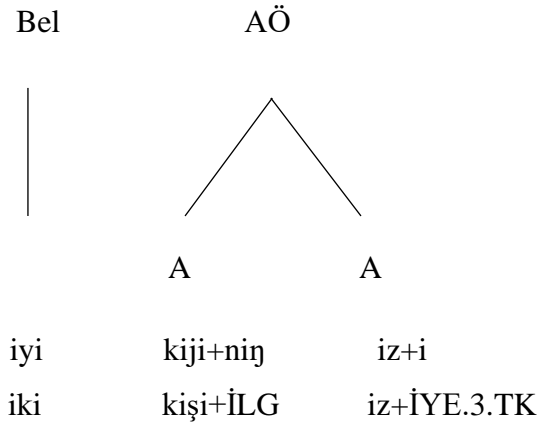

olar+nıñ natsional kultura+zı
 onlar+İLG ulusal kültür+İYE.3.TK

“onların ulusal kültürü” (Biçe-ool 2010: 10)

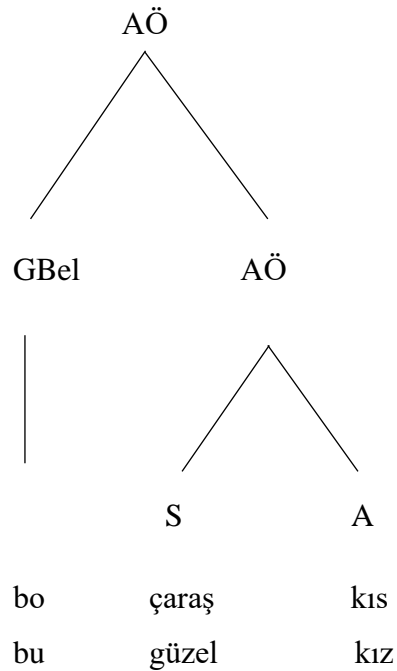
AÖ genişlemesi ad ve sıfatlardan başka belirleyiciler ile de olmaktadır. Aynı zamanda bir AÖ, bir sıfat ve bir belirleyiciyi aynı anda alarak genişleyebilir.

“iki kişinin izi” (Aytmatov 2017: 7)

Yukarıdaki şema, *ad + ad* yapısındaki bir AÖ'nün sayı kategorisinden bir belirleyici ile genişlemesine bir örnektir.

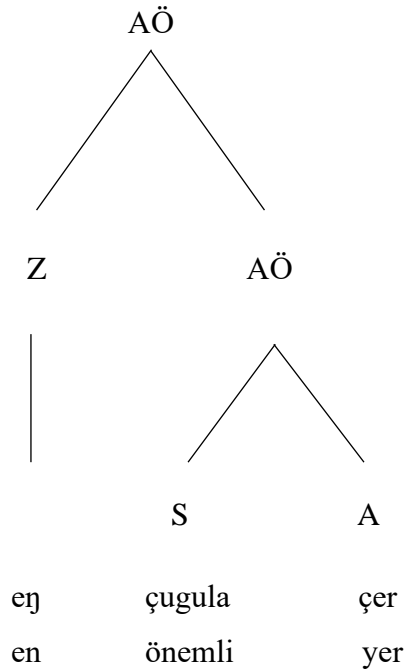

“bu güzel kız” (Lodoydamba 2005: 10)

Bu örnekte ise öbeğin başı olan *kıs* sözcüğünün ilk olarak *çaraş* sıfat sözcüğüyle son olarak da *bo* gösterimsel belirleyicisi ile genişlediği görülmektedir. Başka bir deyişle *sıfat + ad* yapısındaki bir AÖ, *bo* gösterimsel belirleyicisi ile genişlemiştir.

4.1.1.6. Zarflar ile Genişleyen AÖ'ler

Bir AÖ yapısında tümleş konumuna ad, sıfat ve belirleyici türünde sözcükler gelebildiği belirtilmişti. Bunlar dışında bir AÖ'nün tümleci konumuna zarf türünde sözcükler de gelebilir. Ancak AÖ yapılarında bu sözcükler sıfat görevinde yer almaktadırlar. Bununla birlikte zarfların AÖ'de tümleş olabilen diğer sözcük türlerinden farkı bir AÖ'nün tamamını belirtme özelliğidir. Yani, bir zarf AÖ yapısında doğrudan *tümleş + ad* biçiminde olabileceği gibi (bu *durumda sıfat + ad* yapısı olarak kabul edilir) *zarf + [tümleş + ad]* biçiminde de olabilir. İkinci durumda zarf, tümleş olarak adlandırılabilir gibi öbek yapıyı genişleten bir 'eklenti' olarak da belirtilebilir. Bu sembolizasyonda tümleş kısmı sıfat türünde bir sözcükle doldurulmaktadır. Buna göre öbek yapı şu şekilde biçimlenmektedir: *zarf + [sıfat + ad]*. Burada eklenti durumunda olan zarflar bir öbek yapının tümünü belirtme görevi üstlenmektedirler. Bir anlamda sıfatlar için tipik bir genişleme türü olan zarflar özellikle *sıfat + ad* yapısındaki AÖ'lerin genişlemesine sebep olur.

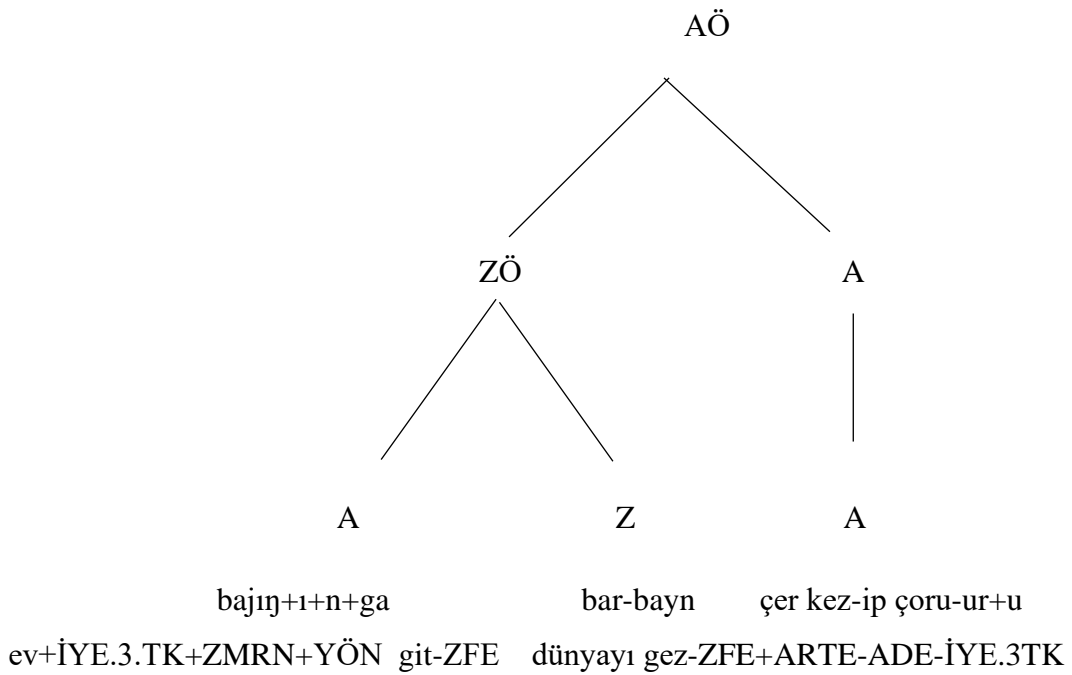

“en önemli yer” (Biçe-ool 2010: 5)

Yukarıdaki örnekte geniş çaplı AÖ'nün başı konumunda *çer* “yer” sözcüğü yer almaktadır. *çer* sözcüğü ilk olarak sözcük türü sıfat olan *çugula* “önemli” sözcüğü ile genişlemiş ve *sıfat + ad* biçiminde bir AÖ meydana getirmiştir. Ardından baş

konumundaki sözcük bu kez *en* “en” zarfıyla tekrar genişlemiş ve böylelikle *zarf + sıfat + ad* yapısında bir AÖ oluşmuştur.

Ayrıca zarf-fiil yapısındaki sözcükler de AÖ’lerin tümleci konumunda yer alabilmektedirler. Bu konumdaki zarf-fiiller yukarıda olduğu gibi AÖ yapısının tümünü nitelemektedir. Bu durumda bir AÖ, yalın durumdaki bir zarfla genişleyebileceği gibi zarf-fiil ekli seçimlik bir öge ile de genişleyebilir:

“evine gitmeden dünyayı gezmesi” (Dongak 2006: 17)

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi *çer kezip çoruuru* “dünyayı gezmesi” ad-eylem yapısı, AÖ’nün baş ögesi konumundadır. AÖ’nün tümleci ise *-bayn* ekli zarf-fiil yapısının baş öge olduğu *bajınınga barbayn* “evine gitmeden” ZÖ’südür. Dolayısıyla bu örnekte ZÖ + ad yapısından oluşan bir AÖ genişlemesi söz konusudur.

4.1.2. AÖ’lerin Biçim bilgisi

“AÖ’lerin Yapısı” bölümünde bir AÖ’nün oluşabilmesi için hangi unsurların bir araya gelmesi gerektiği incelendi. Buna göre temelde bir AÖ, *ad + ad*, *sıfat + ad* ve *belirleyici + ad* biçimlerinde oluşabilmekteydi. Bununla birlikte eylemsiler bir AÖ yapısında buldukları konum açısından ele alındı. Ayrıca sözü edilen yapıların AÖ genişlemesi kavramı doğrultusunda nasıl birleşik yapılar oluşturabileceği

değerlendirildi. Yani, bir anlamda “AÖ’lerin Yapısı” bölümünde öbek yapıyı oluşturan her bir konumun hangi sözcük türleriyle doldurulabileceği ve bunların hangi dizilişlerde bulunabilecekleri gösterildi. Ancak bu sözcüklerin bir araya gelirken gerektirdiği biçim bilgisel durumlar dikkate alınmadı. Bu sebeple bu bölümde en az iki sözcüğün bir araya gelmesi durumunda gerçekleşen biçim bilgisel yapılar ele alınacaktır. Ancak burada öbeklerin tümce içerisinde diğer öbeklere veya öğelere bağlanırken aldıkları biçim bilgisel yapılar değil, kendi iç yapılarında bir araya gelme yani öbek yapı oluşturma gerekliliklerinden olan biçim bilgisel yapıları incelenecektir. Bu anlamda *sıfat + ad* ve *belirleyici + ad* yapılarının kendi iç yapıları gereği eksiz olarak bir araya gelebilen durumları bulunmaktadır. Ancak *sıfat + ad* yapısı içinde değerlendirilebilen ortaçlar ile kurulan AÖ’ler ve sayı kategorisinde yer alan üleştirme, sıra sayı sıfatı vb. yapılar belirli biçim bilgisel durumlar içerdiği için özellikle ele alınacaktır.

4.1.2.1. Ad + Ad Yapısındaki AÖ’lerin Biçim bilgisi

Bu bölümde iki adın bir araya gelerek oluşturduğu ad öbeği yapılarındaki biçim bilgisel durum incelenecektir.

4.1.2.1.1. Sadece Baş Ögenin Ek Aldığı AÖ’ler

Genel Türkçede bir AÖ en basit şekilde *ad + ad* yapısındaki ad tamlamalarıyla temsil edilir. Ad tamlamalarında ilk unsur tamlayan ikinci unsur ise tamlanan olarak adlandırılır. Evrensel Dil bilgisinde ise daha önce belirtildiği gibi baş ve tümleş öğelerinden söz edilmektedir. Buna göre belirtisiz ad tamlaması yapılarında tümleş konumunda yer alan sözcük herhangi bir ek almaz. Baş konumunda bulunan sözcük ise üçüncü tekil kişi iyelik eki almaktadır. Tuvacada üçüncü tekil kişi iyelik eki *+X* ve *+zX* biçimlerindedir (Sat ve Salzınma 1980: 104). Aşağıdaki AÖ’lerde sadece öbeğin başı konumundaki sözcüğün ek aldığı (üçüncü tekil kişi iyelik eki) durumlar örneklendirilmiştir:

çangıs dil kır+ı+n+ga “tek (bir) dil üzerinden” (Biçe-ool 2010: 14)
tek dil üst+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN

Revoljutsiya murn+u+n+da (murun) “devrim öncesinde” (Biçe-ool 2010: 14)
devrim önce+ İYE.3.TK +ZMRN+BUL

iyi sug ara-zı-n+da “iki nehir arasında” (Aytmatov 2017: 8)
 iki su ara+ İYE.3.TK+ZMRN+BUL

kolhoz çımıj-ı “kolhoz işi” (Aytmatov 2017: 9)
 kolhoz iş+ İYE.3.TK

ög+ler çan+ı “evlerin yanı” (Aytmatov 2017: 9)
 ev+çk. yan+ İYE.3.TK

4.1.2.1.2. Her İki Ögenin Ek Aldığı AÖ’ler

Alanyazında belirtili ad tamlaması şeklinde belirtilen AÖ’lerde öbeğin her iki unsuru da ek almaktadır. Buna göre öbeğin başı konumundaki sözcük belirtisiz ad tamlamalarında olduğu gibi üçüncü tekil kişi iyelik eki alırken tümleç konumundaki sözcüğün ilgi durumu eki aldığı görülmektedir. Tuvacada ilgi durumu eki $+nX\eta$, $+dX\eta$ ve $+tX\eta$ biçimindedir (Sat ve Salzıyma 1980: 108). Aşağıdaki AÖ’lerde tümlecin ilgi durumu, baş konumunun ise üçüncü tekil kişi iyelik eki aldığı durumlar örneklendirilmiştir:

Tıva dil+dıñ sayzıra-r+ı “Tuva dilinin gelişmesi” (Biçe-ool 2010: 13)
 Tuva dil+İLG geliş-ADE+ İYE.3.TK

kiji+ler+nıñ ara+zı+n+da harılzaj-ır+ı+nıñ
 kişi+çk.İlg. ara+ İYE.3.TK +ZMRN+BUL görüş-ADE+ İYE.3.TK +İLG

eñ-ne çugula çepse+e
 en+PAR önemli araç+ İYE.3.TK

“insanlar arasında iletişimin en önemli aracı” (Biçe-ool 2010: 5)

bügü hooray+nıñ uran-şever kaastalga+zı
 bütün şehir+İLG usta süs+ İYE.3.TK

“bütün şehrin ustaca süsleri” (Dongak 2010: 89) Kejik Kıs

Kara-Aşak+tıñ kuskun+u “Kara Aşak’ın kuzgunu” (Kuular 2015: 5)
 Kara-Aşak+İLG kuzgun+ İYE.3.TK

Tıva Respublika+nıñ Literaturlug Setküül+ü

Tuva cumhuriyet+İLG edebiyat dergi+ İYE.3.TK

“Tuva Cumhuriyeti’nin Edebiyat Dergisi” (Ulug Hem 2016 No: 1)

4.1.2.1.3. İyelik Öbeği

İyelik öbekleri ile ad tamlamalarındaki temel mantık aynıdır. Her iki öbek yapıda da işlevsel olarak aitlik söz konusudur. Yapı açısından ise yine her iki öbek türü için *ad + ad* yapısı söz konusudur. Biçim bilgisine gelince her iki durumda da öbeğin baş konumu ilgi durumu eki alırken tümleç konumu iyelik eki alabilmekte ve işlevsel olarak bir ‘aitlik veya sahiplik’ içermektedir. Ancak söz konusu iyelik öbekleri, ad tamlamalarından öbeğin baş konumunun kişi zamirleri olması sebebiyle hem baş olan ögenin aldığı ilgi durumu hem de tümleç olan ögenin aldığı iyelik eklerinin farklılaşması bakımından ayrılır. Ayrıca ad tamlamalarında tümleç konumunun ilgi durum eksiz olabildiği de görülmektedir. İyelik öbekleri ise en az iki sözcükten oluştukları durumda her zaman tümleç konumunda ilgi durum eki bulundurmaz zorundadır. Bu sebeple Evrensel Dil bilgisine göre ad öbeklerinden ayrılmasa da iyelik öbekleri biçim bilgisel bakımdan birtakım farklılıklar içerdiği için burada ayrıca ele alınmıştır. Evrensel Dil bilgisine göre bu tür AÖ’ler *ad + ad* yapısındaki AÖ’lerden başka bir şey değildir. Tuvacada iyelik öbekleri ve bu öbeğin kuruluşunda gerekli ekler şu örnekte görülebilir (İshakov ve Palmbah 2019:121):

meenj teve-m “benim devem”	bistinj teve-vis “bizim devemiz”
seenj teve-ŋ “senin deven”	silerninj teve-ŋer “sizi deveniz”
oonj teve-zi “onun devesi”	olarninj teve-zi “onların devesi”,

Görüldüğü gibi Tuvacada basitçe iyelik öbekleri bu şekilde kurulmaktadır. Yukarıdaki örnekte baş konumunda bulunan *teve* “deve” sözcüğü kişi durumuna göre iyelik eki almaktadır. Tümleç konumunda bulunan kişi zamirlerinin ise kendileri için uygun olan ilgi durum eki ile öbeğin başına bağlandığı görülmektedir. Alanyazında iyelik öbeği denilen bu öbeğin yapısı açık bir şekilde *ad + ad* şeklindedir. Bu sebeple bu tür yapılar belirtildiği gibi başka adlarla olabileceği gibi sıfat ve belirleyiciler ile de genişleyebilmektedirler. Burada önemli olan nokta, ilgi durum ekli kişi zamirlerinin

iyelik ekli adlarla bir araya gelerek bir öbek yapı meydana getirmesidir. Bu tür öbekler aşağıdaki gibi örneklendirilebilir:

meeŋ *kırgan-aça+m* “benim dedem” (Dongak 2006: 9)

ben+İLG dede+İYE.1.TK

meeŋ *töreen* *çer+im* “benim doğduğum yer” (Dongak 2010: 65)

ben+İLG doğmuş yer+ İYE.1.TK

seeŋ *duŋma+ŋ* “senin küçük kardeşin” (Lodoydamba 2005: 9)

sen+İLG küçük kardeş+ İYE.2.TK

seeŋ *üye+ŋ* “senin zamanın” (Kuular 2002: 11)

sen+İLG zaman+ İYE.2.TK

ooŋ *ad+ı (at)* “onun adı” (Suvaŋ 2009: 9)

o+İLG ad+ İYE.3.TK

ooŋ *ada+zı* “onun babası” (Dongak 2006: 17)

o+İLG baba+ İYE.3.TK

bis+tiŋ *koja+lar+ıvı* “bizim komşularımız” (Dongak 2010: 118)

biz+İLG komşu+ÇK+İYE.1.ÇK

bis+tiŋ *bo* *ayan-çorukçu+lar+ıvı*

biz+İLG bu gezgin+ÇK+ İYE.1.ÇK

“bizim bu gezginlerimiz” (Lodoydamba 2005: 12)

siler+niŋ *ezirik* *aks+ıŋar* “sizin sarhoş ağzınız” (Dongak 2006: 13)

siz+İLG sarhoş ağız+ İYE.2.ÇK

siler+niŋ *ertem+iŋer* “sizin ilminiz” (Dongak 2010: 84)

siz+İLG ilim+ İYE.2.ÇK

olar+nıŋ *çugaa-söz+ü* “onların sözleri” (Kuular 2002: 21)

onlar+İLG söz+ İYE.3.ÇK

olar+nıŋ *ara+zı+n+da* “onların aralarında” (Suvaŋ 2009: 44)

onlar+İLG ara+ İYE.3.ÇK.+ZMRN+BUL

4.1.2.1.4. İyelik Eksiz AÖ Yapıları

Tuvacada AÖ'lerin biçim bilgisi temelde iki şekilde görülmektedir: Yalnız baş ögenin iyelik eki aldığı durumlar ve tümleş ögesinin ilgi durumu eki, baş ögesinin ise iyelik eki aldığı durumlar. Söz konusu öbek yapılarda her şartta öbeğin baş konumu iyelik eki almaktadır. Ancak baş konumunun iyelik eki almaksızın *ad + ad* yapısında AÖ'ler oluşturduğu da görülmektedir. Bu şekilde görülen örneklerde *sözlükselleşme* söz konusudur. Bir dil değişikliği süreci olan sözcükselleştirme, çeşitli şekillerde kavramsallaştırılmıştır. Geniş anlamda sözcüklerin sözlüğe girmesi, kimileri tarafından dilbilgiselleşmenin tersi yönde bir süreç, kimileri tarafından rutin bir sözcük oluşturma süreci ve somut anlamların gelişimi olarak görülmüştür (Brinton ve Traugott 2005). Sözlükselleşme terimi, bir sözcüğün kısmen bağlam-bağımlı olmaktan kurtularak sözlük (dictionary) içerisinde yer bulabilmesi ile ilişkilidir. Sebzecioğlu sözcükleşen sözcüğün hem anlam hem de biçim olarak sürecini tamamladığını ifade eder. Bir sözcüğün süreç içinde kullanım sıklığının artmasını ise *yerleşikleşme* kavramı ile karşılar (Sebzecioğlu 2013: 24). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme* adlı doktora tezinde Sarı, sözlükselleşme'yi anlamsal, biçim bilgisel, ses bilgisel, söz dizimsel ve karışık sözlükselleşme olmak üzere beş türe ayırır ve Türkçede sözlükselleşme modellerini inceler. Buna göre Türkçede sözlükselleşme örneklerinin önemli bir bölümünü birden fazla sözcükten oluşan öbek yapıların zihinsel söz varlığında kodlanması oluşturur (2015). Tuvacada bu tür öbek yapılar sözlükselleşme sürecini henüz tamamlayamadıkları bir süreçte, yani Sebzecioğlu'nun dediği gibi yerleşikleşme sürecinde sıklıkla kullanılırlar. Bu şekilde kurulan AÖ'ler bağımsız birer sözcük olarak sözlüklere girmeseler de tüm öbek yapılarda olduğu gibi tümcede bağımsız birer öge olarak hareket ederler. Ancak bu AÖ'lerin diğerlerinden farkı yerleşikleşme sürecinin etkisiyle öbek yapı oluşumunda gerekli biçim bilgisel durumların kullanılmayıdır. Özetle, kullanım sıklığı artan yerleşikleşme sürecindeki AÖ'lerin her iki ögesi de herhangi bir ek almamaktadır. Bu durumun daha çok bir AÖ'den oluşan devlet, kurum ve kuruluş adlarında yaygın olduğu görülmektedir.

Men Tıva Arat Respublika+dan kel-di-m.

Ben Tuva halk cumhuriyet+AYR gel-GEÇ1-1.TK

“Ben Tuva Halk Cumhuriyeti’nden geldim.” (Kuular 2008: 207)

Tıva dil+dan orus dil+çe azı orus dil+dan tıva dil+çe
 Tuva dil+AYR Rus dil+YÖNG veya Rus dil+AYR Tuva dil+YÖNG
oçuldur-gaş, kıdıraaj+ıñ+ga biji.
 çevir-ZFE defter+İYE.2.TK+YÖN yazmak

“Tuvacadan Rusçaya veya Rusçadan Tuvacaya çevirip defterine yaz.” (Kara-ool 2013: 2)

4.1.2.1.5. Tümleç Konumunun Alabildiği Durum Ekleri

Yukarıda görülen durumlarda *ad + ad* yapısındaki AÖ’lerin baş ögesi iki biçimde görülmektedir. Buna göre AÖ’lerin baş ögesi eksiz veya iyelik ekiyle kullanılmaktadır. Aynı şekilde *ad + ad* yapısındaki AÖ’lerin tümleci konumunda bulunan ögenin de temelde iki tür biçim bilgisel görünümü bulunmaktadır. Buna göre bir AÖ’nün tümleci eksiz veya ilgi durum ekiyle görülmektedir. Ancak *ad + ad* yapısındaki AÖ’lerde tümleç konumunun alabildiği ek, ilgi durumu ile sınırlı değildir. Türkçe AÖ yapılarında tümleç konumu başkaca durum ekleri ile de öbek yapı oluşturabilir. Söz konusu durum daha çok AÖ’nün baş ögesi ad-eylem olduğunda görülmektedir:

oon oytala-ar+ı “oradan uzaklaşmak” (Suvañ 2009: 47)
 o+AYR çık-ADE+İYE.3.TK

mañaa saada-p+t-ar+i+n “(onun) burada oturmasını” (Dongak 2010: 40)
 bu+BUL otur-ZFE+ARTE+ADE+İYE.3.TK+BEL

añçı+dan dile-er+i “avcıdan isteği” (Kara-ool 2013: 95)
 avcı+AYR iste-ADE+İYE.3.TK

ayul+ga tavarj+ı be-er+i+n
 tehlike+YÖN karşılaş-ZFE+ARTE-ADE+ İYE.3.TK +BEL

“tehlikeyle karşılaştığını” (Kara-ool 2013: 115)

4.1.2.1.6. Baş Ögesi Ad-Eylem Olan AÖ’lerin Biçim bilgisi

“AÖ’lerin Yapısı” bölümünde belirtildiği gibi bir AÖ’nün başı konumunda bulunabilen unsurlar arasında ad-eylemler de bulunmaktaydı. Tuvacada ad-eylem eki gelecek ve geniş zaman ifade eden *-Ar* eki ile yapılır. Aynı zamanda ek Tuvacanın mastar ekidir. Ancak alanyazında ortaç ekleri olarak kabul edilen eklerin de ad-eylem işlevinde kullanılabildikleri görülmektedir. Bu anlamda bir AÖ’nün başı konumundaki sözcük *-Ar* ile birlikte genellikle *-Gan* ekini alabilmektedir. Ayrıca ad-eylemler *ad + ad* yapısında bir AÖ’nün başı konumuna gelen sözcükler olarak söz konusu ad-eylem işlevini sağlayan bu eklerin üzerine iyelik eklerini almaktadırlar.

siler-niη algır-ıp kel-ir+iηer+den “sizin bağırmanızdan” (Dongak 2006: 11)
siz+İLG bağır-ZFE+ARTE-ADE.+ İYE.2.ÇK +AYR

duηma+m+nıη kız-ıp
küçük kardeş+İYE.1.TK+İLG çabala-ZFE

ajıl-da-p tur-gan+i+n
çalış-ZFE+ARTE-ADE+ İYE.3.TK +BEL

“küçük kardeşimin gayretle çalıştığını” (Aytmatov 2017: 9)

meen kajān kel-ir+im+ni
ben+İLG ne zaman gel-ADE+ İYE.1.TK +BEL

“benim ne zaman geleceğimi” (Dongak 2010: 5)

olar+nıη çü+nü çugaalaj-ıp tur-gan+i+n
onlar+İLG ne+BEL konuş-ZFE+ARTE-ADE.+ İYE.3.TK +BEL

“onların ne konuştuğunu” (Suvaņ 2009: 14)

olar+nıη çü+nü kıl-ır+i+n “onların ne yapacağını” (Suvaņ 2009: 25)
onlar+İLG ne+BEL yap-ADE+ İYE.3.TK +BEL

4.1.2.2. Sıfat + Ad Yapısındaki AÖ’lerin Biçim bilgisi

Bu bölümde *sıfat + ad* yapısında meydana gelen AÖ’lerde sözcüklerin bir araya gelirken gerektirdikleri biçim bilgisel durumlar ele alınacaktır. Bilindiği gibi Geleneksel Dil bilgisinde sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Ancak

bu çalışmada belirtme sıfatları belirleyiciler kavramı kapsamında ele alındığı için *sıfat + ad* yapısındaki AÖ'lerde tümleş konumunda yer alan sıfat sözcükleri ile niteleme sıfatlarına işaret edilmektedir. Niteleme sıfatları ise tek başına sıfat işlevinde kullanılabilen herhangi bir ek gerekliliği taşımayan sözcük türleri arasında yer almaktadır. Bu sebeple AÖ yapılarında bir sıfat ile bir adın bir araya gelme sürecinde herhangi bir biçim bilgisel zorunluluk bulunmamaktadır. Aynı zamanda bu yapılar yine eksiz bir şekilde genişleyebilmektedirler. Aşağıdaki AÖ'ler bu duruma örnek olarak gösterilebilirler:

çook törel “yakın akraba” (Dongak 2006: 14)
yakın akraba

ırak çer “uzak yer” (Lodoydamba 2005: 76)
uzak yer

eleen bedik deşnel “yeterince yüksek seviye” (Kuular 2002: 86)
yeterince yüksek seviye

ulug küştüg kürüne+ler “büyük güçlü devletler” (Suvaş 2009: 45)
büyük güçlü devlet+ÇK

4.1.2.2.1. Tümleş Konumunda Yer Alan Sözcüğün Aldığı Ekler

Yukarıdaki *sıfat + ad* yapısındaki AÖ'lerde görüldüğü gibi herhangi bir biçim bilgisel gereklilik yoktur. Bu tür yapılarda öbek yapının hem baş hem de tümleş konumu ek almaz. Bu yönüyle *ad + ad* yapısındaki AÖ'lerden oldukça farklıdır. Ancak tümleş konumunda yer alan sözcüklerin bazı iç dinamikleri bulunmaktadır. Bir başka deyişle tümleş konumundaki kimi sözcüklerin sıfat türünde bir sözcük olabilmeleri için bazı sıfat yapım eklerini aldıkları görülmektedir. Bunlar içerisinde en yaygını tüm Türk dilleri için tipik bir sıfat yapım eki olan *+lXg*'dür. Bu ekin Tuvacada *+lXg*'den başka *+nXg*, *+DXg* biçimleri de mevcuttur. Bunun dışında Tuvacada sıfat yapım ekleri arasında en yaygın olanları *+sXg*, *-çAk*, *+GXr* ve *-XXçAl* ekleridir. Aşağıdaki AÖ'ler bu durumu örneklendirmektedir:

muşgaral+dıg bodal+dar “sıkıntılı düşünceler” (Dongak 2006: 36)
sıkıntılı düşünce+ÇK

erge-ças+sıg kıs “sevimli kız” (Dongak 2010: 6)
sevimli kız

ajın-çak şugul kiji “sinirli alıngan kişi” (Lodoydamba 2005: 46)
sinirli alıngan kişi

kök+kür kuday “mavimsi gökyüzü” (Kuular 2002: 106)
mavimsi gökyüzü

adaargaaçal-hünneeçel setkil “kıskançlık duygusu” (Lodoydamma 2005: 59)
kıskançlık duygu

Yukarıda bahsedilen eklerden başka yapım eki veya çekim eki olduğu tartışmalı ve aitlik eki şeklinde adlandırılan +GX eki adlara eklenerek eklendiği sözcüğün türünü sıfat yapmakta ve böylece *sıfat* + *ad* yapısında AÖ’lerin oluşumuna katkı sağlamaktadır:

erten+gi sıvın “sabah rüzgarı” (Dongak 2006: 4)
sabah+AİT rüzgar

am+gı üye “şimdiki zaman” (Lodoydamba 2005: 142)
şimdi+AİT zaman

kış+kı ton “kış elbisesi” (Dongak 2010: 119)
kış+AİT elbise

şag+da+gı ol aymak “o eski oymak” (Kuular 2002: 137)
çağ+BUL+AİT o oymak

Ayrıca aitlik ekleri ve diğer sıfat yapan ekler dışında bir ad öbeğinin tümleci konumuna yerleşip sıfat işlevinde kullanılan öbek yapılar da bulunmaktadır. Yani, bu durumda bir AÖ’nün tümleci konumunda sıfat işlevi gören bir başka AÖ yapısı bulunmaktadır. Bu öbek yapı *ad* + *ad* biçimindedir. Tümleç konumunda yer alan AÖ ise geniş çaptaki öbeğin başı konumundaki sözcüğe durum ekleri ile bağlanmaktadır:

dil dugayında aytırıg “dil hakkında (bir) soru” (Biçe-ool 2010: 5)
dil hakkında soru

Görüldüğü gibi öbeğin başı konumunda *aytırtıg* “soru” sözcüğü bulunmaktadır. Tümleç konumunda ise *dıl dugayında* “dil hakkında” öbeği yer almaktadır. Bu öbek yapı geniş çaptaki öbeğin tümleci olarak sıfat işlevini görmektedir ve *sıfat + ad* yapısında bir AÖ meydana getirmektedir. Ancak görülmektedir ki *dıl dugayında* öbeği kendi içerisinde *ad + ad* yapısında bir AÖ’dür ve öbeğin başı konumundaki *aytırtıg* sözcüğüne *+da* bulunma durumu eki ile bağlanmaktadır.

4.1.2.2.2. Tümleç Konumu Ortaç Olan AÖ’lerin Biçim bilgisi

“AÖ’lerin Yapısı” bölümünde belirtildiği gibi bir AÖ’nün tümleci konumunda ad, sıfat ve belirleyiciler bulunabilmekteydi. Bunlardan sıfat grubu içerisinde değerlendirilebilecek ortaçlar da bir öbeğin tümleci konumunda yer almaktadırlar. Bu durumda *sıfat + ad* yapısında AÖ’ler oluşmaktadır. Tuvacada bu şekilde kurulan AÖ’lerde ortaç yapısı ile bir adın bir araya gelme aşamasında kullanılan ortaç ekleri – *Ar, -Xr, -r, -GAn, -GX deg* ve –*GAlAk* ekleridir.

köj-üp çoru-ur üye+vis “göçüp gideceğimiz zaman” (Aytmatov 2017: 8)
göç-ZFE+ARTE.-ORT zaman+ İYE.1.ÇK

möçe-en kiji “ölen kişi” (Aytmatov 2017: 8)
öl-ORT kişi

kel-gi deg kudaral “gelecek sıkıntı” (Dongak 2010: 59)
gel-ORT sıkıntı

bol-galak kel-ir üye “henüz gerçekleşmemiş gelecek zaman” (TS1: 77)
ol-ORT. gel-ORT zaman

4.1.2.3. Belirleyici + Ad Yapısındaki AÖ’lerin Biçim bilgisi

Belirleyicilerin tümleç olduğu AÖ’lerde tıpkı niteleme sıfatlarında olduğu gibi herhangi bir biçim bilgisel gereklilik bulunmamaktadır. Bu anlamda gösterimsel, niceleyici ve soru sıfatı belirleyicileri için eksiz birleşme söz konusudur. Aşağıdaki AÖ’ler bu durumu örneklendirmektedir:

bo çerlik kiji “bu vahşi kişi” (Dongak 2006: 6)
bu vahşi kişi

ol anyak herejeen “o genç kadın” (Lodoydamba 2005:37)
o genç kadın

döö töş+ter “şu kütükler” (Suvañ 2009: 6)
şu kütük+ÇK

kandıg-bir dil+dıñ edilekçi+ler+i
herhangi bir dil+İLG kullanıcı+ ÇK+İYE.3.tK

“herhangi bir dilin kullanıcıları” (Biçe-ool 2010: 14)

şuptu hooray “bütün şehir” (Kuular 2002: 25)
bütün şehir

şagdaa+lar+nıñ çamdık aytırıg+ları
polis+ÇK+İLG bazı soru+ İYE.3.ÇK

“polislerin bazı soruları” (Dongak 2006: 45)

hüree+nıñ hamık çurttakçı+lar+ı
tapınak+İLG bütün ikamet eden+ÇK+ İYE.3.TK

“(Budist) tapınağın bütün sâkinleri” (Lodoydamba 2005: 254)

kandıg ajıl-bile “nasıl (bir) iş ile?” (Kuular 2002: 54)
nasıl iş+PAR

kaş şak+ta “saat kaçta?” (Dongak 2010: 87)
kaç saat+BUL

Belirleyiciler arasında kabul edilen sayı kategorisinde ise tümleç konumunda bulunan Türkçe sıra sayı, üleştirme ve kesir sayı sıfatlarında birtakım biçim bilgisel yansımalar söz konusudur. Tuvacada sıra sayı sıfatları asıl sayı sıfatlarına *dugaar* sözcüğü eklenerek veya +GX eki ile yapılmaktadır:

ooñ iyi dugaar kaday+ı “onun ikinci karısı” (Lodoydamba 2005:59)
o+İLG iki+PAR eş(kadın)+ İYE.3.TK

çoruk+tun üş+kü hün+ü “gezinin üçüncü günü” (Lodoydamba 2005: 304)

gezi+İLG üç+AİT gün+ İYE.3.TK

Tuvacada üleştirme sayı sıfatlarında durum biraz farklıdır. Üleştirme sayı sıfatları birçok Türk dilinde eklerin yardımıyla kurulurken Tuvacada asıl sayı sıfatı olan sözcüğün tekrarlanmasıyla oluşmaktadır. Böylelikle yineleme ile kurulan üleştirme yapısı AÖ'lerde tümleş konumundaki belirleyiciler arasında yer almaktadır:

iyi-iyi ayak kara şay “ikişer bardak siyah çay” (Lodoydamba 2005: 139)
ikişer bardak siyah çay

üş-üş katap “üçer kez” (Lodoydamba 2005: 220)
üçer kez

Üleştirme sayı sıfatları Tuvacada anlam ve söz dizimi açısından bakıldığında tümce içerisinde genellikle zarf işlevindedir. Bu sebeple üleştirme yapısının bu işlevini daha da belirgin kılan *-lAp* ekini de aldığı görülmektedir (İshakov ve Palm'bah 2019: 211): *bir-birlep* “birer birer (alarak), *iyi-iyilep* “ikişer ikişer (alarak)”. Üleştirme yapıları bu kullanımlarında ad öbeği oluşumu içerisinde yer almazlar. Daha çok eylem öbeğinin tümleci konumunda bulunmaktadırlar.

Tuvacada kesir sayı ifadeleri temelde *ad + ad* yapısındaki AÖ'lerden oluşur. Bir başka deyişle iki asıl sayı sıfatı her iki ögesinin de ek aldığı *ad + ad* yapısında bir araya gelmektedir. Bu sebeple kesir sayı ifadesinin biçim bilgisi, herhangi iki sayının belirtili tamlamanın gerektirdiği ekleri alarak birleşmesi gibi oluşmaktadır. Bu durumda Tuvacada kesir sayı ifadeleri *belirleyici + ad* yapısındaki AÖ yapılarından farklıdır:

Kooperativ+tiñ ajılçın+nar+ı+nıñ üş-tüñ iyi kezi+i
kooperatif+İLG işçi+ÇK+ İYE.3.TK +İLG üç+İLG iki bölük+ İYE.3.TK

“kooperatif çalışanlarının üçte ikilik kısmı” (Kuular 2002: 54)

Yukarıdaki örnekte kesir sayı ifadesi (üştüñ iyi) *ad + ad* yapısındaki bir AÖ'nün tümleci konumundadır. Ancak kendi içerisinde *ad + ad* yapısında bir AÖ olan kesir sayı ifadesinin başı konumundaki sözcük iyelik eki alması gerekirken bu ek geniş çaptaki AÖ'nün başı konumundaki sözcük olan *kezik* sözcüğüne eklenmiştir.

Tuvacada ondalık kesir sayı ifadesi ise Türkiye Türkçesindeki yapının tam tersi şeklinde gerçekleşmektedir. Yani Türkiye Türkçesindeki *onda beş* şeklindeki bir ondalık kesir ifadesi Tuvacada *beş onçuk* biçiminde ifade edilmektedir. Görüldüğü gibi Türkiye Türkçesine göre Tuvacada öbeğin baş ve tümleç konumları tersi yöndedir. Aynı durum öbeğin biçim bilgisel yapısı için de geçerlidir. Türkiye Türkçesinde tümleç konumu ek alırken Tuvacada baş konumundaki sözcük $-çXk$ ekini almaktadır:

on бүдүн беş онçук хуу “on tam onda beş pay (10,5)” (Monguş 2011: 445)

on bütün beş onluk pay

4.1.3. AÖ’lerin Biçimsel Ses bilgisi

Dil bilgisi temelde ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz dizimi alanlarıyla ilgilenir. Ayrıca dil bilgisinin alt alanlarının kendi aralarında etkileşimleri söz konusudur. Dil bilgisinin inceleme alanlarından birisi de bu etkileşimleri araştırmaktır. Bu anlamda biçimsel ses bilgisi, ses bilgisi ile biçim bilgisi alanlarının arasındaki etkileşimi inceleyen bir bilim dalıdır. Bilindiği gibi biçim bilgisi ekler ve eklerin işlevleri ile ilgilenir. Bununla birlikte eklenme sırasında birtakım ses değişimleri de görülmektedir. Bu ise ses bilgisinin inceleme alanına girmektedir. Bu sebeple biçimsel ses bilgisi terimi eklenme sırasında oluşan ses değişmelerini akla getirmelidir.

Tuvacada AÖ’lerin biçim bilgisi bir önceki bölümde genel hatlarıyla verilmiştir. Ancak eklenme sırasında ne gibi değişimler yaşandığı gösterilmemiştir. Bu sebeple bu bölümde AÖ oluşumlarında görülen biçim bilgisel yansımalar ses değişimleri kapsamında ele alınmıştır. Ancak konunun söz öbekleri incelemesinin dışına çıkmaması adına benzeşme sebebiyle görülen ses değişimleri buraya dâhil edilmemiştir. Bu sebeple sadece kök veya gövde ile birlikte ekin yapısında belirgin bir değişime sebep olan biçim-ses bilgisel değişmeler eş zamanlı olarak incelenmiştir.

Genel Türkçede iki adın bir araya gelmesi sürecindeki temel biçim bilgisel yansıma ilgi durum eki ile iyelik ekleridir. İlgi durum eki benzeşmenin etkisiyle $+nX\eta$, $+dX\eta$ ve $+tX\eta$ biçimlerinde görülmektedir. Tuvacada AÖ yapılarında eklenme aşamasında ses değişikliği özellikle iyelik eklerinde yaşanmaktadır. Tuvacada ünlü ile biten sözcüklerden sonra iyelik eklerinin ünsüzle başlayan alomorfları gelir. Bu durumda eklenmede herhangi bir değişim yaşanmaz. Ancak ünsüzle biten sözcüklerden sonra

iyelik eklerinin ünlü ile başlayan alomorfları kullanılır ve bu durumda iki ünlü arasında kalan bazı seslerde birtakım değişiklikler ortaya çıkar.

4.1.3.1. -ş- > -j- Değişimi

Bu değişim -ş ünsüzüyle biten sözcüklere ünlü ile başlayan iyelik eklerinin getirilmesi ile oluşmaktadır.

kiji+nin tınj+ı (tınjı < tınış + ı), “kişinin nefesi” (Lodoydamba 2005: 207)
 kişi+İLG nefes+ İYE.3.TK

meen setkil-sagij+ım (sagijım < sagış +ım)
 ben+İLG düşünce+ İYE.1.TK

“benim düşüncem” (Dongak 2006: 36)

4.1.3.2. -s- > -z- Değişimi

Ünlü ile başlayan iyelik eklerinin neticesinde iki ünlü arasında kalan -s- sesi, -z- olmaktadır.

bod+u+nuş uluz+u (uluzu < ulus +u)
 kendi+ İYE.3.TK +İLG ulus+ İYE.3.TK

“kendisinin milleti” (Kuular 2002: 127)

4.1.3.3. -t- > -d- Değişimi

Bu değişim, *t-* ünsüzüyle biten sözcüklere ünlü ile başlayan iyelik eklerinin eklenmesi neticesinde gerçekleşmektedir.

kara enik+tiş bod+u (bodu < bot + u)
 siyah enik+İLG kendi+ İYE.3.TK

“siyah köpek yavrusunun kendisi” (Kuular 2002: 105)

4.1.3.4. -k- > -g- Değişimi

AÖ’lerin kuruluşunda görülen ünlü ile başlayan iyelik ekleri, -*k* ile biten sözcüklerde bu sesin -*g* sesine dönüşmesine sebep olabilir.

Pürbü+nüñ börg+ü (börgü < bürk + ü)
Pürbü+İLG bürk+ İYE.3.TK

“Pürbü’nün bürkü” (Lodoydamba 2005: 131)

4.1.3.5. -k- > Ø ve -g- > Ø Değişimi

Ünlü ile başlayan iyelik eklerinin neticesinde iki ünlü arasında kalan *-k* ve *-g* sesleri düşer ve ikincil uzunluk meydana gelir.

aymak+tıñ çartık kezi+i (kezii <kezik + i)
oymak+İLG yarım bölük+ İYE.3.TK

“oymağın yarısı” (Kuular 2002: 135)

ortu keze+e kezee <kezek + i (üçüncü tekil kişi iyelik eki benzeşmeye uğrar.)
orta bölüm+ İYE.3.TK

“orta kısmı” (Dongak 2010: 106)

çon+nun höy kezi+i+niñ sağış aarı+ı (aarı < aarıg + ı)
halk+İLG çok bölük+ İYE.3.TK +İLG düşünce ağrı+ İYE.3.TK

“halkın çoğunun düşünce problemi” (Dongak 2010: 101)

4.1.3.4. -p- > -v- Değişimi

Ünlü ile başlayan iyelik eklerinden dolayı iki ünlü arasında kalan *-p-* sesi, *-v-* sesine değişir.

hooray töv+ü+n+den (tövünden < töp + ü + n + den)
şehir merkez+ İYE.3.TK +ZMRN+AYR

“şehir merkezinden” (Dongak 2010: 87)

oy+nun düv+ü+n+de (dövünde < düp + ü + n + de)
çukur+İLG dip+ İYE.3.TK +ZMRN+BUL

“çukurun dibinde” (Lodoydamba 2005: 16)

4.1.4. AÖ’lerin Söz dizimsel İşlevleri

Bir tümcede çeşitli ögeler bulunur. Evrensel Dil bilgisine göre bu ögeler eylemin yönetimindedir. Tümcelerin kurucuları olan ve tümcede çeşitli işlevler üstlenen tümcenin ögeleri değişik biçimlerde oluşabilmektedir. Bu açıdan hem tek bir sözcük hem de birden fazla sözcüğün bir araya gelerek oluşturduğu öbek yapılar bir tümcenin ögesi durumunda yer alabilmektedirler:

(1) *Bgn bireezi mırınay kr-be-en-in kr-gen.*

Bugün birisi hiç gr-OLZ+ADE+BEL gr-GE2

“Bugün birisi hiç görmediğini gördü.” (Dongak 2010: 58)

Bu tümce ögelerine şu şekilde bölümlenebilir:

Bgn / bireezi / mırınay krbeenin / kr-gen.

1

2

3

Yukarıdaki tümce  ögeden meydana gelmektedir. Birinci ve ikinci ge tek bir birimden oluşmaktadır. nc ge ise birden fazla sözcüğün bir araya gelerek oluşturduğu bir öbek yapıdır. Bir başka deyişle, tek birimli yapılardan başka öbek yapılar da tümcenin bir ögesine karşılık gelebilir. Tümcede yer alan ad türündeki her ge, farklı durum ekleri taşıyabilir. Durum ekleri ise tümce ögelerinin işlevlerini belirlemektedir. Bu açıdan bir öbek yapıdan oluşan üçüncü ge tümcede belirtme işlevini taşımaktadır. Buradan hareketle bir temel tümce içinde bir öbek yapıdan oluşan tümce ögeleri de tek birimli ögeler gibi işlem görmektedir. Ancak bek yapılar da kendi içerisinde çeşitli bağımlılıklara ve işlevlere sahiptir. Bu anlamda bir tümceyi bir eylem nasıl yönetiyorsa, öbeklerin de kendi içerisinde bir yönetici ögesi bulunmaktadır. Temel tümce ile öbek yapı arasındaki bağlantı ise öbeğin yöneticisi olan ge tarafından sağlanmaktadır (Erkman-Akerson ve zil 2015: 55).

Bir eylem tümcede temelde iki tür ögeyi yönetir: Temel ge ve seçimlik ge. Temel geler, bir tümcenin dil bilgisi açısından doğru olarak nitelendirilebilmesi için kullanılması gereken zorunlu ögelerdir. Seçimlik geler ise anlamsal açıdan tümceleri zenginleştiren sözcüklerdir. Örneğin, yukarıdaki tümcede *kr-* “görmek” eylemi dil bilgisellik açısından doğru bir tümce kurmak için belirtme durum eki almış bir öbek yapı ile kullanılmıştır. Bir başka deyişle, eylemlerin belirli yönetim çerçeveleri vardır.

Bu sebeple *kör-* eylemi yönetim çerçevesi kapsamında belirtme durum ekli *mırıñay körbeenin* öbeği ile birlikte doğru bir tümce kurabilmektedir. Bir başka deyişle, geçişli bir eylem olan *kör-* eylemi, dil bilgisellik açısından nesne almak zorundadır. Bunun biçim bilimsel ve söz dizimsel yansıması ise belirtme durum eki olarak görülmektedir. Ancak tümcede yer alan *bögün* “bugün” zarf sözcüğü ise seçimlik öğelerdendir. Bunun gibi seçimlik öğeler, tümceden çıkarıldığında tümcelerin dil bilgisel yapılarında herhangi bir değişiklik olmamaktadır (Erkman-Akerson ve Özil 2015: 57).

Sonuç olarak, bir öbek yapı tümcenin bir ögesine karşılık gelebilmektedir. Bu durumun gerçekleşip gerçekleşmediğini bulmak için ise Van Valin çeşitli ölçütler ortaya koymuştur. Bu kriterler şunlardır: Yerine geçme, Yer değiştirme ve Bağlantı kriteri (Van Valin 2004: 111-113). Bu kriterlerden bağlantı kriteri bağlaçlarla ilgili olup doğrudan söz öbekleri ile ilgili değildir. Ayrıca Ümit Deniz Turan ise bu kriterlere ‘eksiltme’ ölçütünü de eklemiştir. Bu ölçüte göre tümcenin öğeleri tümceden çıkarılabilir. Ancak öge bir öbek yapı ise eksiltme işlemi öbek yapının tümüne uygulanmalıdır (2012: 149).

(2) *Kiji+ler+niñ çugaa+zı+niñ bedik kulturlug ol-ur+u /*
kişi+ÇK+İLG dil+ İYE.3.TK +İLG yüksek kültürlü ol-ADE+BEL

olar+niñ bögü tala+zı-bile sayzırañgay+ı+n / ayt+ır.
 onlar+İLG tüm yön+ İYE.3.TK +ARÇ gelişmişlik+ İYE.3.TK +BEL göster-GENŞ

“İnsanların dilinin yüksek kültürlü oluşu onların tüm yönleriyle gelişmişliğini gösterir.” (Biçe-ool 2010: 19)

Yukarıdaki tümceye yer değiştirme, eksiltme ve yerine geçme kriterleri sırasıyla aşağıdaki gibi uygulanabilir:

(a) *Olarınñ bögü talazı-bile sayzırañgayın / kijilerniñ çugaazınıñ bedik kulturlug oluru / aytır.*

“Onların tüm yönleriyle gelişmişliğini insanların dilinin yüksek kültürlü oluşu gösterir.”

(b) *Olarınñ bögü talazı-bile sayzırañgayın / aytır.*

“Onların tüm yönleriyle gelişmişliğini gösterir.”

(c) <i>Dil+dış normativtig</i>	<i>slovar+i+n</i>	<i>turguz+ar+i</i>
dil+İLG düzenli	sözlük+ İYE.3.TK +BEL	yapmak+ADE+ İYE.3.TK
<i>/olar+nıñ</i>	<i>bügü</i>	<i>tala+zı-bile</i>
onlar+İLG	tüm	yön+ İYE.3.TK +ARÇ
<i>sayzırañgay+i+n</i>	/	<i>ayt-ır.</i>
gelişmişlik+ İYE.3.TK +BEL		göster-GENŞ

“Dilin düzenli bir sözlüğünün çıkarılması onların tüm yönleriyle gelişmişliğini gösterir.”

Şimdiye kadar söz dizimsel işlevler açısından AÖ’ler; tümleç-baş ve AÖ genişlemesi kapsamında eklenti-baş ilişkisi bağlamında ele alındı. Burada yönetim çerçevesinden hareketle söz öbeklerinin kendi içerisinde üstlendikleri söz dizimsel işlevleri söz konusuydu. Öbeklerin bundan başka tümce içerisinde de çeşitli söz dizimsel işlevleri bulunmaktadır. Bunun en temel göstergesi öbeklerin tümcenin bir ögesine karşılık gelebilmeleridir. Görüldüğü gibi öbek yapılar tümcenin ögesi konumunda yer alabilmekte ve böylece tek birimli ögelerde olduğu gibi çeşitli söz dizimsel işlevler üstlenmektedirler. Söz dizimsel işlevler, durum ekleriyle karşılanabilmektedir. Bir öbek yapının işlevini belirleyen durum ekleri ise tümceye öbeğin yönetici konumu ile bağlanmaktadır. Bu anlamda bu bölümde şimdiye kadar yapısını ve biçim bilgisel yansımalarını incelediğimiz AÖ’lerin tümce içinde üstlendikleri söz dizimsel işlevleri ele alınacaktır.

Evrensel Dil bilgisine göre tümce bir AÖ ve EÖ’den oluşmaktadır. Bu anlamda AÖ konumu, söz dizimsel işlev açısından özne görevi görürken tümcede geriye kalan bölüm öznenin “Ne yaptı?” sorusuna cevap niteliğinde olup yüklem görevindedir. Yani, Evrensel Dil bilgisinde bir tümce özne ve yüklemden oluşmaktadır. Bu durumda özne bir AÖ iken, yüklem bir EÖ’dür. Bununla birlikte yüklem konumu kendi içerisinde alt söz dizimsel işlevlere sahiptir. Bütün bunlar dikkate alındığında Tuvacada öbek yapılar söz dizimsel işlevleri bakımından özne, nesne, dolaylı tümleç, zarf tümleci ve yüklem başlıkları altında değerlendirilecektir.

Söz konusu tümce öğelerinin tümü AÖ'lerin yüklenebileceği söz dizimsel işlevler arasında yer almaktadır. Bu açıdan Tuvacada AÖ'ler özne, nesne, dolaylı tümleç, zarf tümleci ve yüklem görevlerinde bulunabilmektedirler.

4.1.3.1. Özne Görevinde AÖ'ler

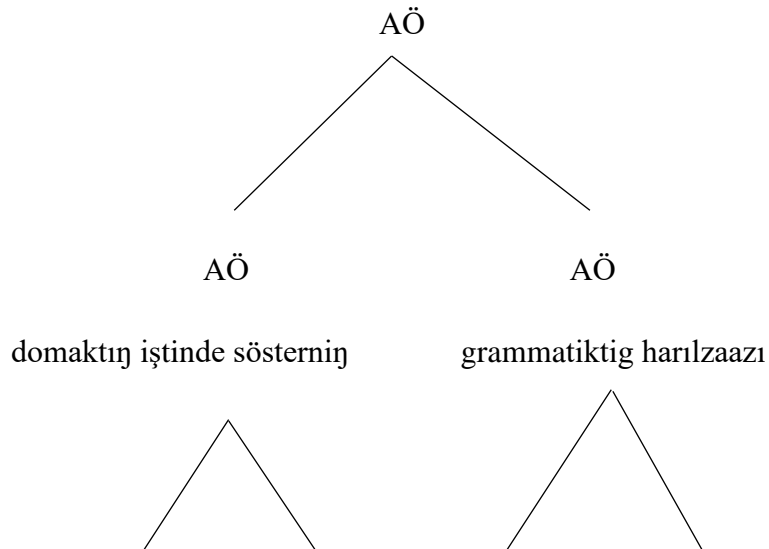
Özne, Genel Türkçede biçim bilimsel olarak durum eki almayan öğelerdendir. Genel Türkçe söz diziminde öznenin tümcedeki konumu değişkendir. Bu durum diğer söz dizimsel işlevler için yani nesne, tümleç vb. için de geçerlidir. Bir başka deyişle tümcedeki konum söz dizimsel işlevler için belirleyici bir ölçüt değildir. Evrensel olarak özne, bir AÖ olmak durumundadır. Bu anlamda Tuvacada özne görevinde bulunan AÖ'ler aşağıdaki gibi örneklendirilebilir:

(1) *Birgi çijek+te domak+tıñ işinde sösterniñ*
birinci örnek+BUL tümce+İLG içinde söz+ÇK+İLG

grammatiktig harılzaazı çedimçe çok turgustun-gan.
dil bilgisel ilişki+ İYE.3.TK başarı yok kurul-GEÇ2

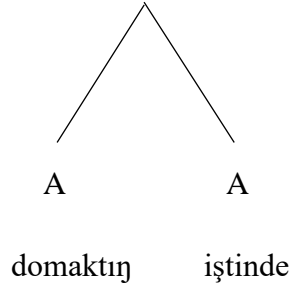
“Birinci örnekte tümcedeki sözcüklerin dil bilgisel ilişkisi başarısız oldu.” (Biçer-ool 2010: 25)

Yukarıdaki tümcede “başarısız olan ne” sorusuna karşılık gelen *domaktıñ işinde sösterniñ grammatiktig harılzaazı* söz öbeği özne görevinde bir birleşik AÖ'dür. Söz konusu birleşik AÖ ağaç diyagramında şu şekilde gösterilebilir:

AÖ (S) A S A

domaktıñ işinde sösterniñ grammatiktig harılzaazı

Hem geleneksel gramer hem de Üretici-Dönüşümsel gramer aktif ve edilgen tümcelerdeki özne konumlarını dönüşüm kavramıyla açıklamıştır. Dik ise aktif ve edilgen tümceleri, aynı temel yapıların alternatif gerçekleştirmeleri olarak değerlendirmektedir (1997: 249). Burada AÖ'lerin özne konumunda bulunma durumları ele alınmaktadır. Bu anlamda AÖ'ler aktif bir tümcenin öznesi olabileceği gibi edilgen tümcelerin öznesi konumunda da bulunabilirler (Edilgen yapıların gerçekleşme koşulları hakkında detaylı bilgi için bkz. Dik 1997: 247-254).

(2) *Büdün klass+ta onu boda-p+t-ar*

bütün sınıf+BUL O+BRL düşün-ZFE+ARTE-ORT

kiji tıvıl-ba-an.

kişi bulun-OLZ-GEÇ2

“Bütün sınıfta onu düşünen kimse bulunmadı” (Dongak 2006: 57)

Yukarıdaki edilgen tümcenin öznesi konumunda *onu bodaptar kiji* “onu düşünen kimse” AÖ'sü bulunmaktadır.

4.1.3.2. Nesne Görevinde AÖ'ler

Nesne, öznenin eyleminin veya tutumunun doğrudan etkilediği ya da amaçladığı öge olarak tanımlanabilir. Nesne Genel Türkçe tümceler için seçimlik bir öge olamaz. Geçişli eylemler, dil bilgisellik açısından özne ile birlikte nesne almak zorundadırlar. Genel Türkçede nesne, biçim bilimsel olarak belirtme durum eki taşıyabileceği gibi eksiz de olabilmektedir. Türkçe dil bilgisi eserlerinde tümcenin nesne ögesi; belirtme

durum eki ile kullanıldığında belirtili nesne, belirtme durum eki olmadığında ise belirtisiz nesne olarak adlandırılmaktadır (Erkman-Akerson ve Özil 2015: 65).

Chomsky'nin bir tümcenin AÖ ve EÖ'den oluştuğu tezinden hareketle nesne, gramatikal ilişki içerisinde geçişli bir eylemin kurduğu EÖ'nün tümleci konumunda yer almaktadır. Bir başka deyişle nesne, geçişli eylemlerin yankategorileme çerçevesinde derin yapıda eylemin yönetimi altındaki bir öge durumundadır. Gramatikal ilişkiler, Genel Türkçede yüzey yapıya durum ekleriyle yansır. Her durum ekli bir öge, eylemin gerektirdiği zorunlu veya seçicilik tamlayıcılardan biridir. Durum ekleri ise gramatikal ilişkileri belirleyerek tümcenin ögelerinin tespitinde önemli bir ölçüt olarak görülmektedir. Dolayısıyla tümcenin ögelerinin belirlenmesindeki yollardan biri durum ekleridir. Ayrıca durum ekleri ile anlamsal roller arasında bir bağ olduğu fikri yaygındır. Bu açıdan derin yapıdaki anlamsal roller yüzey yapıya durum ekleriyle taşınmaktadır. Ancak durum ekleri ile anlamsal rollerin birbirine karşılık gelmediği durumlar da söz konusudur. Başka bir deyişle, bir durum ekinin tümcede kullanımına göre farklı anlamsal rolleri taşıyabilmesi de mümkün görünmektedir. Aynı şekilde derin yapıda bir eylemin gerektirdiği anlamsal roller, yüzey yapıda farklı durum ekleriyle de karşılanabilmektedir (Doğan 2010: 227). İşlevsel dil bilgisinde bir durum ekinin farklı işlevlere sahip olması doğal bir durumdur. Bu anlayışa göre her belirtme durum ekli öge nesne olmayabilir. Aynı şekilde farklı durum ekli ögeler de nesne olabilmektedir. Bu duruma örnek olarak Bedri Sarıca, ayrılma ve yönelme durum ekli ögelerin de nesne işlevinde kullanılabileceğini ifade etmiştir (2015: 53-54). Bu yaklaşıma göre de tümcenin ögelerinin belirlenmesinde anlamsal rol yani işlev ön plana çıkmaktadır. Nesnenin belirlenmesi konusundaki yaklaşımlardan bir başkası ise eylemlerin istemidir. Bilindiği gibi geçişli eylemler, zorunlu olarak bir belirtme durum ekli veya eksiz bir öge gerektirmektedir. Bununla birlikte Genel Türkçede bazı eylemler tek tamlayıcıyı (yalın durum), bazıları iki tamlayıcıyı (yalın durum, belirtme), bazıları üç tamlayıcıyı (yalın durum, belirtme, yönelme), bazıları ise dört tamlayıcıyı (yalın durum, belirtme, yönelme, ayrılma) yönetebilir. Bunlar içerisinde en az iki tamlayıcıya gerek duyan eylemler geçişli olarak nitelendirilir. Bu kapsamda en az iki tamlayıcıya gerek duymasından dolayı eylemin belirtme veya yönelme ekli olabilen unsurları nesne olarak kabul edilmiştir. Ancak buradaki durum tamamen eylemin istemi ile ilgilidir. Nesne kavramı ise söz dizimsel bir işlevi ifade etmek için kullanılır. Görüldüğü gibi nesnenin

belirlenmesi konusundaki tartışmalar henüz bir netlik kazanmış değildir. Sadece belirtme durum ekli veya eksiz ögelerin nesne olarak kabul edilmesi anlamsal roller açısından bir karışıklığa sebep olur. Anlamsal roller açısından bakıldığında ise farklı durum ekli ögeler nesne olarak kabul edilebilir. Nesnenin belirlenmesi konusunun yeni araştırmalara ihtiyaç duyduğu açıktır. Bu çalışmada ise yapısal tümce çözümleme örneği benimsenmiştir. Yapısal çözümlemeye göre belirtme durum ekli veya eksiz ögeler nesne olarak kabul edilmektedir (Doğan 2010: 229).

Tuvacada belirtme durumu $+tX$, $+dX$, $+nX$ ve $+n$ ekleriyle yapılmaktadır (Sat ve Salzınma 1980: 114). Özne görevinde olduğu gibi nesne konumunda da tek birimli ögeler bulunabileceği gibi birden fazla sözcükten oluşan öbek yapılar bulunabilmektedir. Bu anlamda nesne konumunda bulunabilecek söz öbeklerinden birisi AÖ'lerdir.

(1) *Üşkü çijek+ti a-p kör-eelişer.*

üçüncü örnek+BEL al-ZFE+ARTE-EMR.1.ÇK

“Üçüncü örneği açıklayalım.” (Biçe-ool 2010: 26)

Yukarıdaki tümce nesne ve yüklem ögelerinden oluşmaktadır. Nesne konumunda *üşkü çijekti* AÖ'sü bulunmaktadır. Söz konusu öbek yapı, tümleci sıra sayı sıfatı olan *sayı kategorisi + ad* yapısında bir AÖ'dür. Görüldüğü gibi nesne konumundaki AÖ, eyleme belirtme durum eki ile bağlanmıştır. Belirtme eki, nesne görevindeki AÖ ile eylem arasındaki gramatikal ilişkiyi yansıtmaktadır. Türkiye Türkçesi'ne “gör-, açıkla-” şeklinde aktarabileceğimiz eylem, geçişli bir eylemdir. Dolayısıyla burada yer alan eylem için nesne konumu zorunlu bir üye olarak görülmektedir.

(2) *Inçalzajok hündüs brigadir+niş çugaala-p tur-gan+ı*

Ancak gündüz şef+İLG konuş-ZFE+ARTE-ADE+İYE.3.TK

Daniyar'nış iyi a'd+ı+n

Daniyar'+İLG iki at+ İYE.3.TK+BEL

tanı-y tirt-ıp kag-dı-m.

tanı-ZFE+ARTE-ZFE+ARTE-GEÇ1-1.TK.

çugaalap turganı

(3) *Aḡaa bagay sös çugaala-vas bis.*

Orada kötü söz konuş-GENŞ+OLZ-1.ÇK

“Orada kötü söz söylemeyiz” (Monguş 2018: 4)

Yukarıdaki tümcede ise nesne konumunda *bagay söz* “kötü söz” AÖ’sü bulunmaktadır. Söz konusu öbek yapı, *sıfat + ad* yapısındaki bir AÖ olarak eyleme belirtme durum ekini almadan bağlanmaktadır.

4.1.3.3. Dolaylı Tümleç Görevinde AÖ’ler

Tümleç kavramı, dil bilgisel işlev çözümlerinde tümce ya da tümceciğin belli başlı kurucu öğelerinden birisi; geleneksel olarak eylemin gösterdiği iş, oluş gibi özelliklerini tamamlama işlevi nedeniyle böyle adlandırılmıştır; örn. *Vazoyu kırdı. Biz tarlada çiçek topladık*, tümcelerinde *vazo ve çiçek* tümleçtir. Tüm sözcük sınıfları söz dizimsel yapıda tümleç olabilir. Kendilerini yöneten başların niteliğine bağlı olarak, tümleçler eylem tümleçleri, ilgeç tümleçleri, ad tümleçleri olarak işlev yaparlar (İmer, Kocaman ve Özsoy 2011: 246). Eylem ile tamlayıcı da denilen tümleçler arasındaki gramatikal ilişki ise durum ekleriyle kurulmaktadır. Bu anlamda belirli nesne, yer tamlayıcısı ve zarf görevinde kullanılan ad unsurları tamlayıcı olarak eyleme durum ekleriyle bağlanmaktadır (Özkan 2011: 521). Bu noktada dolaylı tümleç olarak adlandırılan tümcenin ögesi ise Tuvacada yer ve yönelme ilgisiyle yükleme yönelme, yön gösterme, bulunma ve ayrılma durum ekleriyle bağlanmaktadır. Tuvacada yönelme durum eki +GA, yön gösterme durum ekleri +çe, +je ve +DXvA, bulunma durum eki +DA, ayrılma durum eki ise +DAn’dır (Sat ve Salzınma 1980: 108-109). AÖ’ler tümcede özne ve nesneden başka dolaylı tümleç görevinde de bulunabilmektedirler.

(1) *Bis+tiḡ kolhoz+uvus+tuḡ sigen kez-er çer-ler+i*

biz+İLG çiftlik+İYE.1.ÇK+İLG ot biç-ORT yer+ÇK+İYE.3.TK

Körgüree hem+nij şınaa-lar+ı+n+çe

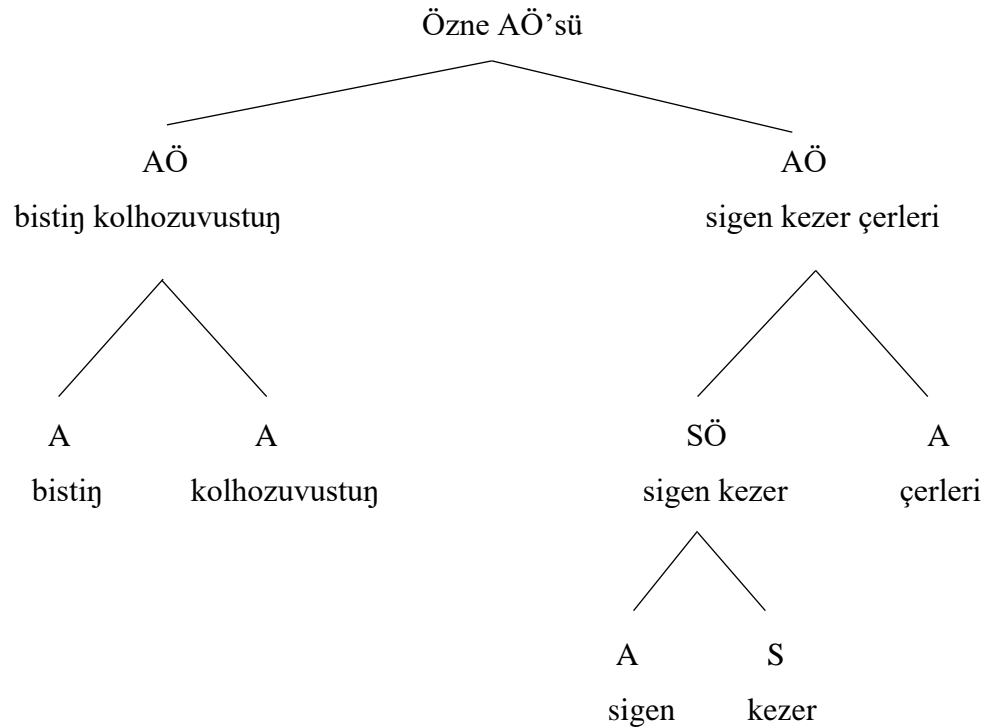
Körgüree nehir+İLG ova+ÇK+İYE.3.TK+ZMRN+YÖNG

tara-y bergile-en.

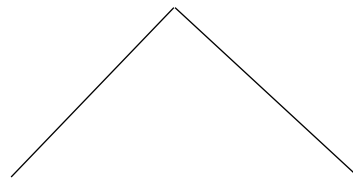
dağıl-ZFE+ARTE-GEÇ2

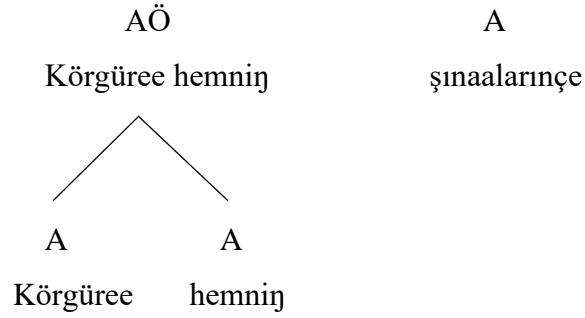
“Bizim çiftliğimizin ot biçilen yerleri Körgüree nehrinin alçak yerlerine doğru dağılmıştır.” (Aytmatov 2017: 26)

Yukarıdaki tümcede *taray bergileen* “dağılmıştır” yüklemine “nereye” sorusu sorulduğunda alınacak cevap *Körgüree hemniñ şınaalarınçe* “Körgüree nehrinin alçak yerlerine doğru” söz öbeğidir. Söz konusu öbek yapı tümcede dolaylı tümleş işlevinde kullanılan bir AÖ’dür. Dolaylı tümleş konumundaki AÖ, eyleme öbeğin başı olan sözcüğün almış olduğu *-çe* yön gösterme durum ekiyle bağlanmıştır. Ayrıca tümcede yer alan *bistiñ kolhozuvustuñ sigen kezer çerleri* “Bizim çiftliğimizin ot biçilen yerleri” söz öbeği de tümcede özne görevindedir. Görüldüğü gibi tümcede iki AÖ yapısı özne ve nesne ögelerine karşılık gelmektedir. Tümcedeki AÖ’lerin ağaç diyagramındaki gösterimi ise aşağıdaki gibidir:

Dolaylı Tümleş AÖ’sü

(2) *Kuda+zı bol-gan soonda, Galina'+niñ ava+zı*
 düğün+İYE.3.TK ol-ORT sonra Galina+İLG anne+ İYE.3.TK

küdeezi+niñ ada-iyе+zi+n+ge mınça de-p-tir.
 damat+İLG anne-baba+ İYE.3.TK+ZMRN+YÖN şöyle söyle-GEÇ3

“Düğünü olduktan sonra Galina’nın annesi damadının ebeveynlerine şöyle demiştir.” (Monguş 2018: 4)

Yukarıdaki tümcede de dolaylı tümleç görevinde *küdeeziniñ ada-iyezinge* “damadının ebeveynleri” AÖ’sü bulunmaktadır. Öbek yapı eyleme *-ge* yönelme ekiyle bağlanmıştır.

4.1.3.4. Zarf Tümleci Görevinde AÖ’ler

Tümleç veya tamlayıcılar, yüklem anlamını çeşitli açılardan belirginleştirmek veya pekiştirmek amacıyla kullanılan sözcük veya söz öbekleri biçiminde tanımlanabilirler. Bu anlamda zarf tümleçleri bir tamlayıcı olarak ifade edilebilir. Tamlayıcılar tümcede kullanılış amaçlarına göre adlandırılırlar. Zarf tümleçleri ise bir tümcede eylem ile birlikte sıfat, ilgeç veya başka bir zarfın anlamını bütünleyen, etkileyen veya kısıtlayan bir birim olarak tanımlanabilirler (Vardar 2002: 35).

Zarf tümleçleri eylemin tarzını, miktarını, derecesini, zamanını, sebebini vb. anlamları bildiren unsurlardır. Tüm bu anlamsal roller zarf tümleçlerinin farklı bir sınıflandırmaya ihtiyaç duyduğunu gösterir (Zarf tümleçlerinin anlamsal rollere göre sınıflandırılması konusunda detaylı bilgi için bk. Demir 2003). Ancak burada asıl ifade edilmek istenen zarf tümleçlerinin tanımı veya sınıflandırılması değil, AÖ’lerin zarf tümleci konumunda bulunup bulunamadıklarıdır. Özne, nesne ve dolaylı tümleç bölümlerinde görüldüğü gibi AÖ’ler tümce içinde çeşitli söz dizimsel işlevlere sahiptir. Bunlardan bir tanesi de

AÖ'lerin zarf tümleci işlevinde görülebilmeleridir. Zarf tümleci görevindeki AÖ'ler ile eylem arasındaki gramatikal ilişkiyi sağlayan belirli bir durum eki yoktur. Zarf tümleci adlandırması, anlamsal roller kapsamında işlevsel bakış açısıyla yapılmıştır. Ancak terim, bünyesinde aynı anda farklı işlevleri de barındırmaktadır. Bu sebeple bu çalışmada zaman, durum, miktar, sebep vb. anlamsal roller ile birlikte alanyazında edat tümleci olarak da bilinen yapıların tümü zarf tümleci adı altında incelenmiştir. Bu noktada AÖ'lerin söz dizimsel işlevleri açısından farklı bir tutum sergilenmemektedir. Zarf tümleci ile ifade edilebilecek tüm anlamsal roller için zarf tümleci konumunda tümcenin bir ögesi olarak AÖ'ler bulunabilmektedirler. Ancak zarf-fiil yapıları zarf öbeği, edat tümleci denilen yapılar ise ilgeç öbeği başlıkları altında ele alındıkları için zarf-tümleci görevindeki AÖ'ler içerisinde değerlendirilemez.

(1) **Şag şaanda** Mool+ga bir ilbiçi kırgan çurttā-p çora-an çüve-dir.

Eskiden Moğolistan+YÖN bir sihirbaz yaşlı yaşa-ZFE+ARTE-GEÇ2-BİL

“Eskiden Moğolstanda yaşlı bir sihirbaz yaşamıştır.” (Monguş 2018: 67)

Yukarıdaki tümcede zarf tümleci olarak *şag şaanda* (şag şag+1+n+da) “eskiden” AÖ'sü bulunmaktadır. Söz konusu öbek, *ad + ad* yapısında bir AÖ'dür. Zarf tümleci konumunda söz öbeği, yükleme bulunma durum eki ile bağlanmaktadır.

(2) *Sadık+tıŋ* *çagaa+zı* **bo udaa+da**

Sadık+İLG mektup+ İYE.3.TK bu kez+BUL

baza-la *Saratov+dan* *kel-gen.*

da/de+PAR Saratov+AYR gel-GEÇ2

“Sadık'ın mektubu bu defa da Saratov'dan geldi.” (Aytmatov 2017: 20)

Bu tümcede *bo udaa* “bu defa” AÖ'sü zarf tümleci işlevinde kullanılmıştır. Öbek, *gösterimsel belirleyici + ad* yapısındaki bir AÖ'dür.

4.1.3.5. Yüklem Görevinde AÖ'ler

Yüklem tümcenin zorunlu ve kurucu ögesidir. Evrensel Dil bilgisine göre tümcede özne dışında geriye kalan tüm ögeler yüklem olarak tanımlanmıştır. Bir tümcede eylem yönetici konumunda yer alır. Ayrıca yukarıda bahsedilen nesne ve tümleçler, eyleme

bağlı yüklem konumu içerisindeki alt ögeler olarak kabul edilmektedir. Başka bir deyişle eyleme bağlı ögeler yönetilen unsurlardır. Bu açıdan tek bir birim olarak eylemler ile birlikte eyleme bağlı nesne, dolaylı tümleç ve zarf tümleci ögeleri dışındaki diğer yapılarla oluşan eylem öbekleri yüklem olarak görülmüştür. Yüklem, eylem veya eylem öbeğinden oluşabileceği gibi ad soylu sözcükler ve bu sözcükler ile kurulan söz öbeklerinden oluşabilir. Dolayısıyla AÖ'ler de bir tümcenin yüklemi konumunda yer alabilmektedirler. Tuvacada bir AÖ yapısının yüklem olabilmesi temelde iki şekilde gerçekleşir. Birincisi ek eylemin geniş zaman çekimidir. Bu ad veya ad öbeklerine kişi zamirlerinin getirilmesi, yardımcı eylemler ve +DXr bildirme eki ile olur. Ek eylemin geniş zaman çekiminin olumsuzu ise *eves* “değil” sözcüğüyle yapılmaktadır. *eves* sözcüğü bildirme eki ile birlikte kullanılabilir. İkincisi ise ek eylemin geçmiş zaman çekimidir. Bu *bol-*, *tur-* ve *çor-* gibi yardımcı eylemlere geçmiş zaman eklerinin getirilmesi ile yapılmaktadır.

(1) *Men saraat art+ı+n+da*

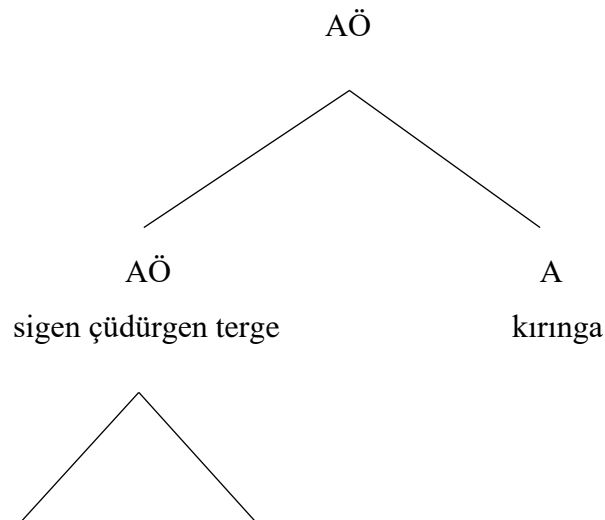
Ben harman arka+İYE.3.TK+ZMRN+BUL

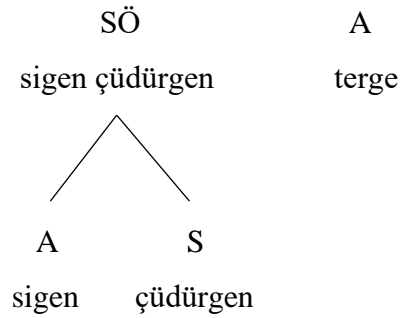
sigen çüdür-gen terge kır+ı+n+ga turgan men.

ot yükle-ORT at arabası üst+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN+ARTE.-GEÇ2-1.TK

“Ben harmanın arkasında, ot yükleyen at arabasının üzerindeydim.” (Aytmatov 2017: 17)

Yukarıdaki tümcede yüklem *sigen çüdürgen terge kırınğa turgan men* söz öbeğidir. Yüklem konumundaki AÖ, ek eylemin geçmiş zaman çekimi ile tümcenin yüklemi olmuştur. Söz konusu AÖ ağaç diyagramında şu şekilde gösterilebilir:

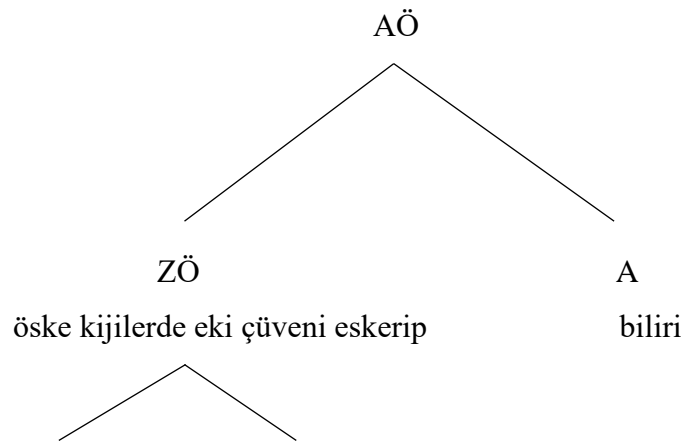
(2) *Salım-çoyaannıg kiji+ler+niñ bir kol şınar+ı*
yetenekli kişi+ÇK+İLG bir temel özellik+İYE.3.TK

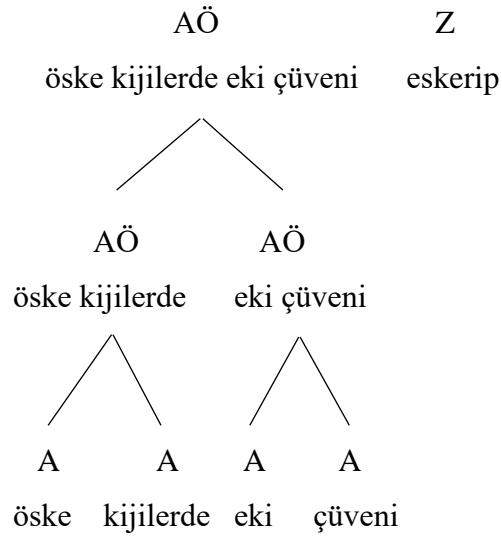
öske kiji+ler+de eki çüve+ni
başka kişi+ÇK+BUL iyi şey+BEL

esker-ip bil-ir-i bol-ur.
farket-ZFE anla-ADE+İYE.3.TK+ARTE-GENŞ

“Yetenekli kişilerin en temel vasfı, başka kişilerdeki iyi şeyleri farkedip anlamasıdır.” (Seden-Huurak 2018: 7)

Yukarıdaki tümcede *öske kijilerde eki çüveni eskerip biliri bolur* “başka kişilerdeki iyi şeyleri farkedip anlamasıdır” söz öbeği tümcenin yüklemi görevini üstlenen bir AÖ’dür. AÖ’nün yüklem görevinde kullanılabilmesi *bol-* yardımcı eylemi sayesinde gerçekleşmiştir. Tümcenin yüklem ögesindeki öbeğin *zarf öbeği + ad* yapısında bir AÖ olduğu görülmektedir. Söz konusu AÖ’nün ağaç diyagramındaki gösterimi ise aşağıdaki gibidir:

(3) *Kandıg-daa natsiya+nıñ kol bayla+a*
herhangi+PAR ulus+İLG temel zenginlik+İYE.3.TK

çon+nun büdüştüg mözü-şınar+ı+n+da.
halk+İLG iyi huylu nitelik+İYE.3.TK+ZMRN+BUL

“Bir ulusun temel zenginliği halkın iyi huylu niteliğindedir.” (Seden-Huurak 2018: 8)

Bu cümlede *çonun büdüştüg mözü-şınarında* “halkın iyi huylu niteliğindedir” söz öbeği yüklem görevinde bulunan bir AÖ’dür. Örnekten anlaşıldığı gibi Tuvacada Türkiye Türkçesine benzer şekilde bildirme eki kullanılmadan sözcük veya söz öbekleri yüklem ögesi olarak görülebilmektedir.

Ayrıca metinlerde *ol* “o” ve *çüve* “şey, nesne” sözcüklerinin de ad soylu yapıların yüklem olmasını sağlayan bildirme işlevinde kullanıldıkları görülmüştür.

(4) *Amıdıral bolgaş hostug çoruk deş hün bürüde*
yaşam ve özgür yol için her gün

demisej-ip çoru-ur kiji yozulug kiji ol.
mücadele et-ZFE.-ARTE-ORT kişi gerçek kişi+BİL

“Yaşam ve özgür bir yol için her gün mücadele eden kişi gerçek kişidir.” (Seden-Huurak 2018: 5)

Bu tümcede *yozulug kiji ol* söz öbeği yüklem konumundadır. *yozulug kiji* beği, *sıfat + ad* yapısında bir A’dr ve bildirme işlevindeki *ol* szcği sayesinde tümcenin yükleme görevini üstlenmektedir.

(5) *Bgn meey ej-im ool+duy*

Bugün ben+LG arkadaş+ÜYE.1.TK oğul+LG

trttngen hn+ çve.

doğum gün+ÜYE.3.TK+BL

“Bugün benim arkadaşımın oğlunun doğum günüdür” (Kuular 2002: 219)

Bu tümcede *meey ejim oolduy trttngen hn çve* “benim arkadaşımın oğlunun doğum günüdür” söz öbeği yüklem görevindeki A’dr. bek yapı *çve* szcği sayesinde yüklem görevinde kullanılmıştır.

4.2. SIFAT ÖBEKLERİ

Bir bek yapıda baş ögesi sıfat olan öbek yapılar sıfat öbekleri olarak adlandırılmaktadırlar. Tuvacada sıfat öbekleri öbek yapısı, biçim bilgisi, biçimsel ses bilgisi ve söz dizimsel işlevleri açısından incelenecektir.

4.2.1. S’lerin Yapısı

Sıfat sözcük türünün durumu dilciler tarafından tartışılan bir konudur. Sıfatlar, bazı dilcilere göre farklı ve bağımsız bir sözcük türü olarak kabul edilirken bazı dilcilere göre ise biçim bilimsel, anlamsal ve söz dizimi açısından adlardan farklı olmayan ad soylu sözcüklerdir (Ad ve sıfat ayrımı konusunda detaylı bilgi için bk. Johanson 2004, Johanson 1990). Ancak durum öbek yapılar açısından daha net görülmektedir. Buna sebep, *sıfat + ad* yapısındaki A’lerde tümleç konumunda görülen sıfat türünde sözcüklerin *ad + ad* yapısındaki A’lere göre biçim bilimsel açıdan farklı davranmalarıdır. Buradan anlaşılmaktadır ki söz beklerinde biçim bilimsel ve söz dizimi açısından ad ve sıfat türündeki sözcükler farklı durum sergilemektedirler. Aynı durum baş konumu sıfat olan öbek yapılar için de geçerlidir. Bu durumda da sıfat türünde sözcükler farklı biçim bilimsel görünümle yansıtılmaktadırlar. Özetle ister

tümleç konumunda ister baş konumunda olsun öbek yapılarda sıfat türündeki sözcükler adlardan farklı biçim bilimsel ve söz dizimsel görünüm sergilemektedirler.

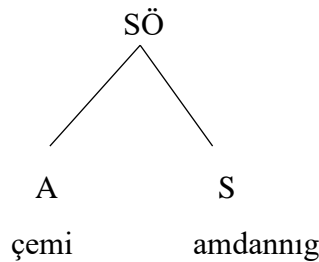
Genel Türkçede sıfatlar genel olarak niteleme işleviyle ad öbeklerinin tümleci konumunda bulunan sözcük türleri arasındadır. Bu anlamda sıfatların işlevlerinden bir tanesi ad öbeklerinin başı olan sözcüğü nitelemesidir. Dolayısıyla bu durumda sıfatlar her zaman niteledikleri addan önce gelirler. Bilindiği gibi Evrensel Dil bilgisinde öbek yapılar baş konumunun sözcük türüne göre adlandırılmaktaydı. Bu durumda bir adın niteleyicisi işlevinde kullanılan sıfatlar buldukları konum gereği öbeğin başı olan sözcük olamazlar. Söz konusu durumda öbek bir SÖ değil, AÖ olarak kabul edilmektedir. Öbek yapıda bulunan sıfat türündeki sözcük ise belirtildiği gibi bir AÖ'nün tümleci durumundadır. Sıfat türünde bir sözcüğün SÖ'nün bir ögesi olabilmesi için öbeğin başı konumunda bulunması gerekir. Ayrıca yalın durumda bulunan sözcüklerin de bir öbek kabul edilmesinden hareketle sıfat türündeki her sözcük aynı zamanda bir SÖ'yü temsil etmektedir. Yani, yönetim kuramı açısından yalın durumdaki bir sıfat, başka bir ögeyi yönetebilme potansiyeline sahiptir. Bu durumda SÖ'ler öbek yapı açısından baş konumunda sıfat türünde bir sözcük bulduran öbek yapılardır. Dolayısıyla Genel Türkçede bir SÖ'nün başı konumunda bulunabilecek sözcük türü sıfatlardır. SÖ'lerin tümleci konumunda ise temelde iki tür sözcük sınıfı bulunabilir: ad ve zarf. Bu durumda SÖ'ler yapı bakımından temelde iki başlık altında incelenebilir: *ad + sıfat* ve *zarf + sıfat*. Bu iki yapıya sahip SÖ'lerde baş konumu aynı zamanda ortaç olabilir. Aynı şekilde tümleç konumunda bulunan sözcükler de basitçe ad ve zarf sözcükleri olabileceği gibi eylemsi olarak da öbeğin tümleci konumuna yerleşebilmektedirler. Ayrıca baş konumu sıfat olan öbek yapılarda tümleç konumu diğer öbek türleriyle de doldurulabilir. *ad + sıfat* yapısındaki SÖ'lerde tümleç konumu AÖ olabilir. *zarf + sıfat* yapısında ise tümleç konumu bir ZÖ olabilir. Bu ikisi dışında bir de SÖ'lerin tümleç konumu İÖ'ler ile doldurulabilmektedir. Bu sebeple bu çalışmada SÖ'lerin yapısı *ad +sıfat*, *zarf + sıfat* ve *İÖ + sıfat* başlıkları altında incelenmiştir. Ayrıca sıfat öbekleri tümcede genellikle adların niteleyicisi konumunda birer eklenti durumunda görülmektedirler (Uzun 2000: 137). Bu durumda *sıfat + ad* yapısındaki bir AÖ'nün yapısı *SÖ + ad* şeklinde düşünülebilir.

4.2.1.1. Ad + Sıfat Yapısında SÖ'ler

ad + sıfat yapısındaki SÖ’lerde öbeğin tümleci konumunda ad türünde bir sözcük bulunmalıdır. Bir başka deyişle SÖ’lerde tümleç konumunda AÖ’ler yer almaktadır. Yani, tümleç konumu tek bir ad türünde sözcükle doldurulabileceği gibi birden fazla sözcükten oluşan AÖ’ler ile de doldurulabilir.

- (1) *çem+i* *amdannıg* “yemeği lezzetli” (Dongak 2006: 19)
yemek+İYE.3.TK lezzetli

Yukarıdaki öbek yapıda öbeğin başı konumunda sıfat türünde *amdannıg* “tatlı” sözcüğü bulunmaktadır. Bu sebeple öbek, *ad + sıfat* yapısında bir SÖ olarak tarif edilebilir:

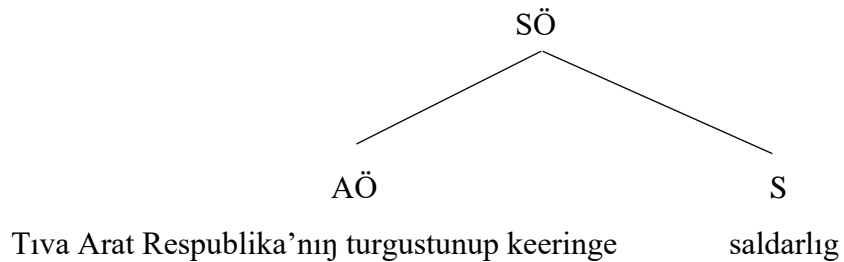

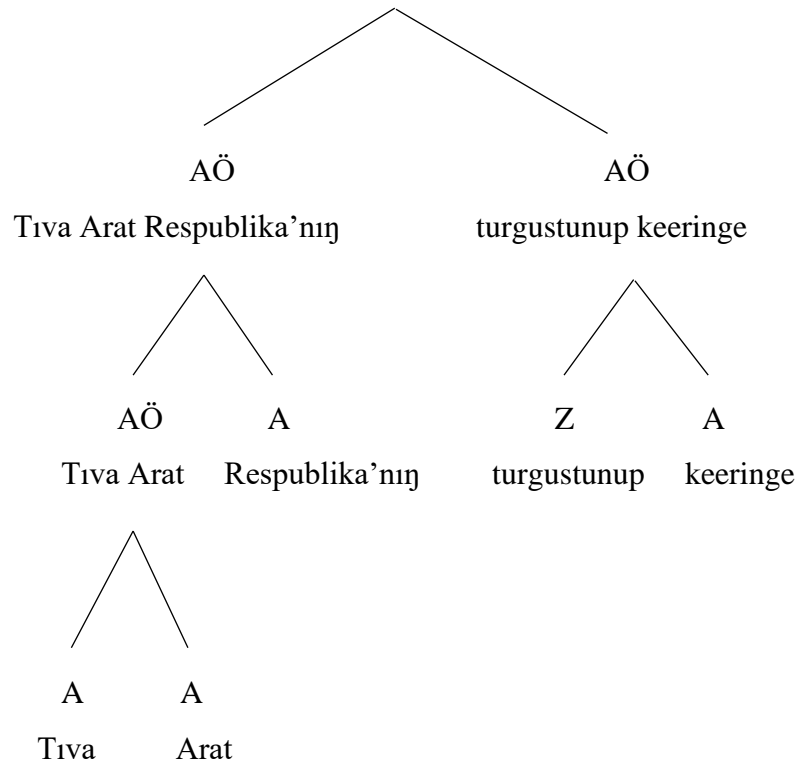
- (2) *Tıva Arat Respublika'nıñ*
Tuva Halk Cumhuriyet+İlg.

turgustun-up ke-er-i-n-ge *saldarlıg*
kurul-ZFE+ARTE+ADE+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN etkili

“Tuva Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasında etkili” (Suvaj 2009: 4)

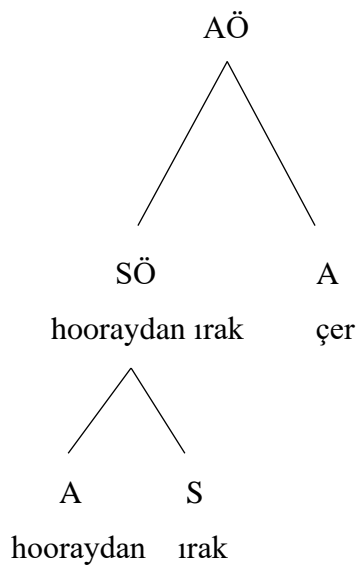
Yukarıdaki öbeğin başı konumunda bulunan *saldarlıg* “etkili” sözcüğü sıfat türünde bir sözcüktür. Dolayısıyla öbeğin türü SÖ olmaktadır. Ayrıca SÖ’nün tümleci konumunda *Tıva Arat Respublika'nıñ turgustunup keeri* “Tuva Halk Cumhuriyeti’nin kurulması” şeklinde bir AÖ yer almaktadır. Bu sebeple örnekte yer alan SÖ yapısı, *AÖ + sıfat* biçiminde açıklanabilir:

- (3) *hooray+dan irak (çer)* “şehirden uzak (yer)” (Dongak 2006: 62)
 şehir+AYR uzak (yer)

SÖ'lerin tümcede genellikle AÖ'lerin tümleci konumuna yerleştikleri belirtilmişti. Bu öbek yapıda *hooraydan irak* “şehirden uzak” SÖ'sü, başı *çer* “yer” sözcüğü olan bir AÖ'nün tümleci konumunda yer almaktadır:

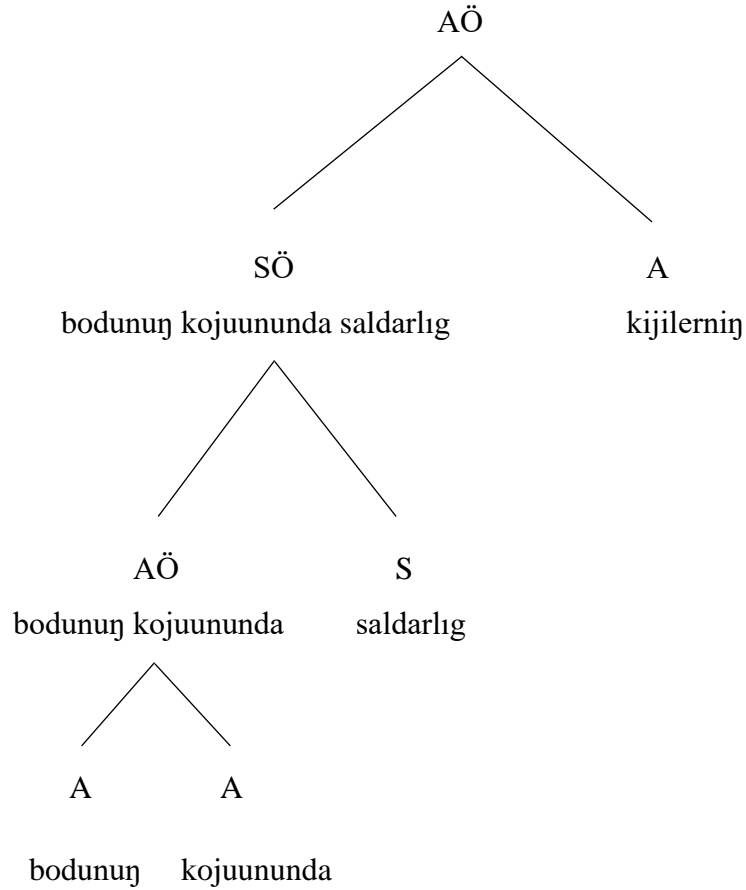

- (4) *bod+u+nun* *kojuun+u+n+da* *saldarlıg (kiji+ler+niñ bireezi)*

kendi+İYE.3.TK+İLG bölge+ İYE.3.TK+ZMRN+BUL etkili (kişi+ÇK+İLG birisi)

“kendi bölgesinde etkili (kişilerden birisi) (Lodoydamba 2005: 48)

Bu öbek yapıda yine SÖ, bir AÖ'nün tümleci konumundadır. Söz konusu AÖ'nün baş ögesi *kijilerniŋ* “kişilerden” sözcüğüdür. AÖ'nün tümlecinde ise *bodunuŋ kojuununda saldarlıg* “kendisinin bölgesinde etkili” SÖ'sü yer almaktadır:

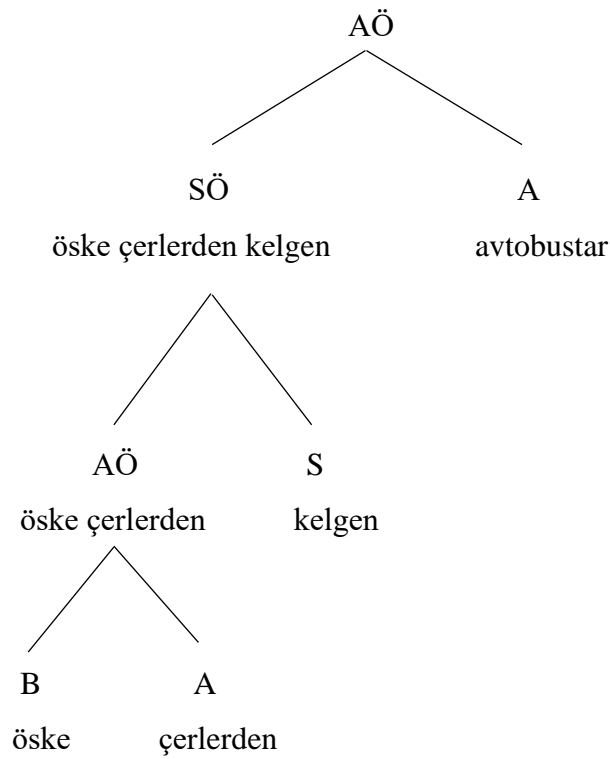
Ağaç diyagramında daha net görüldüğü gibi ilk olarak *SÖ + A* yapısında bir AÖ söz konusudur. Sonra bu AÖ'nün tümleci konumundaki SÖ, *AÖ + S* şeklinde dallanmıştır. Son olarak SÖ'nün tümleci konumundaki AÖ ise, *A + A* yapısında ögelerine ayrılmaktadır.

(5) *öske çer+ler+den kel-gen (avtobustar)*

başka yer+ÇK+AYR gel-ORT (otobüs+ÇK)

“başka yerlerden gelen (otobüsler)” (Dongak 2006: 14)

Yukarıdaki öbek yapıda başı *avtobustar* “otobüsler” sözcüğü olan AÖ’nün tümleci konumunda bir SÖ bulunmaktadır. SÖ’nün başı konumunda ise bir ortaç (*kelgen*) bulunmaktadır. Öbek yapı sınıflandırmasında esas alınan nokta öbeğin başı olan sözcüğün türüdür. Bu sebeple öbeğin başı konumundaki sözcüğün bir eylemsi olması o öbeğin bir eylemsi öbeği şeklinde adlandırılması sonucunu doğurmaz. Önemli olan buradaki sözcüğün türüdür. Dolayısıyla burada eylemsi sıfat türünde bir sözcük ise öbek yapı da bir SÖ olarak kabul edilmektedir. Baş ögesi *kelgen* “gelen” sözcüğü olan SÖ’nün tümleci konumunda ise bir AÖ (*öske çerlerden* “başka yerlerden”) bulunmaktadır:

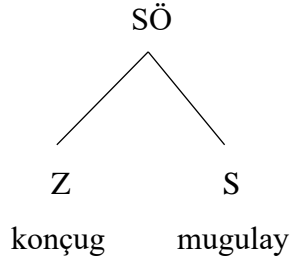
4.2.1.2. Zarf + Sıfat Yapısında SÖ’ler

SÖ’ler içinde tümleç konumunda ayrıca zarflar yer alabilir. Bu durumda zarflar öbek yapı konumu içerisinde niteleyici işlevinde bulunmaktadır. Ayrıca zarflar öbek yapılarda zorunlu birer öge olarak değil, seçimlik olarak yer almaktadırlar. Bu sebeple yalın durumda bir SÖ olarak kabul edilen sıfat sözcüğü, eklenti veya seçimlik tümleçler denilebilen zarflar ile öbek genişlemesine uğramaktadır (Uzun 2000: 136).

(1) *konçuğ mugulay* “çok aptal” (Lodoydamba 2005: 55)

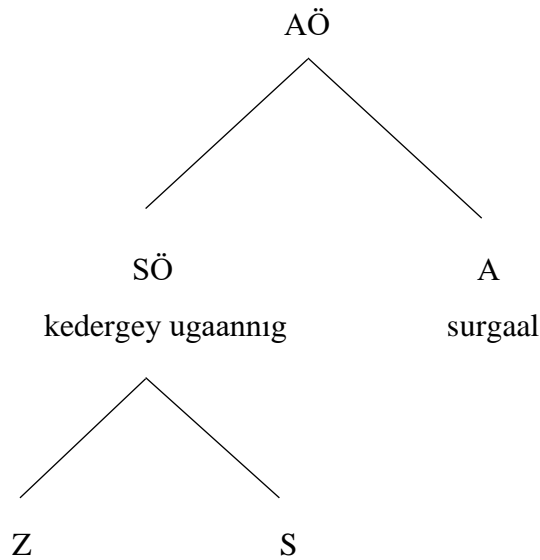
çok aptal

Yukarıdaki öbek yapıda baş konumunda sıfat türünde *mugulay* “aptal” sözcüğü bulunmaktadır. Dolayısıyla öbek yapı bir SÖ olmaktadır. Öbeğin tümleci konumunda ise *konçug* “çok” zarfı bulunmaktadır. Bu sebeple öbek yapı, *zarf + sıfat* yapısında bir SÖ olarak tarif edilebilir:

(2) *kedergey ugaannıg (surgaal)* “oldukça mantıklı öğüt” (Dongak 2006: 52)
 oldukça akıllı (öğüt)

Bu öbek yapıda *kedergey ugaannıg* “oldukça mantıklı” SÖ’sü baş ögesi *surgaal* “öğüt” sözcüğü olan bir AÖ’nün tümleci konumundadır. Bu sebeple öbek yapı *SÖ + ad* yapısında bir AÖ olarak görülmektedir. *kedergey ugaannıg* öbek yapısı, baş ögesi sıfat türünde *ugaannıg* “mantıklı” sözcüğü olduğu için bir SÖ olmaktadır. SÖ’nün tümleci konumunda ise zarf türünde *kedergey* “oldukça” sözcüğü yer almaktadır. Bu durumda öbek, [*zarf + sıfat*] + *ad* yapısında bir AÖ olarak görülmektedir. *zarf + sıfat* yapısındaki SÖ ise AÖ’nün tümleci durumundadır:

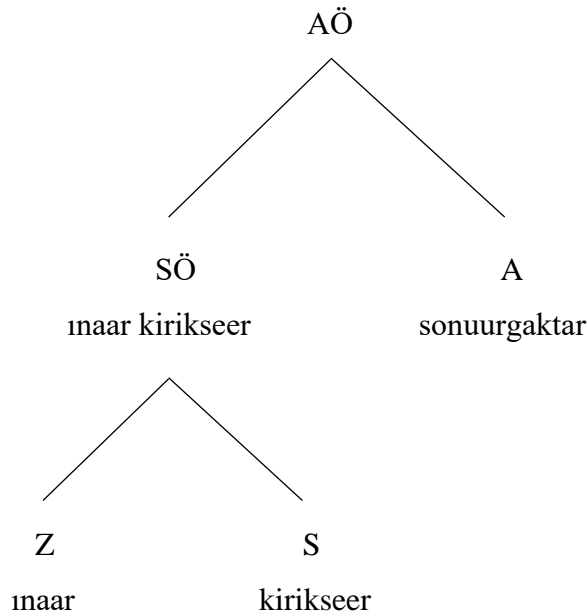
kedergey ugaannıg

(3) *inaar kirikse-er (sonuurgak+tar)*

oraya girmeyi iste-ORT (meraklı+ÇK)

“oraya girmek isteyen meraklılar” (Dongak 2010: 14)

Bu öbek yapıda yine bir AÖ’nün tümleci konumunda SÖ yer almaktadır. SÖ’nün başı konumunda sıfat işlevinde bir eylemsi (*kirikseer* “girmek isteyen”) görülmektedir. SÖ’nün tümleci ise sözcük türü zarf olan *inaar* “oraya” sözcüğü ile karşılanmıştır. Bu durumda öbek yapıda görülen SÖ, *zarf + sıfat* yapısında iken öbeğin bütünü [*zarf + sıfat*] + *ad* biçimindedir:

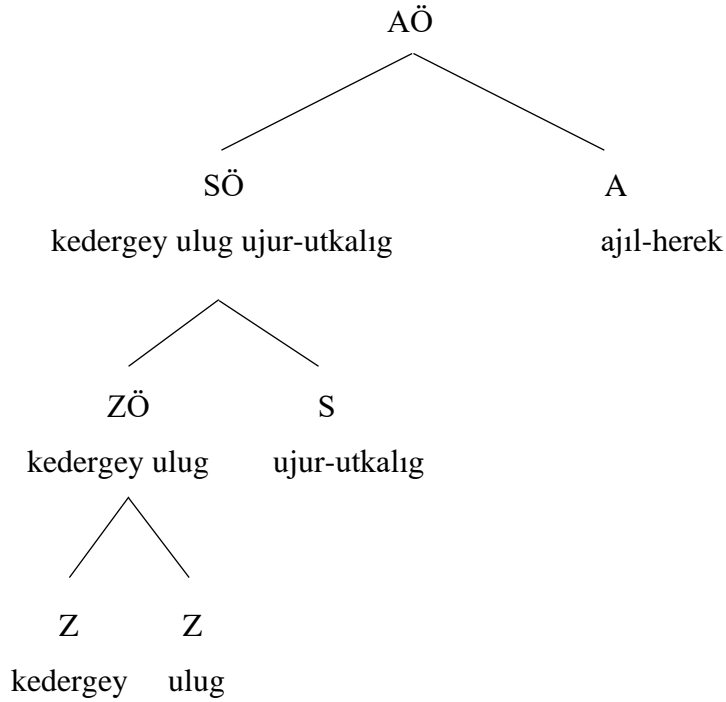
(4) *kedergey ulug ujur-utkalıg ajıl-herək*

oldukça büyük anlamlı iş

“oldukça çok anlamlı iş” (Dongak 2010: 40)

Yukarıdaki öbek yapı *SÖ + ad* biçimindeki bir AÖ’dür. Öbeğin baş ögesi *ajıl-herək* “iş” sözcüğüdür. Tümleç konumunda ise *kedergey ulug ujur-utkalıg* SÖ’sü bulunmaktadır. SÖ’nün baş ögesi *ujur-utkalıg* “anlamlı” sözcüğü iken tümleci *kedergey ulug* “oldukça çok” öbeğidir. *kedergey ulug* öbeği ise *zarf + zarf* yapısında bir ZÖ’dür. Dolayısıyla bu

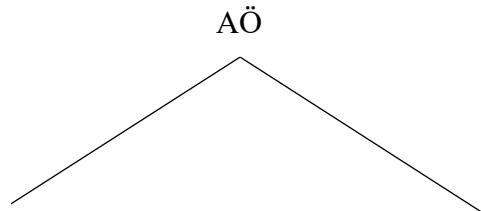
örnekten hareketle SÖ yapılarında tümleç konumunun bir ZÖ ile doldurulabileceği görülmektedir:

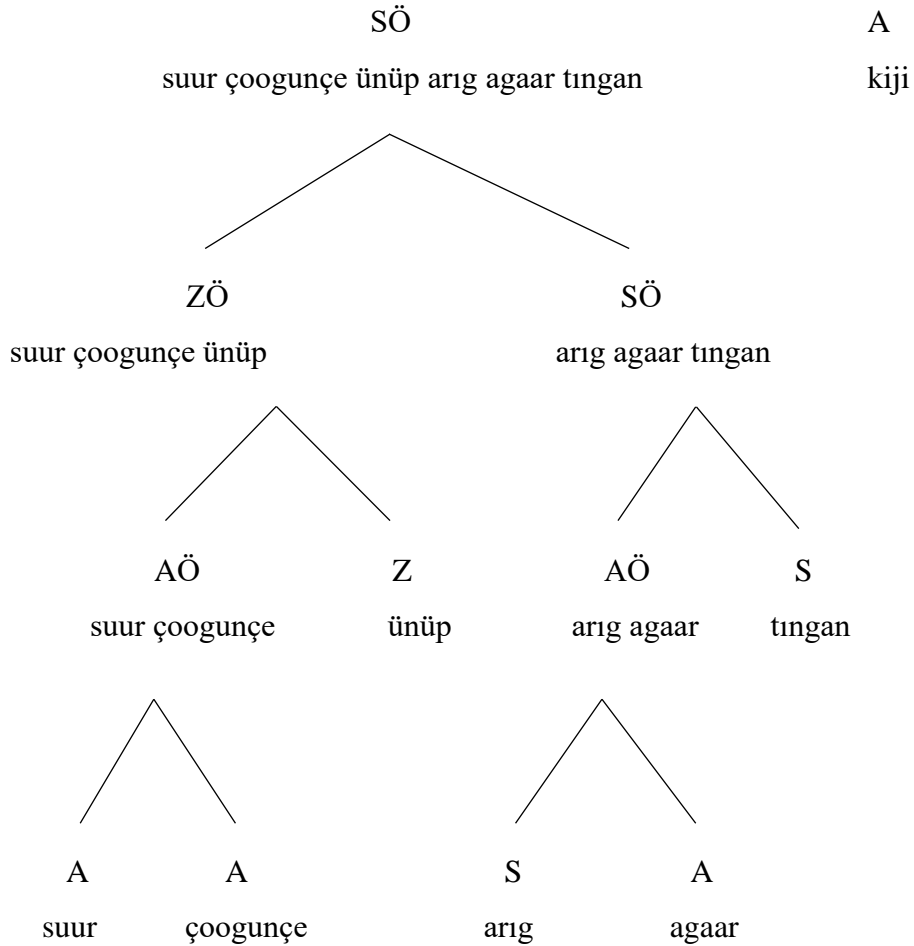

(5) *suur* *çoogu+n+çe* *ün-üp*, *arıg* *agaar* *tin-gan* *kiji*
 köy çevre+ZMRN+YÖNG çık-ZFE temiz hava nefes al-ORT kişi

köyün etrafında dolaşıp temiz hava alan kişi (Dongak 2010: 16)

Yukarıdaki öbek yapıda AÖ'nün tümleci konumunda bir SÖ görülmektedir. SÖ + ad yapısındaki bu öbeğin tümleç konumundaki SÖ'nün baş ögesi *arıg agaar tın-gan* "temiz hava alan" SÖ'sü, tümleci ise *suur çoogunçe ünüp* "köyün etrafında dolaşıp" ZÖ'südür. *arıg agaar tın-gan* SÖ'sünün baş ögesi bir ortaç olan *tın-gan* sözcüğü iken tümleci de *arıg agaar* AÖ'südür. *arıg agaar tın-gan* SÖ'sünün tümleci konumunda yer alan *suur çoogunçe ünüp* ZÖ'sünün baş ögesi, bir zarf-fiil olan *ünüp* sözcüğüdür. SÖ'lerde baş konumunun bir ortaç olabileceği (3) numaralı örnekte görülmektedir. Buradaki SÖ'de ise tümleç konumunun baş ögesi zarf-fiil olan bir ZÖ olabileceği dikkat çekmektedir. Dolayısıyla içiçe geçmiş bu birleşik öbek yapıda SÖ; ZÖ + [AÖ + sıfat] biçimindedir. Öbeğin bütünüdürünün yapısı ise [AÖ + zarf] + [AÖ + sıfat] + ad biçiminde kurulabilir:

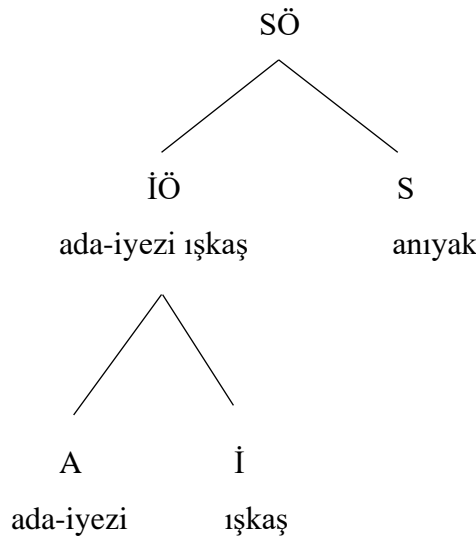
4.2.1.3. İÖ + Sıfat Yapısında SÖ'ler

SÖ'lerin tümleci konumunda ad ve zarflar bulunabilir. Bununla birlikte bir SÖ yapısı içinde, tümleç konumundaki bu ad ve zarfların baş konumunda buldukları AÖ ve ZÖ'ler de söz konusu olabilmektedir. Bunlar dışında bir SÖ'nün tümleci konumunda bulunabilen öbek yapılardan bir tanesi de İÖ'lerdir. İÖ'ler baş ögesi ilgeç olan söz öbekleridir ve ilgeçler tümcede tek başlarına görülemeyen sözcük türlerindedir ve her zaman birden fazla sözcükten oluşan söz öbekleri içerisinde yer almak zorundadırlar. Bu sebeple bir SÖ'nün tümleci konumunda tek başlarına bulunamazlar. Yani, *ilgeç + sıfat* biçiminde bir SÖ söz konusu olamaz. İlgeçlerin tümcede her zaman bir öbek yapı içerisinde yer almalarından dolayı ilgeçler ile bir öbek oluşturan sıfatların yapısı *İÖ + sıfat* olmak durumundadır. Ayrıca sıfatların tümcede genellikle AÖ'lerin niteleyicisi

işlevinde bulunmalarından dolayı söz konusu $\dot{I}\ddot{O}$ + *sıfat* yapısındaki SÖ'ler de *ad* + *sıfat* ve *zarf* + *sıfat* yapısındaki SÖ'lerde olduğu gibi bir AÖ'nün tümleci konumunda yer alabilmektedirler.

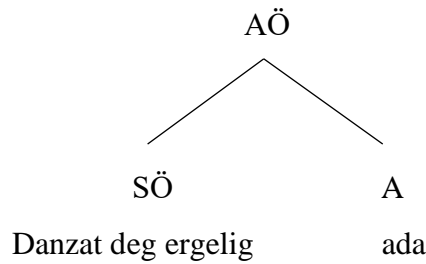
- (1) *ada-iyeye+zi ışkaş anıyak* “anne-babası gibi genç” (Dongak 2006: 19)
anne-baba+İYE.3.TK gibi genç

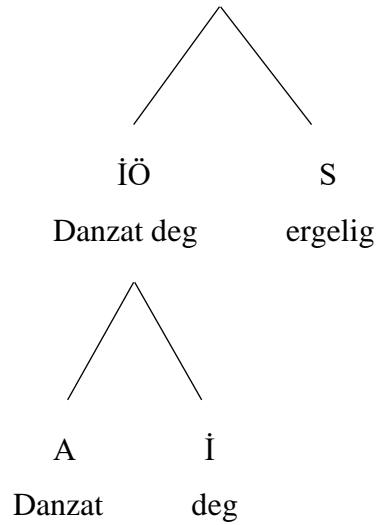
Bu öbek yapı baş ögesi sıfat türünde *anıyak* “genç” sözcüğü olan bir SÖ'dür. SÖ'nün tümleci konumunda ise *ada-iyeyi deg* $\dot{I}\ddot{O}$ 'sü yer almaktadır:

- (2) *Danzat deg ergelig ada* “Danzat gibi şefkatli baba” (Kuular 2002: 15)
Danzat gibi şefkatli baba

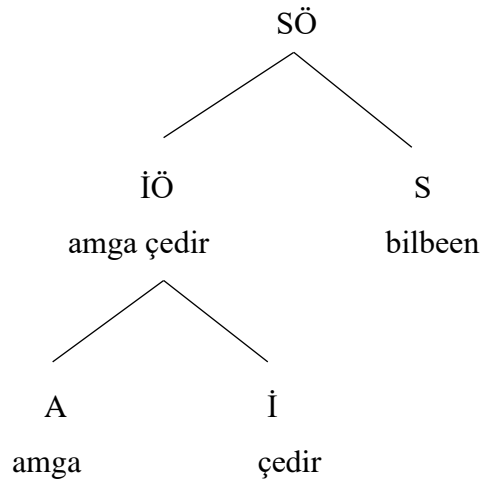
Yukarıdaki öbek yapı baş ögesi *ada* “baba” sözcüğü olan bir AÖ'dür. AÖ'nün tümleci konumunda *Danzat deg ergelig* “Danzat gibi şefkatli” SÖ'sü yer almaktadır. SÖ'nün baş ögesi *ergelig* “şefkatli” sözcüğüdür. Tümleç konumunda ise *Danzat deg* “Danzat gibi” $\dot{I}\ddot{O}$ 'sü bulunmaktadır. Görüldüğü gibi tümleci $\dot{I}\ddot{O}$ olan bir SÖ, sıfatlar için tipik olan niteleyici işlevinin sonucu olarak AÖ'nün tümleci durumundadır:

- (3) *am+ga çedir bil-be-en* “şimdiye kadar anlamayan” (Suvaç 2009: 143)
 şimdi+YÖN kadar anla-OLZ-ORT

Bu öbek yapıda baş ögesi ortaç sözcüğü olan bir SÖ görülmektedir. SÖ'nün tümleci konumunda ise bir İÖ yer almaktadır:

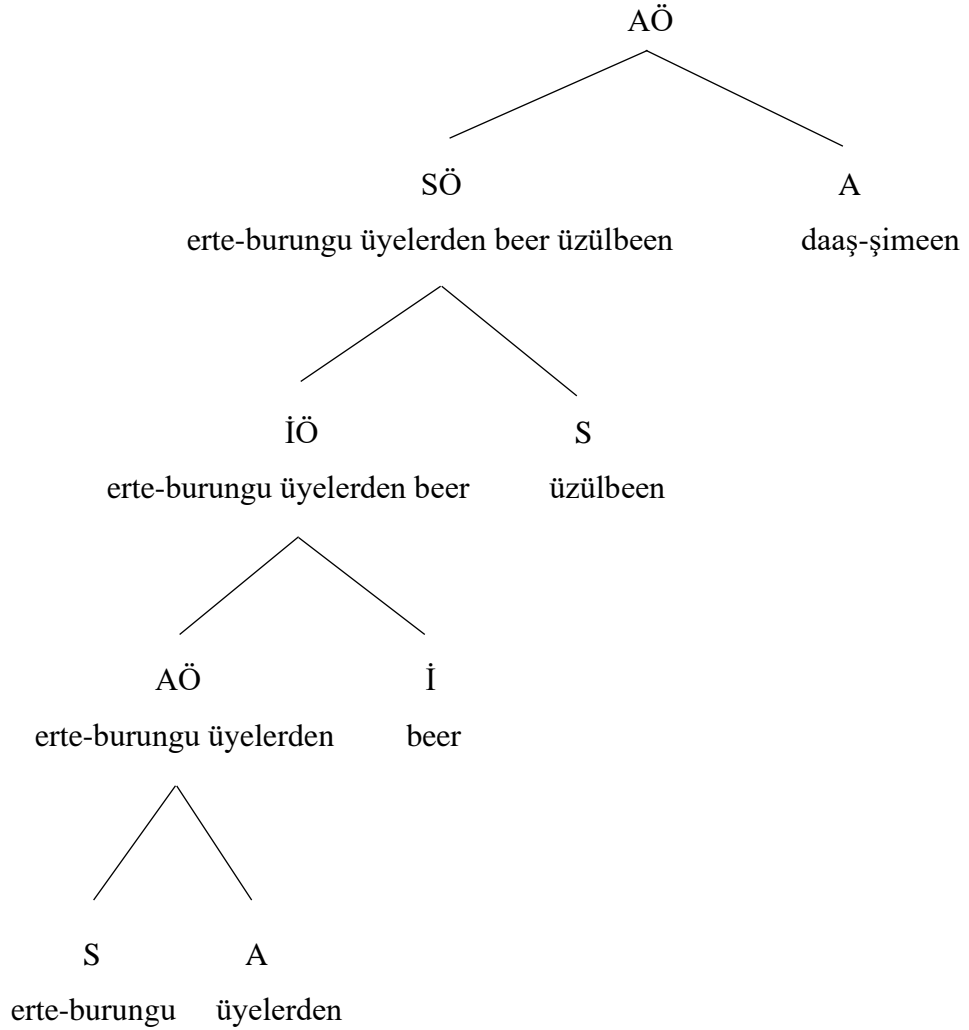

- (4) *erte-burungu üye+ler+den beer üzül-be-en daaş-şimeen*
 eski zaman+ÇK+AYR beri kesil-OLZ-ORT gürültü patırtı

“eski zamanlardan beri kesilmeyen gürültü patırtı” (Kuular 2002: 129)

Bu öbek yapıda yine AÖ'nün tümleci konumunda bir SÖ görülmektedir. AÖ'nün baş ögesi *daaş-şimeen* “gürültü patırtı” sözcüğüdür. Tümleç konumunda ise *erte-burungu üyelerden beer üzülbeen* “eski zamanlardan beri kesilmeyen” SÖ'sü bulunmaktadır. SÖ'nün baş ögesi bir ortaç olan *üzülbeen* “kesilmeyen” sözcüğüdür. SÖ'nün tümlecinin

ise *erte-burungu üyelerden beer* “eski zamanlardan beri” İÖ’sü olduğu görülmektedir. İÖ yapısının baş ögesi *beer* “-den beri” ilgedir. İÖ’nün tümlecini bu örnekte yine bir öbek yapıdan oluştuğu görülmektedir. İÖ’nün tümleci olan *erte-burungu üyeler* “eski zamanlar” öbeği ise *sıfat + ad* yapısında bir AÖ’dür:

4.2.2. SÖ'lerin Biçim bilgisi

“SÖ'lerin Yapısı” bölümünde bir SÖ'nün oluşabilmesi için hangi unsurların bir araya gelmesi gerektiği incelendi. Bu göre SÖ'ler temelde üç biçimde görülmektedir: *ad + sıfat*, *zarf + sıfat* ve *İÖ + sıfat*. Ayrıca her üç grupta da SÖ'lerin başı konumunda ortaçlar bulunabilmektedir. Bununla birlikte SÖ'lerin tümleş konumlarında tek birimden oluşan ad ve zarf sözcükleri olabileceği gibi birden fazla sözcükten oluşan AÖ veya ZÖ'ler de yer alabilmektedirler. Böylece SÖ yapılarında öbeğin baş ve tümleş konumlarının hangi sözcük türleriyle hangi söz dizimsel şartlar altında bir araya

gelebilecekleri değerlendirildi. Ancak SÖ yapılarında öbek bileşenlerinin hangi biçim bilgisel yansımalar sonucu bir araya gelebildiği üzerinde durulmadı. Bu sebeple bu bölümde SÖ bileşenlerinin hangi biçim bilgisel durumlar altında bir araya geldikleri incelenecektir. Bir başka deyişle, SÖ öğelerinin öbek yapı oluşturma gerekliliklerinden olan biçim bilgisel yansımaları değerlendirilecektir.

Ad + sıfat yapısındaki SÖ'lerde tümleç konumunda bulunan ad veya AÖ'ler öbeğin baş unsuru olan sıfat sözcüğüne her zaman bir ek ile birlikte bağlanmak zorundadır. Bu bölümde Tuvacada bu eklerin neler olduğu ve hangi şartlar altında kullanıldığı görülecektir.

Zarf + sıfat yapısındaki SÖ'lerde tümleç konumunda yalın durumda zarflar bulunduğu herhangi bir biçim bilgisel yansıma gerekmeksizin iki sözcük bir araya gelir. Tümleç konumundaki zarf unsurunun bir zarf-fiil olduğu durumlarda ise tümleç konumu baş konumunda bulunan sıfat sözcüğü ile zarf-fiil ekleri yardımıyla bağlanır. Bu bölümde Tuvacada baş ögesi ile gramatikal ilişkisi zarf-fiil ekleriyle kurulan SÖ'ler örneklendirilecektir.

İÖ + sıfat yapısındaki SÖ'lerde öbeğin başı ile tümleci arasında herhangi bir biçim bilgisel gereklilik bulunmamaktadır. İÖ'lerin kendi içerisinde birtakım biçim bilgisel yansımalar söz konusu olsa da bu durum SÖ'nün kurucu öğelerini etkilemez. Bilindiği gibi bir öbek yapı kendisinin dallandığı bir diğer öbek ile baş ögesi aracılığıyla gramatikal ilişki içerisinde. İÖ'lerin baş ögesi olan ilgeçler ise sıfat türünde bir sözcüğün tümleci konumunda yer aldıklarında herhangi bir ek almazlar. Bu sebeple İÖ'lerin kendi iç unsurları ile ilgili yapılar İÖ'ler bölümünde ayrıca incelenecektir.

4.2.2.1. Ad + Sıfat Yapısındaki SÖ'lerin Biçim bilgisi

Tümleç konumundaki adların öbeğin başı olan sıfat ile gramatikal ilişkisi genellikle durum ekleriyle kurulmaktadır. Birden fazla sözcükten oluşan AÖ'lerde ise sıfat ile gramatikal ilişki AÖ'nün başı olan sözcüğün durum eki almasıyla gerçekleşmektedir. Bir anlamda bu geçişli eylemlerin nesnelere olan ilişkisi gibidir. Ayrıca bu durum sıfatların da belirli şartlarda istemlerinin olabileceğine işaret etmektedir. Başka bir deyişle yönetici konumunda yer alan sıfatlar, çevresinde istem boşlukları oluşturur ve bu boşlukların belirli tamlayıcılarla doldurulmasını sağlar. Aynı durum sıfatların

yankategorileme çevresiyle de açıklanabilir. Bir sözlüksel unsurun belirli sayıda istem taşıma gizil gücü ve buna göre söz diziminde açtığı boşlukların sayı değeri vardır. Sıfatlar, aynı sayıda istem taşıma gizil gücüne yani söz diziminde istem boşluğu oluşturma kapasitesine sahip olabilir; ancak biçim bilgisel istemi açısından birbirinden farklılaşırlar. Dolayısıyla sıfatların öbek yapı kuruluş aşamasında tümleçlerinden istediği durum ekleri değişebilir. Türkiye Türkçesinde sıfatların yönetici olarak en fazla iki istem boşluğu oluşturduğu görülür (Doğan 2015: 80).

Kornfilt'e göre sıfatlar tümleçlerinden biçim bilgisel olarak yönelme, bulunma ve ayrılma durum eklerini istemektedir (Kornfilt 1997: 95). Buna vasıta durumu da eklenmelidir. Tuvacada aynı şekilde *ad + sıfat* yapısındaki SÖ'ler tümleç konumunda yönelme, bulunma, ayrılma ve vasıta durum eklerini gerektirmektedir. Tuvacada yönelme durum eki *-GA*, bulunma durum eki *+DA* ve ayrılma durum eki *+DAn*'dir (Sat ve Salzıjma 1980: 108-109). Vasıta durumu ise *bile* "ile" ilgeci ile karşılanmaktadır. Kendinden önce gelen adla arasına tire (-) konularak bitişik yazılmasından hareketle *bile* ilgecinin ekleşme sürecinde olduğu söylenebilir.

Hongor+dan bedik "Hongor'dan büyük" (Lodoydamba 2005: 229)

Hongor+AYR büyük

ooŋ bod+u+n+dan ulug
o+İLG kendi+İYE.3.TK+ZMRN+AYR büyük

"onun kendisinden büyük" (Suvaŋ 2009: 23)

ooŋ hava+a+n+dan sook (ter)
o+İLG alın+İYE.3.TK+ZMRN+AYR soğuk (ter)

"onun alnından soğuk (ter)" (Lodoydamba 2005: 55)

bod+u+n+ga cook "kendisine yakın" (Kuular 2002: 209)
kendi+ İYE.3.TK+ZMRN+Yön. yakın

Şın sös+ke çon inak, şık çer+ge ünüş inak.
doğru söz+YÖN halk sevgi nem yer+YÖN bitki sevgi

"Halk doğru sözü sever, bitkiler nemli yeri sever." (Biçe-ool 2010: 22)

Bag+da doň bijig, sös+te şın bijig.
kemer+BUL düğüm sağlam söz+BUL gerçek sağlam

“Düğüm kemerde sağlam, gerçek sözde sağlam.” (Biçe-ool 2010: 22)

hem eri+i+n+de çavıs (el)
nehir kıyı+ İYE.3.TK+ZMRN+BUL alçak (yar, uçurum)

“nehir kenarında alçak (yar)” (Kuular 2002: 196)

ooň çurt+u+n+da ulug (dayın)
o+İLG ülke+ İYE.3.TK+ZMRN +BUL büyük (savaş)

“onun ülkesinde büyük (savaş)” (Lodoydamba 2005: 105)

daştın deviskeer+de delgem (garaş)
dışarıda alan+BUL geniş (garaş)

“dışardaki alanda geniş (garaş)” (Kuular 2002: 45)

Yukarıdaki SÖ’lerde baş konumunda sırasıyla ayrılma, yönelme ve bulunma durum eki isteminde bulunan sıfatlar görülmektedir. Ayrıca Tuvaca SÖ’lerde nadiren de olsa tümleş konumunun belirtme durum ekli olabildiği de gözlenmiştir:

oruk+tu kadır kaskak (çer+ler)
yol+BEL dik yamaç (yer+ÇK)

“yolu dik ve yamaç olan (yerler)” (Suvaň 2009:112)

Tuvacada *ad + sıfat* yapısındaki SÖ’lerin biçim bilgisinde yönelme, bulunma, ayrılma ve belirtme durum eklerinden başka istem açısından sıfatların *bile* ilgeciyle karşılanan vasıta durumunu da gerektirdiği görülmektedir. Bu durumda bir öbeğin baş ögesi olan sıfat tümlecinden vasıta durum ekini istemektedir:

turguzug+lar+ı+nıj tala+zı-bile eleen ilgaldıg
düzen+ÇK+İYE.3.TK+İLG yön+İYE.3.TK+ARÇ yeterince farklı

“düzenleri açısından yeterince farklı” (Biçe-ool 2010: 29)

koja+lar+ım ool+darı-bile tanış-körüş

komşu+ÇK+İYE.1.TK oğul+İYE.3.ÇK+ARÇ tanış

“komşularımın oğulları ile tanış” (Dongak 2006: 14)

sös tala+zı-**bile** çedimçe çok “sözcük yönüyle başarısız” (Biçe-ool 2010: 25)
söz yön+ İYE.3.TK+ARÇ başarı yok

Sıfatların iki ayrı istem boşluğuna yol açabileceği belirtilmişti. Bu durumda *ad + sıfat* yapısındaki SÖ'lerin tümleci konumunda aynı anda iki ad bulunabilir. Dolayısıyla baş konumundaki sıfatın iki farklı durum eki istemi söz konusu olabilmektedir. Kornfilt, iki üyeye sahip SÖ yapılarında tümleç konumundaki biçim bilgisel yansımaların iki farklı kombinasyonunun görülebileceğini belirtmiştir: *Yönelme durum ekli ad + ayrılma durum ekli ad + sıfat* (evime işimden yakın) ve *bulunma durum ekli ad + ayrılma durum ekli ad + sıfat* (evimde komşulardan gizli) (1997: 95). Söz konusu durum eklerini alan unsurların söz dizimsel sırası değişebilir. Ayrıca Tuvacada yönelme durum eki ile birlikte yön-gösterme durum eki de çift istemli sıfatlarda kullanılabilir:

Kızıl hooray+dan Moskva+je çor-up+kan kiji+niñ

Kızıl şehir+AYR Moskova+YÖNG git-ZFE-ORT insan+İLG

bögün eñ aas-kejiktig hün+ü.

bugün en mutlu gün+İYE.3.TK

“Kızıl şehrinden Moskova’ya giden adamın bugün en mutlu olduğu gün.”

Ayrıca kimi sıfat sözcükleri tümleç konumunda iyelik ekli bir ad ister. Aşağıdaki SÖ'ler buna örnek olarak verilebilir:

çugaala-an söz+**ü** örtectig “söylediği sözü değerli (olan)” (Dongak 2006: 64)
konuş-ORT söz+İYE.3.TK değerli

aldar-hündü+z**ü** aajok ulug “şan şöhreti çok büyük” (Lodoydamba 2005: 8)
şan-şöhret+ İYE.3.TK çok büyük

olar+nıñ ba-ar çer+i irak “onların gideceği yer uzak” (Dongak 2006: 42)
onlar+İLG git-ORT yer+ İYE.3.TK uzak

olar+nıñ dazıl+ı konçug bijıg

onlar+İLG kök+İYE.3.TK çok sağlam

“onların kökü çok sağlam” (Dongak 2010: 123)

domak+tıñ ayan+t-daa eptig

tümce+İLG biçim+İYE.3.TK +PAR uygun

“tümcenin biçimi uygun” (Biçe-ool 2010: 26)

4.2.2.2. Zarf + Sıfat Yapısındaki SÖ'lerin Biçim bilgisi

Tek bir birimden oluşan zarflar SÖ'nün tümleci konumunda bulunduğu iki sözcük herhangi bir ek almadan bir araya gelir. Ancak bilindiği gibi SÖ'lerin tümleci konumunda zarf-fiiller de bulunabilir. Bir SÖ'nün tümleci eğer bir zarf-fiil ise öbeğin baş ögesi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki zarf-fiil ekleriyle sağlanır. Tuvacada başlıca zarf-fiil ekleri $-(X)p$, $-A/-y$, $-GAş$, $-VAyn$, $-GAlA$, $-(X)rdA$, $-(X)rgA$, $-VIşaan$ ve $-GandA$ ekleridir (zarf-fiiller ile ilgili detaylı bilgi için bk. Aydemir 2009). Bu eklerden $-(X)p$, $-GAş$, $-VAyn$, $-(X)rdA$, $-(X)rgA$ ve $-GandA$ ekleri ile *zarf + sıfat* yapısındaki SÖ'lerin kurulduğu görülmektedir.

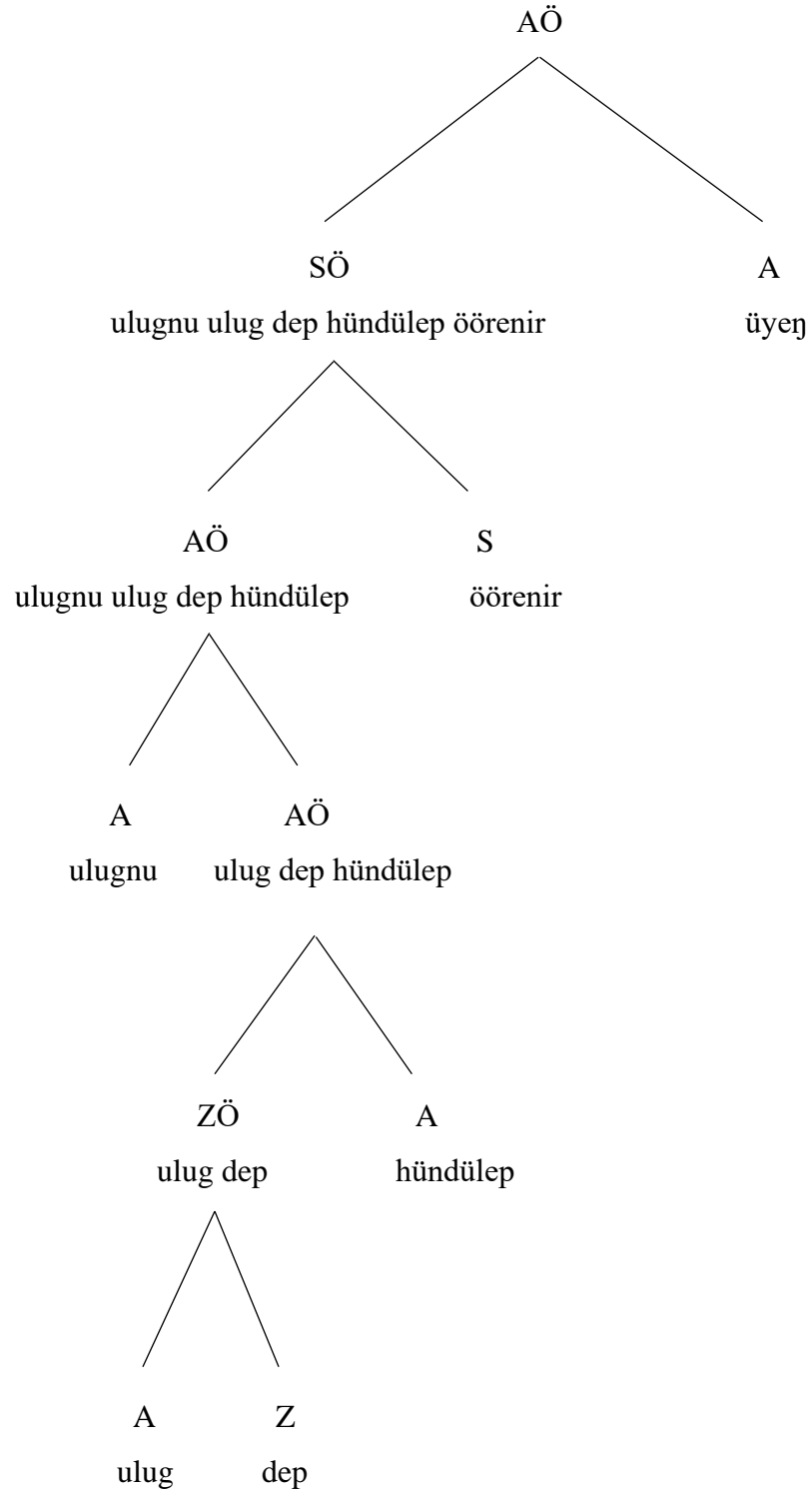
(1) *ulug+nu ulug dep hündüle-p öören-ir (üye-η)*

büyük+BEL büyük diye saygı duy-ZFE öğren-ORT (zaman+İYE.2.TK)

“(senin) büyüğe büyük diye saygı duymayı öğreneceğin zaman” (Dongak 2010: 82)

Bu öbek yapının bütünü baş ögesi *üyeη* “(senin) zamanın” sözcüğü olan bir AÖ'dür. AÖ'nün tümleci konumunda *ulugnu ulug dep hündülep öörenir* SÖ'sü yer almaktadır. SÖ'nün baş ögesi *öörenir* “öğrenecek” sözcüğüdür. Tümleç konumunda ise baş ögeye $-p$ zarf-fiil ekiyle bağlanan *ulugnu ulug dep hündülep* ZÖ'sü yer almaktadır. Bu örnekte yer alan *hündülep* “saygı göstermeyi” ögesi yapısal olarak ZÖ olarak ele alınabilir. Ancak işlevsel olarak Tuvacada bu örnekte görüldüğü gibi $-p$ ekli kimi yapıların işlevsel ve söz dizimsel olarak ad-eylem gibi kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sebeple *hündülep öörenir üyeη* “saygı duymayı öğreneceğin zaman” öbeği aynı zamanda ad + sıfat + ad yapısında bir AÖ olarak açıklanabilir. Bu tümcedeki *dep* “diye” ögesine gelince

Tuvacada bu sözcüğün kimi zaman “diye adlandırılan” anlamında kullanıldığı görülse de buradaki kullanımı “diye, diyerek” şeklinde olduğu için ZÖ olarak ele alınmalıdır:

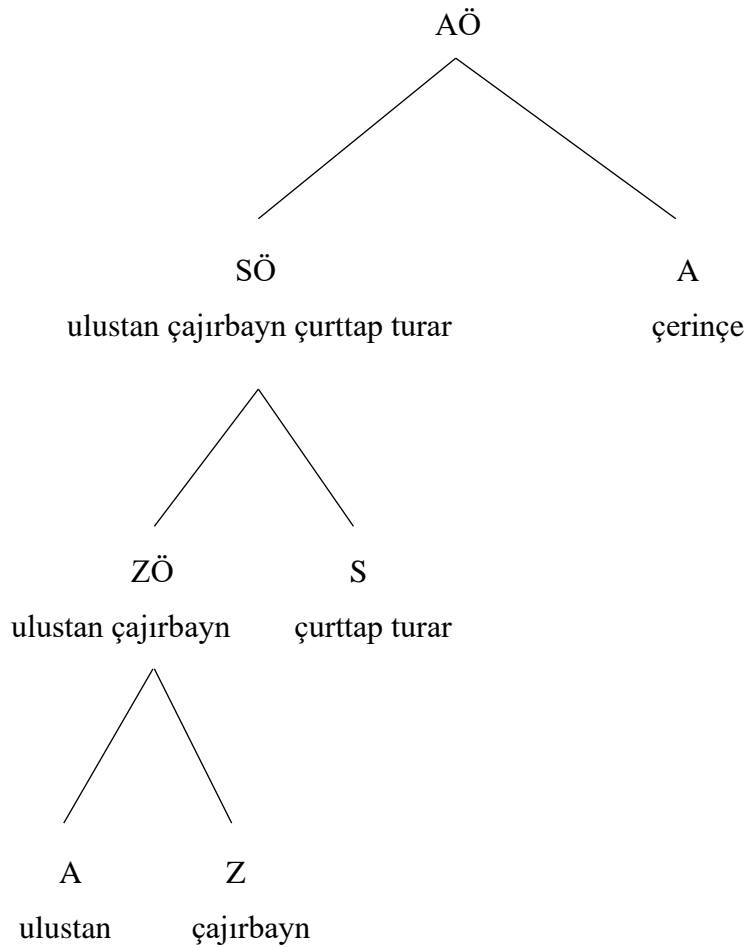

(2) *ulus+tan* *çajır-bayn*
millet+AYR *gizlen-ZFE*

çurtta-p tur-ar (çer+i+n+çe)
yaşa-ZFE+ARTE.+ORT (yer+İYE.3.TK+ZMRN+YÖNG)

“insanlardan gizlenmeden yaşadığı (yere doğru)” (Kuular 2002: 203)

Yukarıdaki öbek yapı tümleç konumu *ulustan çajırbayn çurttap turar* “insanlardan gizlenmeden yaşadığı” SÖ’sü olan bir AÖ’dür. SÖ’nün tümleci ise *ulustan çajırbayn* “insanlardan gizlenmeden” ZÖ’südür. ZÖ baş ögesi olan *çurttap turar* “yaşadığı” ortacına –*bayn* zarf-fiil ekiyle bağlanmıştır:

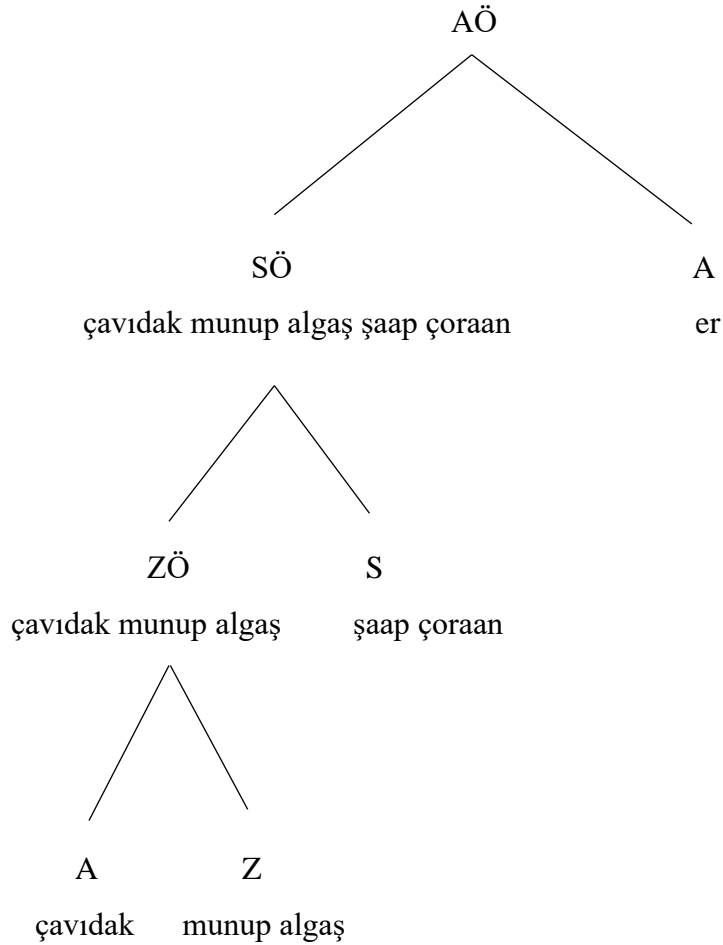

(3) *çavidak mun-up al-gaş* şaa-p çora-an (er)
eyersiz bin-ZFE+ARTE.+ZFE uzaklaş-ZFE+ARTE+ORT (er)

“eyersiz ata atlayıp uzaklaşan er” (Lodoydamba 2005: 95)

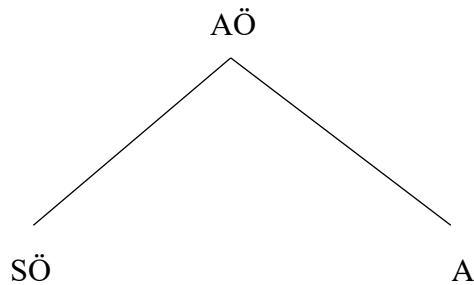
Bu öbek yapı tümleci *çavidak munup algaş şaap çoraan* “eyersiz ata atlayıp uzaklaşan” SÖ’sü olan bir AÖ’dür. SÖ’nün baş ögesi *şaap çoraan* “uzaklaşan” ortacı iken tümleci

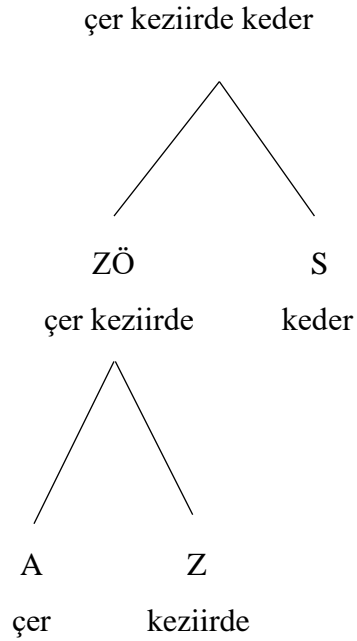
çavıdak munup algaş “eyersiz ata atlayıp” ZÖ’südür. Söz konusu SÖ’de baş öge ile tümleç arasındaki gramatikal ilişki –*gaş* zarf-fiil eki ile sağlanmıştır:

- (4) *çer kezi-irde ked-er (hev+i)* “gezerken giyilecek kıyafet” (Dongak 2006: 5)
 yer gez-ZFE giy-ORT (kıyafet+İYE.3.TK)

Bu öbek yapı baş ögesi *hevi* “kıyafeti” sözcüğü, tümleci ise *çer keziirde keder* “gezerken giyilecek” SÖ’sü olan bir AÖ’dür. SÖ’nün tümleç konumunda bulunan *çer keziirde* “gezerken” ZÖ’sü baş öge olan *keder* “giyilecek” sözcüğüne –*rde* zarf-fiil ekiyle bağlanmıştır:

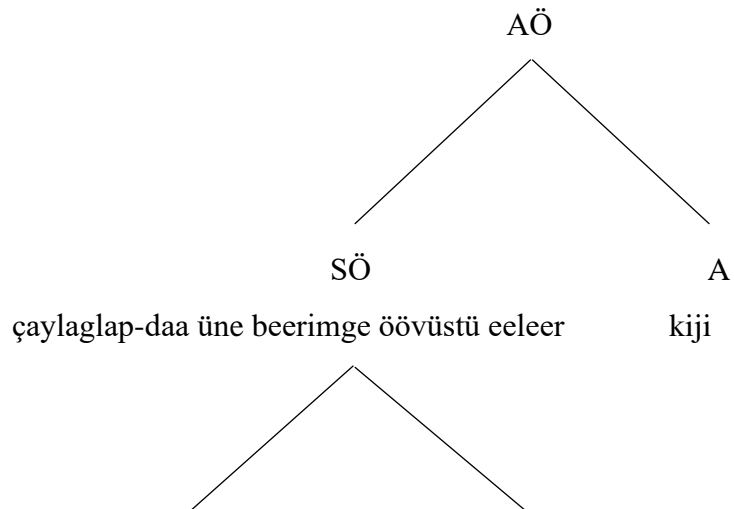

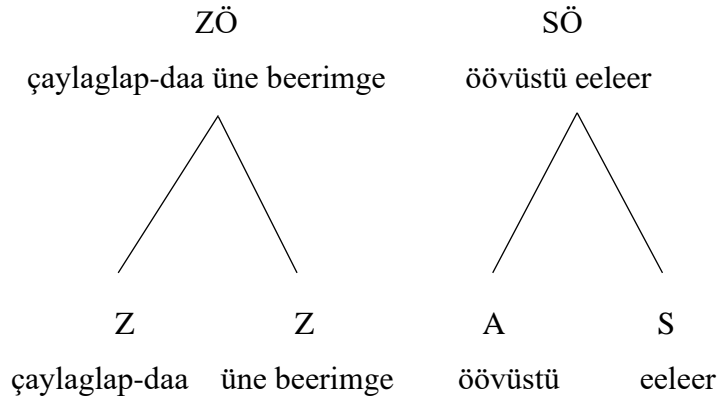
hevi

- (5) *çaylaglap-p-daa ün-e be-erimge öö+vüs+tü eele-er (kiji)*
 yaylaya git-ZFE+PAR çık-ZFE+ARTE+ZFE ev+İYE.1.ÇK+BEL al-ORT (kişi)

“yaylaya çıktığımda evimizi işgal eden (kişi)” (Kuular 2002: 155)

Yukarıdaki AÖ'nün baş ögesi *kiji* “kişi” sözcüğü, tümleci ise *çaylaglap-daa üne beerimge öövüstü eeleer* “yaylaya çıktığımda evimizi işgal eden” SÖ'südür. SÖ'nün baş ögesi *eeleer* “işgal eden” ortaç sözcüğüdür. *çaylaglap-daa üne beerimge* “yaylaya çıktığımda” ZÖ'sü ve *öövüstü* “evimizi” ögeleri ise SÖ'nün tümleci konumunda yer almaktadırlar. İki tümlece sahip SÖ'nün baş ögesi ile tümleçleri arasındaki gramatikal ilişki *-rge* zarf-fiili ve *+tü* belirtme durum ekiyle karşılanmıştır:

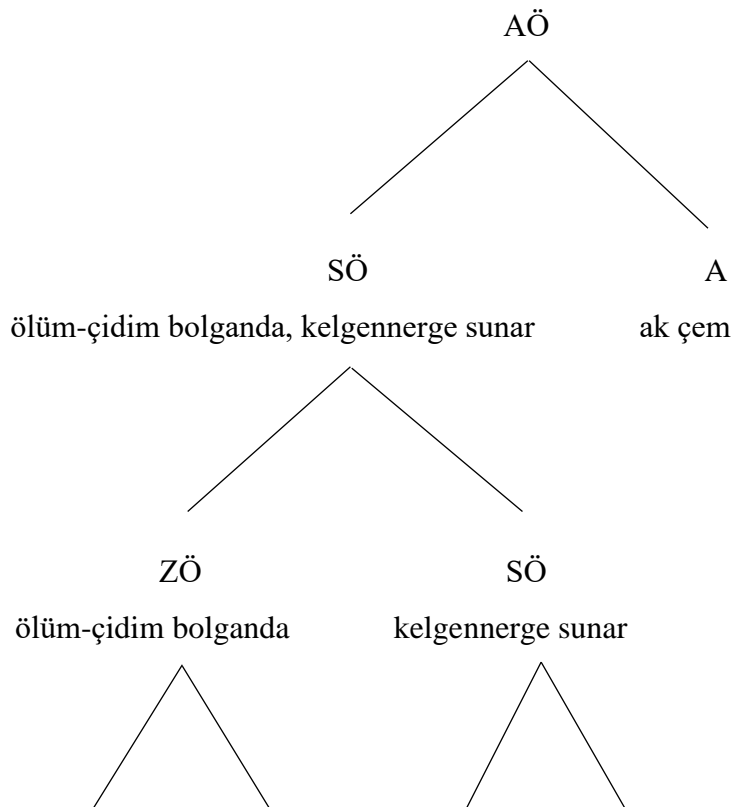

(6) *ölüm-çidim bol-ganda, kel-gen-ner-ge sun-ar (ak çem)*
 ölüm-kalım ol-ZFE gel-ORT-ÇK+YÖN sun-ORT süt ürünü

“ölüm kalım olduğunda gelenlere sunulan süt ürünü” (Dongak 2010: 14)

Yukarıdaki AÖ'nün baş ögesi *ak çem* “süt ürünü” sözcüğüdür. Öbeğin tümleş konumu ise *ölüm-çidim bolganda kelgennerge sunar* “ölüm-kalım olduğunda gelenlere sunulan” SÖ'sünden oluşmaktadır. SÖ'nün baş ögesi, *sunar* “sunulan” ortacı iken tümleş konumu *ölüm-çidim bolganda* ZÖ'sü ile *kelgennerge* sözcüğüdür. Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi iki tümleşe sahip SÖ'nün baş ögesi ile tümleş konumundaki yapılar arasındaki gramatikal ilişki, sırasıyla *-ganda* zarf-fiil eki ve *+ge* yönelme durum ekiyle sağlanmıştır.

A	Z	A	S
ölüm-çidim	bolganda	kelgennerge	sunar

4.2.3. SÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi

Şimdiye kadar sırasıyla SÖ'lerin yapısı ve biçim bilgisi incelendi. Buna göre temelde *ad* + *sıfat*, *zarf* + *sıfat* ve *İÖ* + *sıfat* yapılarında görülen SÖ'lerin hangi biçim bilgisel yansımalar gerektirdiği veya gerektirmediği görüldü. Ancak eklenme sırasında meydana gelen birtakım ses değişimleri üzerinde durulmadı. Bu sebeple bu bölümde SÖ'lerin oluşumunda görülen eklerin biçimsel ses bilgisi incelenecektir.

4.2.3.1. Ad + Sıfat Yapısındaki SÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi

Ad + sıfat yapısındaki SÖ'lerde sıfatın tümlecinden belirli ekler istediği belirtilmişti. Bunlar ayrılma durum eki, bulunma durum eki, yönelme durum eki, belirtme durum eki, araç durumu işlevinde kullanılan *-bile* ilgeci ve iyelik ekleriydi. Bulunma, ayrılma ve belirtme durumu Tuvacada sırasıyla *+DA*, *+DAn* ve *+tX/+dX/+nX /+n* ekleriyle yapılmaktadır. Söz konusu bu eklerin benzeşmeden kaynaklı çeşitli varyantları bulunmaktadır. "AÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi" bölümünde olduğu gibi burada da konunun söz öbekleri dışına çıkmaması için benzeşmeden kaynaklı ses değişimleri ele alınmayacaktır. Araç durumunu karşılayan *-bile* ilgecinde ise ardından geldiği sözcüğün durumuna bakılmaksızın herhangi bir ses değişimi yaşanmamaktadır.

Tuvacada *g* veya *k* sesleriyle başlayan eklerde eklenme sırasında ünlü ile biten sözcüklerden sonra iki ünlü arasında kalan *g* ve *k* sesleri düşer ve ikincil uzunluk meydana gelir. Ancak bu durum Tuvacada yönelme durum eki olan *+GA* için standart bir durum değildir, aksine bu durumda ikincil ünlü nadiren meydana gelmektedir. İncelenen metinlerde yönelme durum ekinin ünlü ile biten sözcüklerden sonra kullanımı sırasında herhangi bir değişime uğramadığı görülmektedir. Tuvacada *g* ve *k* sesleriyle biten sözcüklerde ise ünlüyle başlayan ek aldığında eklenmede ses değişimi ortaya çıkar. *Ad* + *sıfat* yapısındaki SÖ'lerde sıfatların istemlerinden biri olarak ünlü ile başlayan iyelik eklerinde bu değişim görülmektedir:

(1) *oru+u ak bol-zun* “yolu açık olsun” (Dongak 2010: 39)
 yol+İYE.3.TK açık ol-EMR.3.TK

Yukarıdaki tümcede baş ögesi *ak* “açık” sözcüğü olan bir SÖ görülmektedir. Öbeğin tümleci konumundaki *oruk* “yol” sözcüğü baş ögeye üçüncü tekil kişi iyelik eki ile bağlanmıştır. Bu sebeple eklenme sırasında iki ünlü arasında kalan /k/ ünsüzü düşmüş ve ikincil uzunluk ortaya çıkmıştır.

(2) *biçejek bajıñ+ı+nıñ izi+i aajok*
 küçük ev+İYE.3.TK+İLG sıcak+İYE.3.TK çok

“küçük evinin sıcaklığı çok” (Kuular 2002: 199)

Yukarıdaki öbek yapı baş ögesi *aajok* “çok” sözcüğü olan bir SÖ’dür. SÖ’nün baş ögesi, *biçejek bajıñıñ izi* “küçük evinin sıcaklığı” AÖ’süne öbeğin baş konumundaki *izig* sözcüğüne gelen üçüncü tekil kişi iyelik ekiyle bağlanmıştır. *izig* sözcüğünün son sesi olan /g/, ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda düşmüş ve ikincil uzunluk meydana gelmiştir.

4.2.3.2. Zarf + Sıfat Yapısındaki SÖ’lerin Biçimsel Ses bilgisi

Zarf + sıfat yapısındaki SÖ’lerde tümleç konumu tek birimden oluşan zarflar ile doldurulduğunda bilindiği gibi sözcükler herhangi bir ek almadan bir öbek yapı oluştururlar. Ancak tümleç konumu zarf-fiil ekleri ile oluşan bir zarftan meydana geliyorsa öbek yapı oluşumunda birtakım biçim bilgisel yansımalar söz konusudur. Bu sebeple öbek yapı oluşumunda *zarf + sıfat* yapısındaki SÖ’lerde biçim bilgisel yansıma için tümleç konumuna bakmak gerekir. Tümleç konumunda görülebilen zarf-fiil ekleri ise eklenme sırasında birtakım ses değişimleri oluşturabilir. Tuvacada iki ünlü arasında kalan -g- ve -k- seslerinin düştüğü belirtilmişti. Buradan hareketle *zarf + sıfat* yapısındaki SÖ’lerde görülebilen zarf-fiil eklerinde bu durum söz konusu olabilmektedir.

(1) *Ür-daa bol-ba-anda, hop+ka*
 uzun+PAR ol-OLZ-ZFE dedikodu+YÖN

tuttur-up çirt-ir dep bar-gan (Galya)

yakalan-ZFE+ARTE-GENŞ diye git-ORT (Galya)

“çok geçmeden dedikoduya kapılır diye giden (Galya)” (Kuular 2002: 163)

Yukarıdaki öbek yapı baş ögesi *Galya* sözcüğü olan bir AÖ'dür. AÖ'nün tümleci konumunda ise baş ögesi *bargan* “giden” ortacı olan bir SÖ bulunmaktadır. SÖ'nün tümleci konumunda *Ûr-daa bolbaanda* “çok geçmeden” ve *hopka tutturup çirtir dep* “dedikoduya kapılır diye” ZÖ'leri yer almaktadır. İlk ZÖ'nün SÖ'nün baş ögesi olan *bargan* sözcüğüne –*ganda* zarf-fiil ekiyle bağlandığı görülmektedir. Zarf-fiil ekinin ilk ünsüzü olan /g/ sesi –*ba* olumsuz ekinin ardından gelerek iki ünlü arasında kaldığı için düşmüş ve böylece ikincil uzunluk meydana gelmiştir.

4.2.4. SÖ'lerin Söz dizimsel İşlevleri

Öbek yapıların tümcede çeşitli işlevler üstlenen bir ögeye karşılık gelebildikleri belirtilmişti. Bu anlamda SÖ'lerin de tümce içinde çeşitli söz dizimsel işlevlere sahip oldukları düşünülebilir. Gökdayı, SÖ'lerin adlardan bağımsız hareket edemedikleri için tümcenin herhangi bir ögesiyle örtüşemeyeceğini belirtmekte ve SÖ'lerin *SÖ + ad* biçimindeki AÖ'lerin içerisinde bulunarak tümcenin kuruluşuna dolaylı olarak katkıda bulduklarını ileri sürmektedir (2018: 156). Ancak SÖ'lerin adlardan bağımsız olarak da tümcelerde yer alabildiği görülmektedir. Bu durumda SÖ'ler, AÖ'den bağımsız olarak tümcede bir ögeye karşılık gelmektedir. Yine de sıfatların bir ad niteleyicisi olmalarından dolayı çoğunlukla *sıfat + ad* veya *SÖ + ad* yapısındaki AÖ'lerin tümleci konumunda yer aldıklarını belirtmek gerekir. Bu sebeple SÖ'ler, AÖ'lerde olduğu gibi tümcede söz dizimsel işlevleri karşılayabilecek tüm öğelere karşılık gelemez. Tuvacada SÖ'lerin tümcede çoğunlukla yüklem görevinde bulunabildikleri tespit edilmiştir. Bunun dışında SÖ'lerin adlaşmış sıfat yapılarında özne ve dolaylı tümleç konumunda da yer alabildikleri görülmüştür.

4.2.4.1. Yüklem Görevinde SÖ'ler

Tuvacada SÖ'lerin çoğunlukla yüklem görevinde kullanıldıkları görülmektedir. SÖ'lerin yüklem konumunda görülebilmesi için ek eylem almaları gerekmektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi çoğu zaman ek eylem düşürülür.

(1) *S. A. Sarıg-ool+duñ şülük-daa, proza-daa çogaal+dar+ı*

S. A. Sarıg-ool+İLG şiir+PAR düzyazı+PAR eser+ÇK+İYE.3.TK

utka tala+zı-bile alıs şınnıg, hanı, doma+a çeçen.
 anlam yön+İYE.3.TK+PAR öz gerçekçi derin tümce+İYE.3.TK sanatsal

“S. A. Sarıg-ool’un şiir ve düzyazı eserleri anlam yönüyle gerçekçi ve derin, tümceleri belagatlidir.” (Biçe-ool 2010: 23)

Yukarıdaki tümcenin yüklemi *utka talazı-bile alıs şınnıg, hanı* “anlam yönüyle gerçekçi ve derin” ve *domaa çeçen* “tümcesi belagatli” söz öbekleridir. Görüldüğü gibi iki yüklemli tümcenin her iki yüklemi de bir SÖ’dür. *utka talazı-bile alıs şınnıg, hanı* SÖ’sünün başı konumunda *alıs şınnıg* ve *hanı* sözcükleri bulunmaktadır. Tümleş konumunda ise *utka talazı-bile* AÖ’sü yer almaktadır. SÖ’nün baş ögesi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki *-bile* ilgeciyle sağlanmıştır. *domaa çeçen* SÖ’sünün baş ögesi *çeçen* sıfatı iken tümleci *domak* sözcüğüdür. Öbek yapının iki ögesi arasındaki bağlantı üçüncü tekil kişi iyelik ekiyle sağlanmıştır. Görüldüğü gibi eklenme sırasında iki ünlü arasındaki /k/ sesi düşmüş ve ikincil uzunluk meydana getirmiştir. Tümcede yüklem konumunda bulunan SÖ’lerin ek eylem veya bildirme ekleri almadığı görülmektedir.

(2) *Dıl+dıñ slovar’ sostav+ı+n+da utka tala+zı-bile*
 dil+İLG sözlük bileşim+İYE.3.TK+ZMRN+BUL anlam yön+İYE.3.TK+PAR
çook, dömeyleşkek sös+ter dıka höy.
 yakın benzer söz+ÇK çok fazla

“Dilin sözlüğünün hazırlanışında anlam yönüyle yakın ve benzer sözcükler çok fazladır. (Biçe-ool 2010: 24)

Yukarıdaki tümcenin yüklemi *zarf + sıfat* yapısındaki *dıka höy* “çok fazla” SÖ’südür. Tümcenin öznesi konumunda yer alan *utka talazı-bile çook, dömeyleşkek soster* “anlam yönüyle yakın ve benzer” AÖ’sünün tümleci *utka talazı-bile çook, dömeyleşkek* SÖ’südür. Ancak görüldüğü gibi söz konusu SÖ, tümcenin bir ögesi ile doğrudan örtüşmemektedir. Tümcenin kuruluşuna *soster* “sözler” adının niteleyicisi olarak dolaylı bir katkı sunmaktadır.

(3) *Çer-çer+niñ dialekt sös+ter+i+n bolgaş çugaa*
 bölgesel+İLG diyalekt söz+ÇK+İYE.3.TK ve konuşma

ayan+nar+i+n şın, taarıştır ajıgla-p bil-ir çoruk
 biçim+ÇK+İYE.3.TK+BEL doğru uygun kullan-ZFE+ARTE+ADE yolculuk

literaturlug dıl+dı bayıd-ar+i+n+ga ulug ujur-duzalığ.
 edebiyat dil+BEL zenginleş-ADE+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN büyük önemli

“Bölgesel diyalektin sözlerini ve konuşma biçimini doğru ve uygun kullanmak ileri edebiyat dilinin zenginleşmesinde çok önemlidir. (Biçe-ool 2010: 29)

Bu tümcede yüklem konumunda *çoruk literaturlug dıldı bayıdarına ulug ujur-duzalığ* “ileri edebiyat dilinin zenginleşmesinde çok önemli” SÖ’sü bulunmaktadır. SÖ’nün baş ögesi *ujur-duzalığ* “önemli” sıfatıdır. Tümleç konumunda ise *ulug* “çok” zarfı ve *çoruk literaturlug dıldı bayıdarına* “ileri edebiyat dilinin zenginleşmesinde” AÖ’sü yer almaktadır. Zarf türündeki tümleç öbeğin baş ögesine yalın durumda bağlanırken diğer tümleç ögesi olan AÖ’nün baş ögesi *bayıdarına* “zenginleşmesinde” sözcüğü SÖ’nün baş ögesine yönelme durum eki ile bağlanmıştır. SÖ, ek eylem veya bildirme eki almadan yüklem konumuna yerleşmiştir.

(4) *Mool+du aldarjit-kan ulug dayınçı-bile*
 Moğolistan+BEL ünlendir-ORT büyük savaşçı+PAR

ujuraş-kan+ım meñee aas-kejik-tir.
 karşılaş-ADE.+İYE.1.TK ben+YÖN mutluluk+BİL

“Moğolistan’a şöhret kazandıran büyük savaşçı ile karşılaşmak benim için mutluluk vericidir.” (Lodoydamba 2005: 265)

Yukarıdaki tümcenin yüklemi *meñee aas-kejik-tir* “benim için mutluluk vericidir” SÖ’südür. SÖ’nün baş ögesi olan *aas-kejik* sıfatı *-tir* bildirme eki sayesinde yüklem konumuna yerleşmiştir. Öbeğin baş ögesi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki yönelme durum eki ile sağlanmıştır.

4.2.4.2. Özne Görevinde SÖ’ler

Tuvacada SÖ yapılarının adlaşmış sıfat biçiminde tümcede özne görevinde yer alabildikleri görülmektedir.

- (1) *Ajıl+dan des-ken türeg+ge dij-er,*
 iş+AYR kaç-ORT fakirlik+YÖN in-GENŞ
bilig+den des-ken çazıg+ga dij-er.
 bilgi+AYR kaç-ORT hata+YÖN in-GENŞ

“İşten kaçan sefalete düşer, bilgiden kaçan hataya düşer.” (Orgu ve Kızııl-ool: 2004: 17)

Bu tümcede *ajıldan desken* “işten kaçan” ve *biligden desken* “bilgiden kaçan” SÖ’leri özne görevindedir. Her iki SÖ’nün de baş ögesi *desken* “kaçan” ortacıdır. SÖ’lerin baş ögesi olan sözcüğün bir adlaşmış ortaç olduğu görülmektedir. Bu sayede SÖ’ler tümcede özne konumunda bulunabilmektedirler.

4.2.4.3. Dolaylı Tümleç Görevinde SÖ’ler

SÖ’lerin adlaşmış sıfat biçiminde tümcede dolaylı tümleç konumunda bulunabildikleri görülmektedir.

- (1) *Daniyar bis+tiñ aal+dar+ıvıs+ka çook+ta*
 Daniyar biz+İLG oba+ÇK+İYE.1.ÇK+YÖN yakın+BUL
çaa köst-üp kel-gen.
 yeni görün-ZFE+ARTE+GEÇ2

“Daniyar bizim evimize yakın bir yerde yeni göründü.” (Aytmatov 2017: 21)

Yukarıdaki tümcede *köstüp kelgen* “göründü” yüklemine “nerede?” sorusu sorulduğunda alınan cevap olan *bistiñ aaldarıvıska çookta* “bizim evimize yakın bir yerde” SÖ’sü dolaylı tümleç görevindedir. SÖ’nün baş ögesi *çookta* “yakın bir yerde” sıfatıdır. Öbeğin tümleci konumunda bulunan *bistiñ aaldarıvıska* “bizim evimize” AÖ’sü ile yönelme durum ekiyle bağlanmıştır. Tümcede görülen SÖ’nün baş ögesi *çookta* sözcüğünün adlaşmış bir sıfat olduğu görülmektedir. Bu sebeple *sıfat + ad* (yakın bir yerde) yapısında bir AÖ olması beklenen yapının ad ögesi düşmüş ve adın

alacağı bulunma durum ekini sıfat üstlenmiştir. Böylelikle bir SÖ yapısı tümcede dolaylı tümleş görevinde yer alabilmiştir.

4.3. ZARF ÖBEKLERİ

Bir öbek yapıda baş ögesi zarf olan öbek yapılar zarf öbekleri olarak adlandırılmaktadırlar. Zarflar sözcüklerin anlamlarını çeşitli yönlerden niteler veya belirtir. Belirteçler hem işlevleri hem de çeşitli türlere dağılımları açısından çok karmaşık bir dil bilgisi ulamı oluşturur. Anlama dayalı sınıflandırmalarda genellikle zaman, yer, ölçü, durum ya da niteleme belirteçleri birbirinden ayırt edilir; saptanan anlam sayısı kadar tür belirlenir. Genel Türkçe'deki belirteçler de çok değişik türden sınıflandırmalara sahiptir. Zaman, yer, ölçü belirteçleri genellikle birbirinden ayırt edilir; Bunlara soru ve gösterme belirteçleri eklenir; durum belirtecinin kapsamıysa değişkenlik gösterir. Kimileri niteleme belirteçlerini ayrıca ele alır, kimileri ise niteleme belirteçlerini durum belirteçlerinin bir alt türü olarak görür; kimi bağlamlarda durum belirteçleriyle niteleme belirteçleri eş anlamlı olarak da kullanılır (Vardar 2002: 36-37). Ayrıca nitelik bildiren sözcükler bir adın önünde sıfat; bir eylem, eylemsi, sıfat veya zarf önünde ise zarf olarak kabul edilmektedir. Zarf türünde sözcükler bir adın önünde AÖ'nün, sıfat önünde SÖ'nün ve eylem önünde ise EÖ'nün tümleci konumunda yer almaktadırlar. Eylemsi önünde olduklarında da eylemsinin türüne göre bir öbek yapının tümleci olmaktadır. Zarflar tüm bu durumlardan sadece zarf önünde kullanıldıklarında zarf öbeği oluşturur. Çünkü sadece bu durumda öbeğin baş ögesi zarf türünde bir sözcüktür.

Tuvacada zarf öbekleri öbek yapısı, biçim bilgisi, biçimsel ses bilgisi ve söz dizimsel işlevleri açısından incelenecektir.

4.3.1. ZÖ'lerin Yapısı

ZÖ'ler tümcede genellikle seçimlik bir öbek olarak görülmektedirler. Yani, bir eklentidirler. Zarflar, tümcede eylemin yönetimi altındaki ögeler olarak genellikle eylemin yankategorileme çerçevesi içinde yer alırlar. Bu durumda zarf veya ZÖ'ler, eylem öbeğinin tümleci konumunda bulunurlar (Uzun 2000: 140). SÖ'lerin adların niteleyicisi olarak tümcede yer alması gibi ZÖ'ler de tümcede eylemin niteleyicisi olarak yer almaktadırlar.

Farklı yapısal öbekler de tümcede zarf işlevinde kullanılabilirler. Dil biliminde bir sözcük türü olan zarf ile zarf veya zarf öbeği olmadığı hâlde zarf işlevinde kullanılan öğeleri ayırt etmek için ‘belirtecimsi’ terimi kullanılmaktadır. Belirtecimsiler işlevsel açıdan zarf olarak kullanılabilen öğelere işaret eder. Bu anlamda zarf ve zarf öbekleri de birer belirtecimsi olarak kabul edilebilir (Turan 2012: 167). Bunlar dışında zarf ve zarf öbeği olmadığı hâlde işlevsel açıdan zarf olarak kullanılabilen yapılar AÖ ve İÖ’lerdir. Bu durumda belirtecimsiler tümcede söz dizimsel işlev açısından zarf tümleci olarak yer almaktadırlar. Her bir öbek türü kendi içerisinde söz dizimsel işlevleri açısından incelendiği için zarf işlevinde kullanılan diğer öbek türleri burada ayrıca ele alınmayacaktır.

Evrensel Dil bilgisine göre zarflar tek başlarına öbek yapı oluşturabilmektedirler. Yani baş konumundaki bir zarf tümleç olarak genişleme potansiyeline sahiptir. Bu şekildeki tek sözcüklü zarf öbekleri eksizdir. Bununla birlikte bir zarf öbeği eksiz iki zarftan meydana gelebilir. Bu durum tek sözcüklü bir ZÖ’nün başka bir zarf sözcüğü ile genişlemesi biçiminde de ifade edilebilir. Ayrıca tek sözcüklü zarfların tümleç konumu ad türünde sözcükler ile de doldurulabilmektedir. Bir ZÖ’nün baş ögesi ise tek birimli zarf sözcükleri dışında zarf-fiil yapıları olabilmektedir. Bu durumda öbeğin tümleç konumu yine bir zarf sözcüğü olabileceği gibi ad türünde bir sözcükle de doldurulabilir. Bir ZÖ’nün baş ögesi ister tek birimli bir zarf sözcüğü ister bir zarf-fiil olsun öbeğin tümleç konumunda ad ve zarf türündeki sözcüklerin dışında bir İÖ yer alabilir. Bu durumda Tuvacada ZÖ’ler, baş konumunun zarf ve zarf-fiil olabilmesi ve tümleç konumunun zarf, ad ve İÖ olabilmesi ile yapı bakımından *zarf + zarf*, *ad + zarf*, *İÖ + zarf*, *zarf + zarf-fiil*, *ad + zarf fiil* ve *İÖ + zarf-fiil* biçimlerinde ele alınabilir.

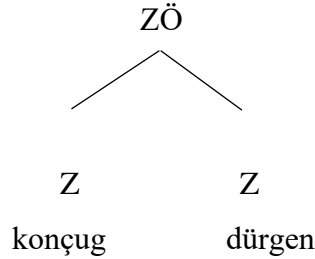
4.3.1.1. Zarf + Zarf Yapısında ZÖ’ler

Zarf + zarf yapısındaki ZÖ’lerin hem baş ögesi hem de tümleç konumu zarf türünde sözcüklerden oluşur.

(1) *men+çe konçug dürgen hayaa körün-dü.*
ben+EŞT çok hızlı fecir görün-GEÇ1

“benim için çok hızlı tan ağardı.” (Dongak 2006: 61)

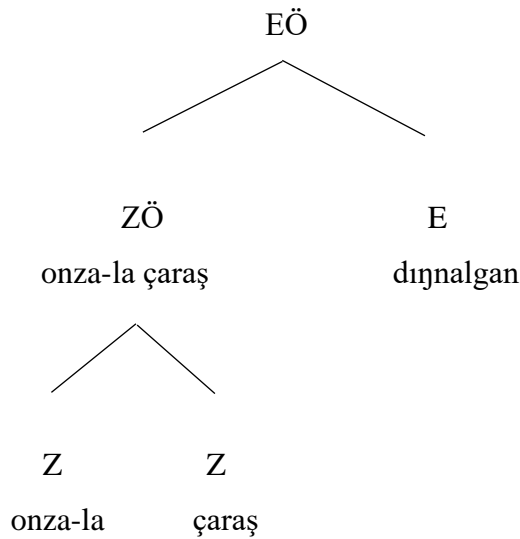
konçug dürgen söz öbeği baş ögesi zarf türünde *dürgen* “hızlı” sözcüğü olan bir ZÖ’dür. Öbeğin tümleci konumunda ise *konçug* “çok” zarfı bulunmaktadır. Öbek yapısının *zarf + zarf* biçiminde bir ZÖ olduğu görülmektedir:

- (2) *Öörüŝkü-maŋnaylıg högjum ol düne udu-ur öreel+ge*
 eğlenceli müzik o gece uyu-ADE oda+YÖN
- onza-la çaraş dıŋnal-gan iyik.*
 başka+PAR güzel duyul-GEÇ2 PAR

“Eğlenceli müzik o gece yatak odasından bir başka güzel duyuldu.” (Kuular 2002: 35)

Yukarıdaki tümcede baş ögesi *çaraş* “güzel” zarfı olan bir ZÖ söz konusudur. ZÖ’nün tümleci konumunda *onza-la* “başka” zarfı bulunmaktadır. Dolayısıyla öbek, *zarf + zarf* yapısında bir ZÖ’dür. Ayrıca ZÖ’nün *dıŋnal-* “duyul-” eyleminin yani baş ögesi *dıŋnal-* eylemi olan bir EÖ’nün tümleci konumunda olduğu görülmektedir. Bu şekilde bir ZÖ tümcede eylemin niteleyicisi konumunda yer almaktadır:

4.3.1.2. Ad + Zarf Yapısında ZÖ'ler

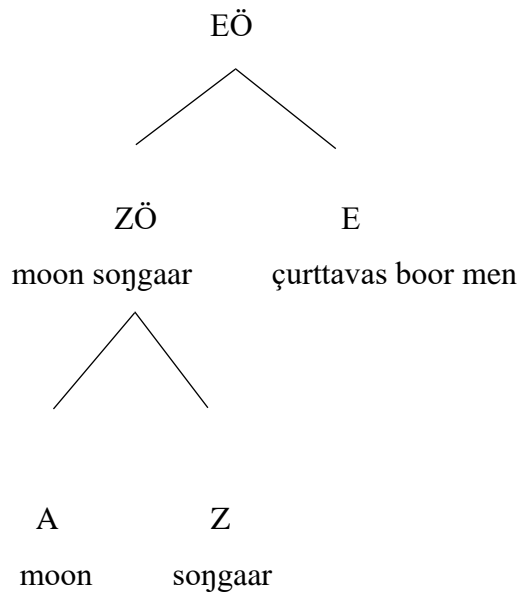
Ad + zarf yapısındaki ZÖ'lerin baş ögesi zarf türünde bir sözcük iken tümleş konumu ad türünde bir sözcük veya AÖ olmalıdır. Ayrıca *ad + zarf* yapısındaki ZÖ'ler tümcede EÖ'nün tümleci olarak bulunabilirler.

(1) *Bo bajıŋ+ga moon soŋgaar çurtta-vas bo-or men.*

Bu ev+YÖN buradan sonra yaşa-GENŞ-OLZ+ARTE+GENŞ+1.TK

“Bu evde bundan sonra yaşayamam.” (Kuular 2002: 226)

Bu tümcede görülen *moon soŋgaar* “bundan sonra” ZÖ'sünün baş ögesi *soŋgaar* “sonra” zarfıdır. Öbeğin tümleş konumunda ise *moon* “bundan” sözcüğü yer almaktadır. Bu sebeple öbek yapı *ad + zarf* biçiminde tarif edilebilir. Ayrıca ZÖ'nün, baş ögesi *çurttavas boor men* “yaşayamam” eylemi olan EÖ'nün tümleci konumunda olduğu görülmektedir:

(2) *Baŋkı+lar+ım o+nu bil-ip ka-aş, men+i sarıŋ şajın*

öğretmen+ÇK+İYE.1.TK o+BEL anla-ZFE+ARTE-ZFE ben+BEL Budizm

nomnal+i+n+ga öske huurak+tar+dan

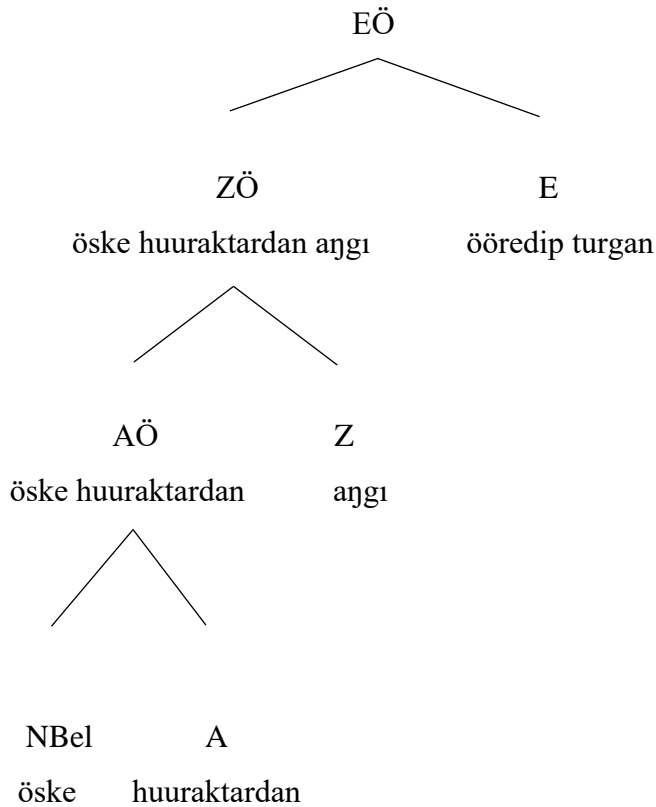
öğreti+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN diğeri öğrenci+ÇK+AYR

aᅇgı *ööred-ip tur-gan.*

ayrı *öğret-ZFE+ARTE-GEÇ2*

“Öğretmenlerim onu anlayınca, bana Budizm öğretilerini diğere öğrencilerden farklı öğretiler.” (Suvaᅇ 2009: 55)

Yukarıdaki tümcede görölen *öske huuraktardan aᅇgı* “diğere öğrencilerden farklı” ZÖ’sünün baş ögesi *aᅇgı* “farklı” zarfıdır. Öbeğın tümleç konumu ise *öske huuraktardan* “diğere öğrencilerden” AÖ’südür. Bu sebeple öbek yapı AÖ + zarf biçiminde bir ZÖ olarak açıklanabilir. Ayrıca söz konusu ZÖ’nün *ööredip turgan* “öğretti(ler)” eyleminin yani bir EÖ’nün tümleci konumunda yer aldığı görölmektedir. EÖ’nün tümleci konumundaki ZÖ ağaç diyagramında aşağıdaki gibi gösterilebilir:

4.3.1.3. İÖ + Zarf Yapısında ZÖ’ler

ZÖ’lerin tümleci konumunda zarf, ad ve AÖ’lerden başka İÖ’ler yer alabilmektedir. Bir zarf niteleyicisi olarak genellikle karşılaştırma veya benzetme yapılarında kullanılan İÖ’ler ZÖ’nün tümleci konumuna yerleşebilmektedirler.

Genel Türk dilleri söz dizimine göre bu durum pek çok Türk dilinde görülebilir. Örneğin, Türkçede "O yemekleri benim gibi güzel pişiriyor." cümlesinde yer alan benim gibi İÖ'sü güzel zarfının tümleci konumundadır. Söz konusu ZÖ'nün tümcede EÖ'nün tümleci konumunda yer alması da öbek genişlemesi açısından İÖ'nün ZÖ'nün tümleci olduğuna bir işaretir. Ancak Tuvacada İÖ + zarf yapısında oluşan ZÖ'lerin öbek ilişkileri bu kadar net değildir. Araştırma kapsamında incelenen metinlerde söz dizimsel olarak İÖ'lerin ZÖ'lerin tümleci konumunda yer aldıkları görülse de anlamsal olarak İÖ'ler ile zarf arasındaki bağlantı zayıftır. Zarfların tümcede seçimlik ögeler olması da bu durum üzerinde etkilidir. Türkçedeki örnekte bile "güzel" zarfı cümleden çıkarıldığında İÖ'nün doğrudan eyleme bağlanabildiği, yani eylemin tümleci konumuna yerleştiği görülmektedir. Bu anlamda Tuvacada İÖ'lerin ZÖ'lerin tümleci konumunda öbek ilişkileri açısından oldukça zayıf bir bağa sahip olduğu söylenebilir:

(1) *Çamdık Tıvalar+niŋ sös-doma+a+n bezin*

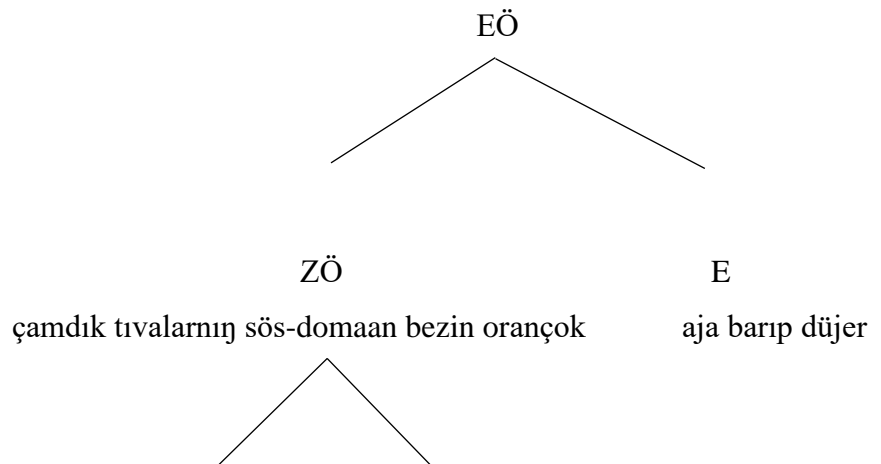
Bazı Tuvalar+İLG söz-tümce+İLG+BEL bile

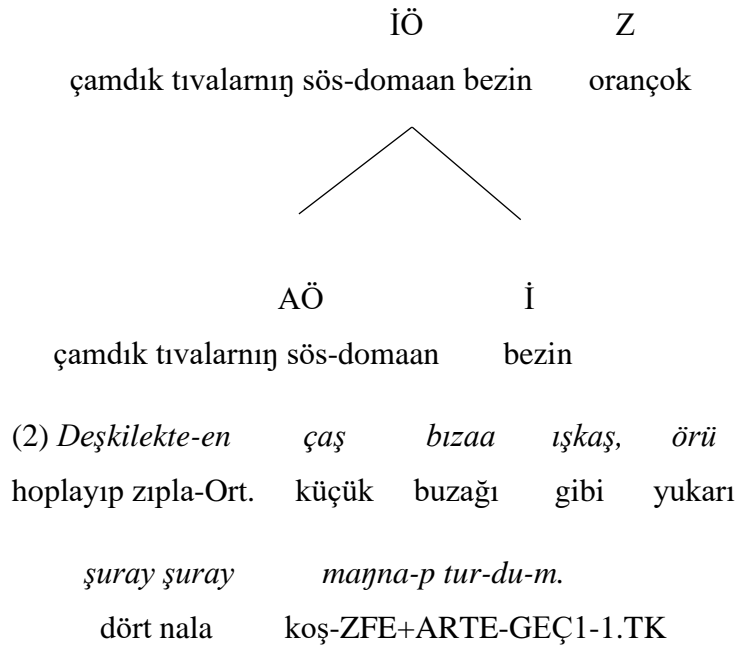
orançok *aj-a bar-ıp düj-er.*

çok fazla aş-ZFE+ARTE-ZFE+ARTE-GENŞ

"Bazı Tuvaların sözleri bile çok fazla etkili oluyor." (Suvaŋ 2009: 106)

Yukarıdaki tümcede görülen ZÖ'nün *aja barıp düj-er* "geçip gider" eyleminin tümleci olduğu görülmektedir. ZÖ'nün baş ögesi *orançok* "çok fazla" zarfıdır. Öbeğin tümleci konumunda ise *çamdık tıvalarınŋ sös-domaan bezin* "bazı Tuvaların sözleri bile" İÖ'sü bulunmaktadır. İÖ'nün baş ögesi *bezin* "bile, hatta" ilgeci iken tümleci *çamdık tıvalarınŋ sös-domaan* "bazı Tuvaların sözleri" AÖ'südür:

“Hoplayıp zıplayan buzağı gibi, yukarı dörtlale koştum.” (Kara-ool 2013: 86).

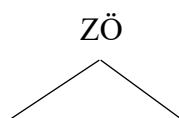
4.3.1.4. Zarf + Zarf-Fiil Yapısında ZÖ’ler

Zarf + zarf-fiil yapısındaki ZÖ’lerin baş ögesi bir zarf-fiil yapısından oluşmaktadır. Öbeğin tümleç konumu ise yalın durumdaki bir zarf sözcüğü olabileceği gibi bir zarf-fiil ile de doldurulabilmektedir.

- (1) *Men+i* *henerten* *kör-üp ka-aş,* *kırgan-avay*
 ben+BEL aniden gör-ZFE+ARTE-ZFE büyükanne
- meñne-y ber-di* *ışkaj-ıl.*
 irkil-ZFE+ARTE-GEÇ1 gibi+BİL

“Beni aniden görünce, büyükanneciğim irkilir gibi oldu.” (Dongak 2010: 19)

Yukarıdaki tümcede görülen ZÖ’nün baş ögesi *körüp kaaş* “görünce” zarf-fiilidir. ZÖ’nün tümleç konumunda ise *henerten* “aniden” zarfıdır:

Z Z
 henerten körüp kaş

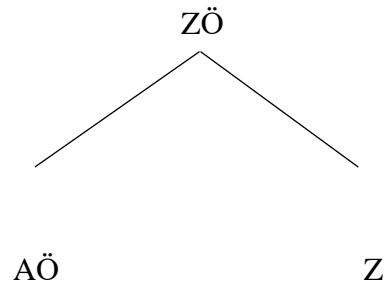
(2) *Çige-toda+zı-bile* *çugaala-p ber-eyn* *dep* *boda-p*,
 ayrıntı+İYE.3.TK+PAR konuş-ZFE+ARTE-EMR.1.TK diye düşün-ZFE

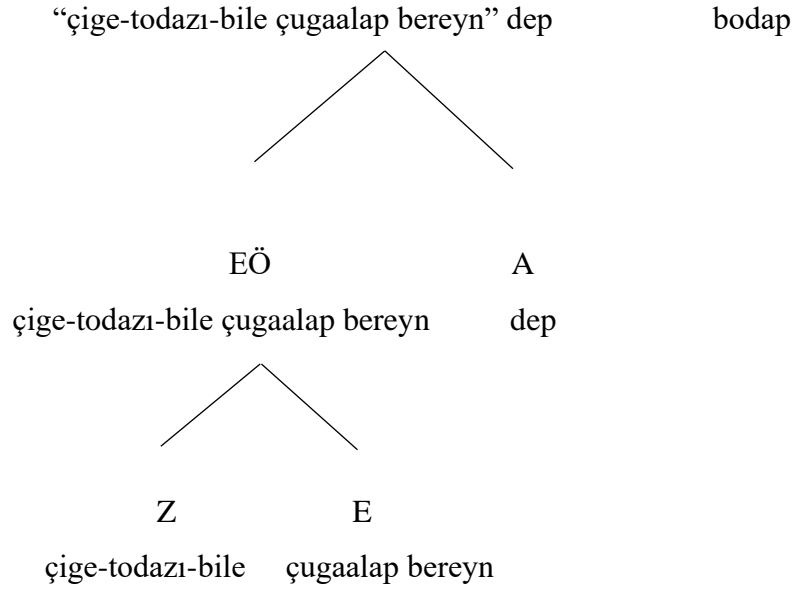
kaday şay hayındır-ıp tur-a,
 kadın çay kaynat-ZFE+ARTE-ZFE ne

çüü bol-gan+ı+n töögü-p ber-gen.
 ol-ADE+İYE.3.TK+BEL aktar-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Kadın, ayrıntılı bir şekilde konuşalım diye düşünerek çay kaynatıp ne olduğunu aktardı.” (Dongak 2010: 6)

Yukarıdaki iç içe birleşik tümcede koyu harfli bölümde görülen öbek yapısı, baş ögesi *bodap* “düşünerek” zarf-fiili olan bir ZÖ’dür. Öbeğin tümleç konumunu oluşturan *Çige-todazı-bile çugaalap bereyn dep* “ayrıntılılarıyla konuşalım diye” söz öbeğinin ise baş ögesi *dep* sözcüğüdür. Burada *dep* sözcüğü her ne kadar zarf-fiil ekli olsa da kalıplaşmış bir sözcük olarak tümcede yer aldığı için bir AÖ’nün baş ögesi konumundadır. Baş ögesi *dep* olan AÖ’nün tümleci konumunda ise bir tümce yer almaktadır. Söz konusu tümce ana tümcede bir yan tümce görevi görmektedir. İç içe birleşik tümcelerde görülen bu yan tümceler ana tümcede bir ögeye karşılık gelir ancak her yan tümce kendi içerisinde ayrıca analiz edilebilir. Bu tümcede yan tümce bir EÖ’ye karşılık gelmektedir. Buradan hareketle öbek yapısı ilk olarak AÖ + zarf biçiminde tanımlanabilir. Daha ayrıntılı bir şekilde ise EÖ (yan tümce) + ad + zarf-fiil yapısında bir ZÖ’den söz edilebilmektedir. Bu sebeple Tuvacada *dep* sözcüğü ile kurulan öbek yapılarında öbek yapısının türünü belirleyebilmek için sözcüğün tümce içerisindeki işlevsel ve söz dizimsel kullanımına bakmak gerekir:

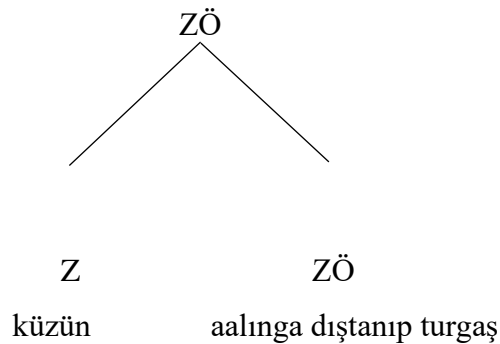
4.3.1.5. Ad + Zarf-Fiil Yapısında ZÖ'ler

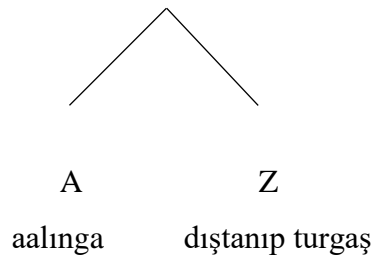
Ad + zarf-fiil yapısındaki ZÖ'lerin baş ögesi bir zarf-fiil yapısından oluşurken tümleç konumu ad veya AÖ'lerden oluşabilmektedir.

- (1) *küz+ün* *aal+ı+n+ga* *dıştan-ıp tur-gaş*
güz+ARÇ oba+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN dinlen-ZFE+ARTE-ZFE

“güzün obasında dinlenirken” (Kyunzegeş 2002: 99)

Bu öbek yapının baş ögesi *dıştanıp turgaş* “dinlenirken” zarf-fiilidir. ZÖ'nün tümleci konumunda ise *aalinga* “obasında” sözcüğü bulunmaktadır. Dolayısıyla öbek yapısı *ad + zarf-fiil* yapısında bir ZÖ'dür. Ayrıca ZÖ'nün *küzün* “güzün” zarfıyla öbek genişlemesine uğradığı görülmektedir. Bilindiği gibi zarflar tümcede seçimlik öğelerdendir. Bu sebeple *küzün* zarfı yukarıdaki öbek yapısı için bir eklenti durumundadır.

(2) *Yadu ool ava+zı+nıñ söz+ü+n dıñna-p,*
fakir oğlan anne+İYE.3.TK+İLG söz+İYE.3.TK+BEL dinle-ZFE

üş hün üş dün durguzunda nogaan şinaa+lar,
üş gün üç gece boyunca yeşil ova+ÇK

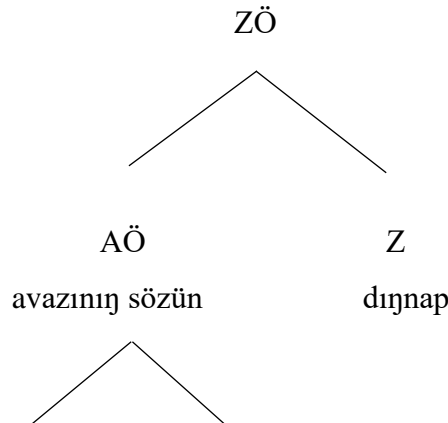
kadır dag+lar tavar-ıp, karak
sarp dağ+ÇK karşılaş-ZFE göz

ugla-an-na çer+i+n+çe
yönel-ORT+PAR yer+İYE.3.TK+ZMRN+YÖNG

tur-a düş-peyn mañna-p-la mañna-p-la or-gan.
dur-ZFE+ARTE-ZFE koş-ZFE+PAR koş-ZFE+PAR+ARTE-GEÇ2

“Fakir oğlan annesinin sözünü dinleyip üç gün üç gece boyunca yeşil ovalar, sarp dağlar geçip gözlerinin baktığı yöne doğru durmadan koşmuş.” (Monguş 2018: 18)

Yukarıdaki tümcede koyu harflerle yazılmış ZÖ’nün baş ögesi *dıñnap* “dinleyip” zarf-fiilidir. ZÖ’nün tümleş konumunda ise *avazınıñ sözün* “annesinin sözünü” AÖ’sü yer almaktadır. Dolayısıyla söz konusu öbek yapısı, *AÖ + zarf-fiil* yapısında bir ZÖ olarak açıklanabilmektedir.

A	A
avazının	sözün

4.3.1.6. İÖ + Zarf-Fiil Yapısında ZÖ'ler

Baş ögesi zarf-fiil olan ZÖ'lerde öbeğin tümleş konumuna ad, AÖ, zarf ve ZÖ'den başka İÖ'ler gelebilmektedir.

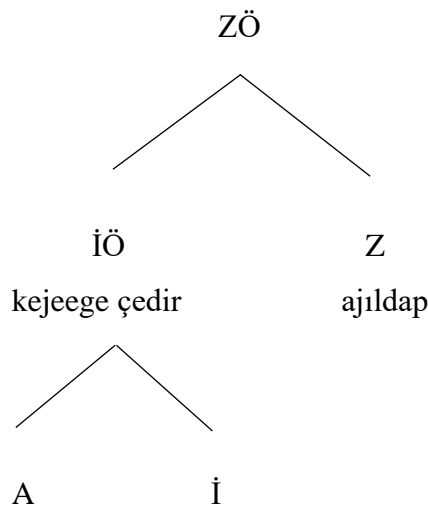
Baş ögesi eylemsi olan tüm öbek yapılarında olduğu gibi ZÖ'lerde de tümleş konumu eylemsinin kökü olan eylemin yönetimi altındadır. Bu sebeple İÖ + zarf yapısındaki ZÖ'lerin ögeleri arasında görülen zayıf ilişki, İÖ + zarf-fiil yapısındaki ZÖ'lerde son derece güçlüdür.

(1) *Traktorist bol-gaş, kejee+ge çedir ajıldap,*
 traktörcü ol-ZFE akşam+YÖN kadar çalış-ZFE

oray çan-ıp kelgile-er.
 geç dön-ZFE gelip dur-GENŞ

“Traktörcü olunca akşama kadar çalışıp geç gelmeye başlayacak.” (Dongak 2006: 49)

Yukarıdaki tümcede görülen ZÖ'nün baş ögesi *ajıldap* “çalışıp” zarf-fiilidir. Tümleş konumu ise bir İÖ'den oluşmaktadır.

kejeege çedir

(2) *Dört-beş hire ulus-bile kadı kejee durgu*

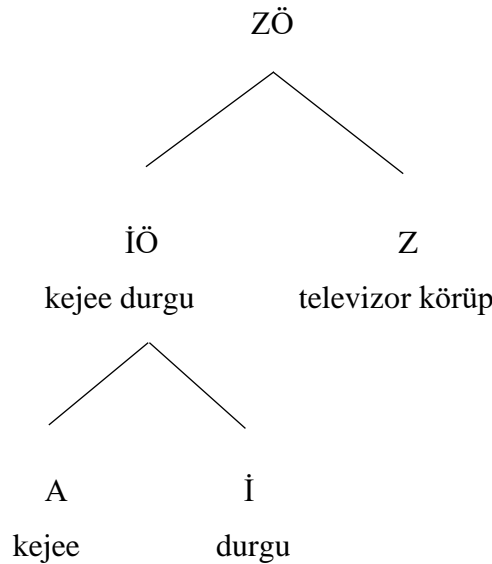
Dört-beş yaklaşık ulus+PAR birlikte akşam boyunca

televizor kör-üp, eleen çardığ-ıp al-dı-vıs.

televizyon gör-ZFE yeterince oyalan-ZFE+ARTE-GEÇ1-1.ÇK

“Yaklaşık dört beş kişi ile birlikte gece boyunca televizyon izleyip yeterince oyalandık.” (Dongak 2006: 48)

Yukarıda görülen ZÖ'nün baş ögesi *televizor körüp* “televizyon izleyip” zarf-fiilidir. Öbeğin tümleci ise *kejee durgu* “gece boyunca” İÖ'südür.

4.3.2. ZÖ'lerin Biçim bilgisi

“ZÖ'lerin Yapısı” bölümünde bir ZÖ öğelerinin hangi unsurlardan oluşabileceği incelendi. Buna göre temelde bir ZÖ; *zarf + zarf*, *ad + zarf*, *İÖ + zarf*, *zarf + zarf-fiil*, *ad + zarf-fiil* ve *İÖ + zarf-fiil* biçimlerinde görülmekteydi. Böylece ZÖ yapılarının baş ögesi zarf veya zarf-fiil olurken tümleç konumu zarf, ad ve İÖ'den oluşabilmekteydi. Ancak söz konusu öğelerin birleşmesinde herhangi bir biçim bilgisel yansıma olup olmadığı üzerinde durulmadı. Bu sebeple bu bölümde ZÖ yapılarında öbek yapı bileşenlerinin biçim bilgisel yapıları ele alınacaktır.

“ZÖ’lerin Yapısı” bölümünde yapıları verilen ZÖ’ler biçim bilgisel açıdan düşünüldüğünde *zarf + zarf* yapısındaki ZÖ’lerde herhangi bir biçim bilgisel yansıma bulunmamaktadır. Yani, yalın durumda iki zarf türündeki sözcük herhangi bir ek almadan bir araya gelir:

(1) *Tıva Arat Respublika bile Sovet Evilel+i+niñ*

Tuva halk cumhuriyet ile Sovyet birlik+İYE.3.TK+İLG

ara+zı+n+da çamdık harılzaa+lar

ara+İYE.3.TK+BUL bazı ilişki+ÇK

kançaar turgustun-up tur-gan+i+n dıka eki bil-ir siler.

nasıl kurul-ZFE+ARTE-ADE+İYE.3.TK+BEL çok iyi bil-GENŞ-2.ÇK

“Tuva Halk Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliğinin arasındaki bazı ilişkilerin nasıl kurulduğunu çok iyi bilirsiniz.” (Suvañ 2009: 20)

Bu tümcede görülen *dıka eki* “çok iyi” ZÖ’sü *zarf + zarf* yapısındadır. Görüldüğü gibi zarf türündeki iki sözcük herhangi bir ek almadan bir araya gelerek bir ZÖ oluşturmuşlardır.

İÖ + zarf yapısındaki ZÖ’lerde baş öge konumundaki zarf yine yalın durumdadır. İlgeçler ise *İÖ* yapılarında yalın olmak durumundadır. Eğer ek alırlarsa başka bir öbeğin unsuru olurlar. Bir ZÖ’nün tümleci olarak *İÖ*, ZÖ’nün baş ögesine kendi içerisinde baş öge konumunda olan ilgeç ile bağlanmaktadır. Bu durumda ilgeç öbeğinin baş ögesi olarak ilgeçler ZÖ’nün baş ögesi ile eksiz birleşmektedirler. *İÖ*’nün kendi içerisindeki baş öge ve tümleç arasındaki ilişki, *İÖ*’ler ile ilgili bölümde ayrıca ele alınacaktır.

(2) *Çer+ge çedir mögey-ip, çettir-di-m!*

yer+YÖN kadar eğil-ZFE teşekkür et-GEÇ1-1.TK

“Yere kadar eğilip, teşekkür ettim.” (Kuular 2002: 225)

Yukarıdaki tümcede *İÖ + zarf-fiil* yapısında bir ZÖ bulunmaktadır. ZÖ’nün baş ögesi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki *İÖ*’nün baş ögesi ile sağlanmaktadır. Ancak görüldüğü gibi ZÖ’nün baş ögesi, *İÖ* ile herhangi bir ek almadan birleşerek bir öbek yapı meydana getirmektedir.

Ad + zarf yapısındaki ZÖ'lerde ise baş öge konumundaki zarf yalın durumda, yani eksizdir. Ancak tümleş konumu baş ögeye çeşitli durum ekleriyle bağlanmaktadır. Bu durum *ad + zarf-fiil* yapısındaki ZÖ'ler için de geçerlidir. Yani tümleş konumu ad veya AÖ olan ZÖ'lerin bileşenleri arasındaki gramatikal ilişki durum ekleri sağlanmaktadır.

ZÖ'lerin biçimbilgi konusunda asıl dikkat edilmesi gereken nokta baş ögesi zarf-fiil yapısında olan ZÖ'lerdir. Zarf-fiil yapısında her öge, bir ZÖ'nün baş ögesi durumundadır. Dolayısıyla zarf-fiil eklerinin tümü baş ögesi zarf-fiil olan ZÖ'lerin oluşmasını sağlamaktadır.

Özetle, ZÖ yapılarında biçim bilgisel olarak iki durum söz konusudur. Birincisi baş ögesi zarf-fiil olan ZÖ'lerin aldığı zarf-fiil ekleridir. İkincisi ise tümleş konumu ad türünde bir sözcük veya AÖ olan ZÖ yapılarında tümleş konumunun aldığı durum ekleridir.

4.3.2.1. Baş Ögesi Zarf-Fiil Olan ZÖ'lerin Biçim bilgisi

Evrensel Dil bilgisine göre zarf-fiil eki almış her sözcük tek başına bir ZÖ kabul edilmektedir. Bir başka deyişle zarf-fiil eki almış her sözcük bir ZÖ'nün baş ögesidir. Aynı zamanda ZÖ'nün baş ögesi olan zarf-fiil ekli bu yapılar öbek genişlemesi ile birden fazla sözcüklü ZÖ oluşturma potansiyeline sahiptir. Tuvacada baş ögesi zarf-fiil olan ZÖ'ler *-p*, *-A/-X/-y*, *-GAş*, *-BIşAAn*, *-GAIA* ve *-BAyn* zarf-fiil ekleriyle yapılmaktadır (İshakov ve Palmbah 2019: 300). Bu ekler dışında Tuvacada *-(X)rdA*, *-(X)rgA* ve *-GandA* birleşik zarf-fiil ekleri bulunmaktadır.

(1) *Suur+nuş it+tar+ı-la oon so+o+n+dan*

köy+İLG köpek+ÇK+İYE.3.TK o+İLG son+İYE.3.TK+ZMRN+AYR

mañnaj-ıp, dagaa bud+u+nuş e'd+i+n ol-bo tala+dan

koş-ZFE tavuk but+İYE.3.TK+İLG et+İYE.3.TK+BEL o-bu yön+AYR

amıra-p ızır-ıp çı-p çora-an-nar.

mutlu ol-ZFE ısır-ZFE ye-ZFE+ARTE-GEÇ2+ÇK

“Köyün köpekleri onun peşinden koşup, tavuk budunu orasından burasından ısırarak mutlulukla yediler.

(2) *Pürbü şala sımıran-ı aarak çugaa+zı+n ürgülçüle-en.*

Pürbü azıcık fısılda-ZFE birazcık konuşma+İYE.3.TK+BEL devam et-GEÇ2

“Pürbü azıcık fısıldayarak konuşmasını devam ettirdi.” (Lodoydamba 2005: 133)

Yukarıdaki tümcede görülen *şala sımıranı aarak* “birazcık fısıldayarak” ZÖ’sünün baş ögesi *sımıranı aarak* yapısıdır. Öbeğin tümleci konumunda *şala* zarfı bulunmaktadır. Tuvacada *-A/-X/-y* zarf-fiil eki genellikle birleşik eylem yapımında kullanılır. Bu sebeple ZÖ yapılarında bu ek çoğunlukla görülmez. Bu zarf-fiil eki ancak ardından küçültme anlamı katan *aarak* “birazcık” sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ZÖ yapısının baş ögesi olmaktadır.

(3) *Daniyar bod+u+nuş şerig höyleñ+i+n sug+ga*

Daniyar kendi+İYE.3.TK+İLG asker gömlek+İYE.3.TK+BEL su+YÖN

çu-p tur-ar+i+n bezin kör-geş,
yıkta+ZFE+ARTE-ADE+İYE.3.TK+BEL da, de gör-ZFE

kıjır-ıp kattırj-ı be-er bis.
alay et-ZFE gülüş-ZFE+ARTE-GEL-1.ÇK

“Daniyar’ın kendisinin asker gömleğini suda yıkadığını da görünce alay edip gülüşeceğiz.” (Aytmatov 2017: 26)

(4) *–Sen şoru elçi hevirlig-dir sen- dep ol*

Sen takdire şayan elçi biçiminde+Bild.-2.tk.k. diye o

aldın+nı çajır-bışaan, çugaala-an.
altın+BEL gizle-ZFE konuş-GEÇ2

“Sen takdire şayan bir elçisin, deyip o altını saklayarak konuştu.” (Lodoydamba 2005: 237)

(5) *Arat+tar kolhoz+ka kir-gele, çaa amıdıral+çe şilçe-en.*

halk+ÇK çiftlik+YÖN gir-ZF yeni hayat+YÖNG göç-GEÇ2

“Hayvancılık yapan insanlar çiftliğe katılalı yeni hayata geçtiler.” (İshakov ve Palmbah 2019: 322)

(6) *Ak+tı karart-payn, kara+nı ağart-payn biji-p olur men.*

beyaz+BEL karart-ZFE siyah+BEL ağart-ZFE yaz-ZFE+ARTE-1.TK

“Beyazı karartmadan, siyahı ağartmadan yazarım.” (Dongak 2006: 25)

(7) *Erlık haan oran+ı+n+çe ba-arda, mun-up çoru-ur*

Erlık han memleket+İYE.3.TK+ZMRN+YÖNG git-ZFE bin-ZFE+ARTE-ORT

a'd+ı şagda-laa ezertettin-gen- dep lama çugaala-an.

at+İYE.3.TK eskiden+PAR eyerlen-GEÇ2 diye Budist din adamı konuş-GEÇ2

“Erlık han memleketine doğru giderken lama (Budist din adamı), bineceği at çoktan eyerlendi diye söyledi.” (Lodoydamba 2005: 111)

(8) *Ol üye+ler+ni saktı-p ke-erimge, haylıg,*

o zaman+ÇK+BEL hatırla-ZFE+ARTE-ZFE maalesef

biyee+gi korguuşkun+um katap egli-p kel çıd-ır.

eski+AİT korku+İYE.1.TK tekrar eğil-ZFE+ARTE-ARTE-GENŞ

“O zamanları hatırladığımda, maalesef, eski korkum yine gelir.” (Kuular 2002: 234)

(7) ve (8) nolu örneklerde görülen *-(X)rgA* ve *-(X)rdA* birleşik zarf-fiil eklerinde ortaç ekleri ile durum ekleri arasına iyelik ekleri girebilmektedir.

(9) *Bir aıçı soıngu tayga+lar+je küz+ün, adıg+lar*

Bir avcı kuzey tayga+ÇK+YÖNG güz+ARÇ ayı+ÇK

ijeenne-y ber-gende aına-p ün-gen.

inine gir-ZFE+ARTE-ZFE avlan-ZFE çık-GEÇ2

“Bir avcı, kuzey taygalarında güzün ayılar inlerine girdiklerinde avlanmaya çıkmış.” (Kara-ool 2013: 119)

4.3.2.2. Tümleç Konumu Ad veya AÖ Olan ZÖ'lerin Biçim bilgisi

Baş ögesi ister yalın durumda bir zarf ister zarf-fiil yapısında bir sözcük olsun tümleç konumu ad veya AÖ olan ZÖ'lerde; öbeğin tümleci baş ögesine durum ekleriyle

bağlanmaktadır. Baş ögesi zarf-fiil olan ZÖ'lerde söz konusu zarf-fiil yapısındaki sözcük yan tümcenin yüklemi durumundadır. ZÖ içinde yer alan tüm unsurlar aslında ZÖ'nün baş ögesi olan eylemsinin yönetimi altındadır. Bu sebeple baş ögesi zarf-fiilden oluşan ZÖ'lerde tümleş konumundaki her öge yönetiminde olduğu baş ögeye gramatikal ilişki bağlamında durum ekleriyle bağlanmaktadır.

Baş ögesi bir zarf-fiil yapısı olmayan *ad + zarf* yapısındaki ZÖ'lerde durum istem kavramı ile ilgilidir. Bilindiği gibi niteleyici sözcükler addan önce kullanıldıklarında sıfat, zarf veya eylem önünde ise zarf olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple nasıl *ad + sıfat* yapısındaki SÖ'lerde durum eklerinin seçimi sıfatların istemi ile ilgili ise *ad + zarf* yapısındaki ZÖ'lerde durum eklerinin seçimi de zarfların istemi ile ilgili olmak durumundadır. Bir başka deyişle tümleş konumundaki durum eklerinin durumu baş ögenin yönetimi veya yankategorileme çerçevesi ile ilgilidir.

(1) *Hos töş+tü kag-arınga, bir aldın kuşkaş ün-üp kel-di.*

Boş kütük+BEL vur-ZFE bir altın kuşçuk çık-ZFE+ARTE-GEÇ1

“Boş kütüğe vurduğumda bir altın kuşçuk çıkıp geldi.” (Orgu ve Kızıl-ool)

Yukarıdaki tümcede *hos töştü kagarınga* “boş kütüğe vurduğumda” ZÖ'sünün baş ögesi bir zarf-fiil yapısıdır. Öbeğin tümleci ise *hos töştü* “boş kütüğü” AÖ'südür. Dolayısıyla ZÖ, AÖ + *zarf-fiil* biçimindedir. Tümleş konumundaki AÖ, ZÖ'nün baş ögesine AÖ'nün baş ögesine gelen *-tü* belirtme durum eki ile bağlanmıştır. Söz konusu gramatikal ilişkinin belirtme eki ile sağlanması öbeğin başı konumundaki zarf-fiilin yönetimi ile ilgilidir. Eylemsi burada yan tümcenin yüklemi konumundadır ve yankategorileme çerçevesi kapsamında geçişli bir eylem köküne sahip olduğu için bir nesne AÖ'sü istemektedir.

(2) “*Aar çüve moon songaar ködür-be*” *dep çagı-di.*

Ağır şey bu+AYR sonra götür-OLZ diye talimat ver-GEÇ1

“Bundan sonra ağır şeyler taşıma, diye talimat verdi.” (Dongak 2006: 13).

Yukarıda koyu harflerle yazılmış olan ZÖ'nün baş ögesi *songaar* “sonra” zarfıdır. Tümleş konumu ise *moon* “buradan” sözcüğü ile doldurulmuştur. Dolayısıyla öbek yapı, *ad + zarf* biçimindeki bir ZÖ'dür. Tuvacada *bo* işaret zamirinin ayrılma durum eki

almış hâli *moon*'dur. Öbeğin bileşenleri arasındaki gramatikal ilişki ayrılma durum eki ile sağlanmıştır. Tümleş kolumundaki ögenin ayrılma durum eki alması *soŋgaar* zarfının istemi ile ilgilidir.

4.3.3. ZÖ'lerin Biçimsel Ses bilgisi

Öbek yapı açısından ZÖ'lerin *zarf + zarf veya zarf-fiil*, *ad + zarf veya zarf-fiil* ve *İÖ + zarf veya zarf-fiil* yapılarından oluşabildiği görüldü. Bununla birlikte “ZÖ'lerin Biçim bilgisi” bölümünde söz konusu birleşmelerin hangi eklerle gerçekleşebileceği incelendi. Buna göre iki temel nokta bulunmaktaydı. Birincisi baş ögesi zarf-fiil yapısındaki ZÖ'lerde görülen zarf-fiil ekleri iken ikincisi tümleş konumu ad veya AÖ olan ZÖ'lerde tümleş konumunun durum ekleri alarak baş ögeye bağlanmasıydı. Bu bölümde ise bu iki durum biçimsel ses bilgisi açısından ele alınacaktır. Çalışmanın konusu gereği eklerin benzeşmeden kaynaklı oluşan varyantları bu kapsamda incelenmeyecektir. Tuvacada bilindiği gibi ünlü ile biten sözcüklere *g* ünsüzüyle başlayan ekler getirildiğinde ek başındaki *g* ünsüzü iki ünlü arasında düşer ve ikincil uzunluk meydana gelir. Bu anlamda zarf-fiil eklerinden *-GAş*, *-GAIA* ve *-GAndA* eklerinde bu durum görülmektedir (Gündoğdu Koçoğlu 2012: 105). Aşağıdaki tümceler bunu örneklendirmektedir:

(1) <i>Puşkin+iŋ</i>	<i>üye+zi+n+den</i>	<i>egele-eş</i> ,	<i>Gor'kiy+niŋ</i>
Puşkin+İLG zaman+İYE.3.TK+ZMRN+AYR	başla-ZFE		Gorkiy+İLG
<i>üye+zi+n+ge</i>	<i>çedir</i>	<i>orus</i>	<i>dil+dıŋ</i>
zaman+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN	kadar	Rus	dil+İLG düzenli
<i>slovar+ı+n</i>	<i>turguz-ar+ı</i>	<i>höy-niiti+niŋ</i>	
sözlük+İYE.3.TK+BEL	yapmak-ADE+İYE.3.TK	toplum+İLG	
<i>soŋgaarlad-ıp bol-bas</i>	<i>çugula</i>	<i>sorulga+zı turgan.</i>	
ertele-ZFE+ARTE-GENŞ.OLZ	önemli	hedef+İYE.3.TK+ARTE-GEÇ2	

“Puşkin'den başlayarak Gorkiy'in zamanına kadar Rus dilinin düzenli bir sözlüğünün çıkarılması toplumun ertelenemeyecek önemli bir hedefiydi.” (Biçe-ool 2010: 20)

(2) *Dıka ür çoraaş, kayda kel-gen+i+n-daa bil-be-en.*

Çok zaman+ARTE-ZFE nerede gel-ADE+İYE.3.TK+BEL+PAR anla-OLZ-GEÇ2

“Çok zaman geçtiği için nereden geldiğini anlamadı.” (Monguş 2018: 67)

(3) *Indıg horannıg söş+ter dıyna-anda, kım şıdaj-ıp*

Öyle zehirli söz+ÇK dinle-ZFE kim dayan-ZFE

anaa tur-ar bo-or, sodaa egele-en.

normal dur-GENŞ+ARTE-GENŞ kavga başla-GEÇ2

“Öyle zehirli sözler duyduğunda, kim dayanıp sakin kalabilir, kavga başladı.”
(Lodoydamba 2005: 167)

4.3.4. ZÖ’lerin Söz dizimsel İşlevleri

Chomsky’nin yönetim kuramından hareketle söz öbeklerinin kendi içerisinde üstlendikleri söz dizimsel işlevleri bulunmaktadır. Bu anlamda ZÖ’lerin söz dizimsel işlevleri tümleç-baş ilişkisi kapsamında ele alınmıştır. Öbek yapıların tümcede bir ögeye karşılık gelebildikleri bilinmektedir. Bununla birlikte öbek yapılar tümce içinde çeşitli söz dizimsel işlevlere sahiptirler. Tek sözcüklü birimler gibi birden fazla sözcükten oluşan öbek yapılar da tümcede bir ögeye karşılık gelerek söz dizimsel bir işlev taşıyabilmektedir. Bu anlamda tek sözcüklü zarflar ile birlikte birden fazla sözcükten oluşan ZÖ’ler tümcede zarf tümleci işlevinde yer almaktadırlar.

Tümcede zarf tümleci konumunda sözcük türü olarak zarflar, zarf işlevinde kullanılan durum ekli yapılar, zarf-fiil ekli yapılar ve İÖ’ler bulunabilmektedir (Sarıca 2015:70). Bu açıdan zarflar ve zarf-fiil ekli yapılar ile oluşan ZÖ’ler tümcede doğrudan zarf tümleci konumunda bulunabilen öğelerdendir. Zarf tümleci görevini üstlenen diğer yapılar, söz öbekleri açısından ZÖ dışında bir öbek yapı oluşturdukları için burada ele alınmayacaktır. Zarf veya zarf-fiil yapısındaki ZÖ’lerin tümü yüklemi zaman, durum, nitelik, soru vb. özellikler yönünden tamamlayarak tümcede zarf tümleci görevinde yer almaktadırlar:

(1) *Ambın noyan+nıñ örgee+zi+n+ge Kombu-Dorju bile*

Ambın hükümdar+İLG saray+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN Kombu-Dorju ile

ooŋ ara+zı+n+da uzun çugaa+nı Buyan-Badırgı
o+İLG ara+İYE.3.TK+ZMRN+BUL uzun konuşma+BEL Buyan-Badırgı

dıka eki sakt-ıp kel-gen.
çok iyi hatırla-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Hükümdar Ambın’ın sarayında Kombu-Dorju ile onun arasındaki konuşmayı Buyan-Badırgı çok iyi hatırlamıştır.” (Suvaŋ 2009: 37)

(2) *Erten ott-up kel-irge, kaas ak ög+nüŋ*
Sabah uyan-ZFE+ARTE-ZFE şık beyaz ev+İLG
iş+ti+n+de eŋderik a’ş-çem, et-edilel,
iç+İYE.3.TK+ZMRN+BUL sayısız yemek eşya

idik-hep ortu+zı+n+da çit-kan-nar.
ayakkabı-kıyafet orta+İYE.3.TK+ZMRN+BUL+ARTE-GEÇ2-3.ÇK

“Sabah uyandıgında şık ve beyaz evin içinde sayısız yemek, eşya, ayakkabı ve kıyafetin ortasındaydılar.” (Orgu ve Kızıl-ool 2004: 13)

(3) *Üleger domak+tar kiji+ler+niŋ aaji-çaŋ+ı+n+da*
atasözü+ÇK kiji+ÇK+İLG huy+İYE.3.TK+ZMRN+BUL

ugaan-bodal+ı+n+da bolgaş üülgedig+ler+i+n+de tölep çok
akıl-düşünce+İYE.3.TK+BUL ve suç+ÇK+İYE.3.TK+ZMRN+BUL değer yok

çüül+der+ni bakta-p, koçula-p, şıŋgu+zı-bile şügümçüle-viŋaan,
şey+ÇK+BEL kötüle-ZFE alay et-ZFE ciddiyet+İYE.3.TK+PAR eleştir-ZFE

olar+nı ööred-ip, surga-p tur-ar.
onlar+BEL öğret-ZFE doğru yolu göster-ZFE+ARTE-GENŞ

“Atasözleri insanların mizaçlarında, zihinlerinde ve hatalarındaki değersiz şeyleri kötileyip, alay edip, ciddiyetle tenkit ederek, onlara öğretip doğru yolu gösterir.” (Orgu ve Kızıl-ool 2004: 19)

Zarf-tümleci bilindiği gibi Geleneksel Dil bilgisi kitaplarında anlam bilimsel bir yaklaşımla yüklem anlamını zaman, yer ve yön, tarz, nicelik (miktar), sebep ve soru vb. anlamları katarak tamamlayan bir öge olarak tarif edilmektedir. Ancak söz dizimi açısından dil bilimi kuramlarında zarf-fiil yapısındaki zarf-tümlecinin farklı söz dizimsel işlevlerine değinilmiştir. Belirteç işlevli yan tümcelerde zarf-fiil yapısındaki ZÖ'lerin temel tümceyi çeşitli anlamsal roller ile niteleme ve yan tümceyi temel tümceye bağlama işlevleri bulunmaktadır (Johanson 1998: 64). Bu anlamda belirteç işlevli yan tümcelerin tümcede sıralama ve altasıralama olmak üzere iki söz dizimsel işlevinden söz edilebilir. Baş ögesi zarf-fiil olan ZÖ'lerin sıralama işlevinde bağımsız tümceleri birbirine bağladığı görülmektedir. Altasıralama işlevinde ise altasıralı tümce durumundaki ZÖ, bağımlı bir tümceyi veya EÖ'yü nitelemektedir (Gürkan 2016: 30-32). (Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Gürkan 2016: 30-31)

(4) *Ertine+ni dile-p, Saydvan kojuun+u+n+çe çoru-pkan.*
 Ertine+BEL ara-ZFE Saydvan bölge+İYE.3.TK+ZMRN+YÖNG git-GEÇ2

“Ertine’yi arayıp Saydvan bölgesine doğru gitti.” (Lodoydamba 2005: 72)

Bu tümcede *Ertineni dilep* “Ertine’yi arayıp” ZÖ’sü bir belirteç işlevli yan tümce olarak temel tümceye bağlanmaktadır. *-p* zarf-fiil eki burada temel tümceyi nitelememektedir. Temel tümce ile yan tümcenin oluşumu eş zamanlı değildir. Yan tümce gerçekleşikten sonra temel tümce meydana gelmektedir. Bu sebeple yukarıdaki tümce “Ertine’yi aradı ve Saydvan bölgesine doğru gitti.” biçiminde sıralama işlevini yansıtabilecek şekilde aktarılabilir.

Sıralama işlevindeki zarf-fiil yapılarını ‘temel tümceyi nitelemeyen belirteç tümceleri’ başlığı altında inceleyen Johanson bu tip yapıların hikâye anlatımları ve anlatıma dayalı söylem metinleri için ideal bir kullanım olduğunu ve belirli uzunluktaki periyodik zincir tümcelerinin oluşturulmasına izin verdiğini belirtmektedir. Bununla birlikte Johanson Tuvaca için bu işlevin *-GAŞ* zarf-fiil ekiyle de sağlanabileceğini ifade etmektedir (Johanson 1998: 64):

(5) *Ol bis+ter+ni kayı irak+tan kör-üp ka-aş,*
 o biz+ÇK+BEL ne kadar çok uzak+AYR gör-ZFE+ARTE-ZFE

çed-e maḡna-p kel-gen.

yetiş-ZFE-ARTE(koşmak)-ZFE+ARTE-GEÇ2

“O bizi uzaktan görünce koşup geldi.” (Dongak 2006: 61)

Yukarıdaki tümcede –gaş ekli ZÖ’nün zincirleme bir tümce oluşumuna izin verdiği görülmektedir. Belirteç işlevli yan tümce oluşumundaki ZÖ’nün sıralama işlevinden hareketle tümce “O bizi uzaktan gördü ve koşup geldi.” şeklinde düşünülebilir.

(6) *Bir katap-la men anaa-la sonurga-aş,*

Bir kez+PAR ben normal+PAR beğen-ZFE

Daniyar+ni eder-ip, ol tey+je ün-e ber-di-m.

Daniyar+BEL takip et-ZFE o tepe+YÖNG çık-ZFE+ARTE-GEÇ1-1.TK

“Bir keresinde ben birazcık beğendiğim için Daniyar’ı takip ederek o tepeye doğru çıkıverdim.” (Aytmatov 2017: 24)

Yukarıdaki tümcede *anaa-la sonurгааş* “birazcık beğendiğim için” ZÖ’sü bir yan tümce durumundadır. Yan tümce durumundaki ZÖ’nün temel cümleden bağımsız bir tümce olmadığı görülmektedir. Aksine, temel tümceyi dolayısıyla EÖ’yü sebep yönüyle nitelermekte ve tümleç baş ilişkisi içinde bulunmaktadır. Belirteç işlevli yan tümcelerin altasıralama işlevinde nitelme ayırt edici bir özelliktir. Bu sebeple tümcede görülen ZÖ’nün altasıralama işlevinde olduğu görülmektedir. Altasıralama işlevinde görülen zarf-fiil ekli ZÖ’lerin öbek yapı ilişkisi açısından üyeleri arasındaki anlam bilimsel ilişki, sıralama işlevindeki ZÖ'lere oranla daha güçlüdür.

4.4. İLGEÇ ÖBEKLERİ

Bir öbek yapıda baş ögesi ilgeç olan söz öbekleri ilgeç öbeğidir. İlgeçler, tümce içinde dil bilimsel işlevi bulunan, dillerde az sayıdaki kapalı sözcük kümesinin üyesi olan, dilin söz dizimsel özelliğine bağlı olarak tümlecinin önünde veya ardında yer alan, tümleci ile tümcenin eylemi arasında ilgi kuran, anlamı eylemle olan ilişkisi ile belirlenen biçimbirim olarak tanımlanmaktadır. Ön ilgeçler tümleçlerinin önünde, sonilgeçler ise ardında yer alır. Diller, dil tipolojilerine göre, ön ilgeçli ya da son ilgeçli dil olarak ayrılırlar. Türkçe sonilgeçli diller arasındadır. İlgeçlerin tümleçleri, ad öbekleri ya da

yan tümce olabilir; tümleçler baş öge olan ilgecin niteliğine ve kendi ulamlarına bağlı olarak farklı durum ekleri almaktadır. Türkçe’de ad ve adıllarla tamlama biçiminde oluşturulan yapılar da ilgeç öbeği işlevini üstlenebilir (İmer, Kocaman ve Özsoy 2011: 157).

Geleneksel Dil bilgisi kitaplarında ilgeçler genellikle bağlama edatları ve son çekim edatları biçiminde ele alınır. İshakov ve Pal’mbah, Türk dillerinde son çekim edatlarının durum ekleri gibi gramer bağımlılığını belirttiğini ancak bağımsız bir sözcük olarak farklı ses bilgisel özelliklere sahip olduğunu belirtirler. Son çekim edatları genellikle tek başlarına anlamı olmayan söz birlikleri olarak tanımlansa da belli bir derecede bağımsız leksik anlama sahiptirler (2019: 395).

Lewis, İngilizce kimi ön ilgeçlerin sağladığı işlevlerin Türkçede durum ekleriyle kimi işlevlerin ise yönetim çerçevesine sahip sonilgeçlerle karşılandığını belirtir ve Türkçede ilgeçleri birincil ilgeçler ve ikincil ilgeçler olmak üzere ikiye ayırır. Buna göre birincil ilgeçler kendisi yalın olan ancak tümlecinin alacağı durum ekini belirleyen sözcüklerdir. İkincil ilgeçler ise herhangi bir durum ekini alabilen ve iyelik eklerini alabilen isimlerdir (2000: 83-87).

Benzer bir sınıflandırmayla Göksel ve Kerslake de ilgeçleri ikiye ayırmaktadırlar: yalın ilgeçler ve iyelik ekli ilgeçler (2005: 214). Lewis’in söz ettiği ikincil ilgeçler ile iyelik ekli ilgeçler yapısı gereği *ad + ad* yapısındaki AÖ’lerin baş ögesi ile eş değerdir. Yalın ilgeçler ise bir ek almazlar. Ek aldıklarında ise bir ilgeç değil adlaşmış bir unsur olarak iyelik ekli ilgeçlerde olduğu gibi AÖ yapılarında yer alırlar. Bu sebeple söz öbekleri bağlamında İÖ’lerin baş ögesi olabilecek ilgeçler yalın durumdaki ilgeçlerdir. Diğer grupta yer alan ilgeçler AÖ yapılarında ele alınmalıdır. Tuvacada iyelik ekli ilgeçler grubunda *adak* “alt, aşağı”, *a’ldı* “altı, altında”, *kırı* “üstü”, *ara* “arasında”, *artı* “arkası” beti “ön, önünde” gibi ilgeçler sayılabilir. Bu ilgeçler her zaman iyelik ekleriyle kullanılır ve ardından bir durum eki alabilmektedirler. Bu durumda ikinci grupta kabul edilen ilgeçler bir AÖ’nün baş ögesidirler.

- (1) *Haragan+nar* *ara+zı+n+da* *maınaj-ıp çor-lar.*
 çalı+ÇK ara+İYE.3.TK+ZMRN+BUL koşuş-ZFE+ARTE-3.ÇK

“Çalılar arasında koşuşuyorlar.” (Dongak 2006: 5)

(2) *Danzat+tıñ* *çugaa+zı+nıñ* *art+ı+n+da* *bir-le*
 Danzat+İLG konuşma+İYE.3.TK+İLG arka+İYE.3.TK+ZMRN+BUL bir+PAR
şınıg küş bar+ı+n bil-gen.
 gerçek güç var+İYE.3.TK+BEL anla-GEÇ2

“Danzat’ın konuşmasının ardında gerçek bir güç olduğunu anladı.” (Kuular 2002: 16)

(3) *Byakov şirtek kır+ı+n+ga bar-ıp,*
 Byakov halı üst+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN git-ZFE
baskaktan-ıp olur-up al-gan.
 çömel-ZFE+ARTE-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Byakov halının üzerine gidip çömelerek otururdu.” (Suvañ 2009: 92)

Yukarıdaki tümcelerde görülen *arazında* “arasında”, *artında* “ardında” ve *kırına* “üzerine” sözcükleri iyelik ekli ilgeçler grubunda ele alınabilecek ilgeçlerdendir. Ancak görüldüğü gibi *ad + ad* yapısındaki bir AÖ’nün baş ögesi konumundadırlar. Öbek yapıda yer alabilmeleri için iyelik eki almak zorundadırlar. Ayrıca tümce ile gramatikal ilişkileri durum ekleriyle sağlanmıştır. Durum eklerinin seçimi sözcüğün kendisinde değil eylemin veya buldukları öbek yapı içerisindeki baş ögenin istemi ile ilgilidir. Bu sebeple İÖ’ler arasında değerlendirilemezler. Bununla birlikte bu tip sözcükler alanyazında yer-yön zarfı olarak da kabul edilirler. Ancak öbek yapı açısından söz dizimsel olarak ad türünde kabul edilmelidirler.

4.4.1. İÖ’lerin Yapısı

Bir İÖ’nün olabilmesi öbek yapıda baş ögenin ilgeç türünde bir sözcük olmasına bağlıdır. İlgeçlerle ilgili özelliklerin başında tümcede tek başlarına kullanılmayışları gelir. Bu sebeple diğer öbek türlerinden farklı olarak bir İÖ her zaman birden fazla sözcükten oluşan bir öbek olmak durumundadır. Bir başka deyişle İÖ’ler için tümleç konumu zorunlu bir ögedir. Bir İÖ’nün tümleç konumunda ad, AÖ veya ad tümceciği

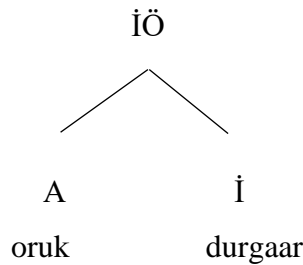
yer alabilir. Diğer öbek türlerinin aksine İÖ'leri oluşturan ögelerin tek bir dizilişi vardır: ad + İ. Öbek yapının baş ögesi her zaman bir ilgeç olmak zorundadır. Tümleç konumu ise ad ile birlikte zamir, öbek genişlemesi ile AÖ veya yine ad soylu olan bir ad tümceciği olabilir. Bu sebeple İÖ'ler yapı bakımından tek başlık altında ele alınacaktır.

İÖ'ler tümcede başka öbeklerle anlamsal ilişki içindedir. Bu sebeple başka öbek türlerinin tümleci konumunda niteleyici işlevinde bulunabilir. Bu anlamda İÖ'ler tümce içinde bir AÖ'de ad niteleyicisi, bir SÖ'de sıfat tümleci, bir ZÖ'nün tümleci ve EÖ'lerin niteleyicisi olarak yer alabilmektedirler.

(1) *Oruk durgaar haya körün-me-en.*
yol boyunca kaya görün-OLZ-GEÇ2

“Yol boyunca kaya görünmedi.” (Kuular 2002: 205)

Yukarıdaki tümcede görülen *oruk durgaar* “yol boyunca” İÖ'sünün baş ögesi *durgaar* ilgecidir. İÖ'nün tümleç konumunda bir ad bulunmaktadır. Dolayısıyla öbek yapı *ad + İ* yapısında bir İÖ'dür:

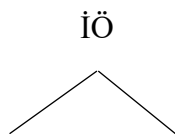

(2) *Ol dees dıka eveeş hōlezi al-gan-dır siler.*

O için çok az ücret al-GEÇ2-BİL+2.ÇK

“Onun için çok az ücret (kira) aldınız.” (Suvaş 2009: 95)

Bu tümcede baş ögesi *dees* “için” ilgeci olan bir İÖ görülmektedir. Öbeğin tümlecinde ise *ol* “o” zamiri bulunmaktadır. Bu sebeple öbek yapı *ad (zamir) + İ* biçimindeki bir İÖ olarak açıklanabilir.

A İ
ol değ

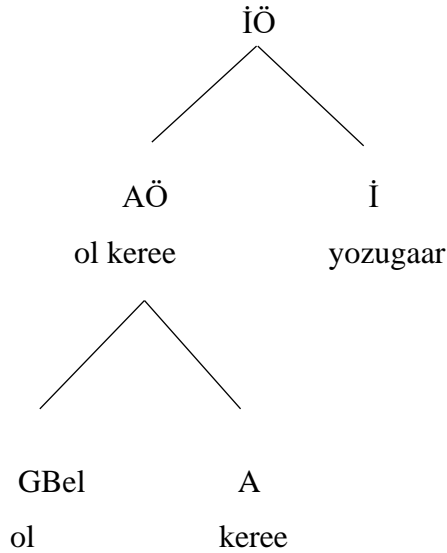
(3) *Ol keree yozugaar bis+tiņ kürüne+vis*
O antlaşma -a göre biz+İLG devlet+İYE.1.ÇK

bod+u+nuņ şeri+i+n çurt+u+n+çe
kendi+İYE.3.TK+İLG asker+İYE.3.TK+BEL yurt+İYE.3.TK+ZMRN+YÖNG

çandır-ıp, dedir kıygır-ıp tur-ar.
döndür-ZFE geri çağır-ZFE+ARTE-GENŞ

“O antlaşmaya göre bizim devletimiz kendi askerlerini döndürüp, yurduna geri çağırır.” (Lodoydamba 2005: 33)

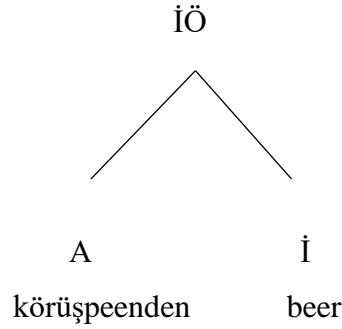
Baş ögesi *yozuğaar* “-a göre” ilgeci olan İÖ’nün tümleci konumunda *gösterimsel belirleyici + ad* yapısında bir AÖ bulunmaktadır.

(4) *Olar körüş-pe-en+den beer am beş çıl aj-a ber-gen.*
onlar görüş-OLZ-ADE+AYR beri şimdi beş yıl aş-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Onlar görüşmeyeli beş yıl geçti.” (Dongak 2006: 8)

Yukarıdaki tümcede görülen İÖ'nün baş ögesi *beer* “-den beri” ilgecidir. İÖ'nün tümleci konumunda bir isim-fiil bulunmaktadır. Bu durumda öbeğin yapısı yine *ad + İ* biçiminde olduğu söylenebilir.

(5) *Sandı+nın duſma+zı Uranday-bile ujuraj-ır deeſ*

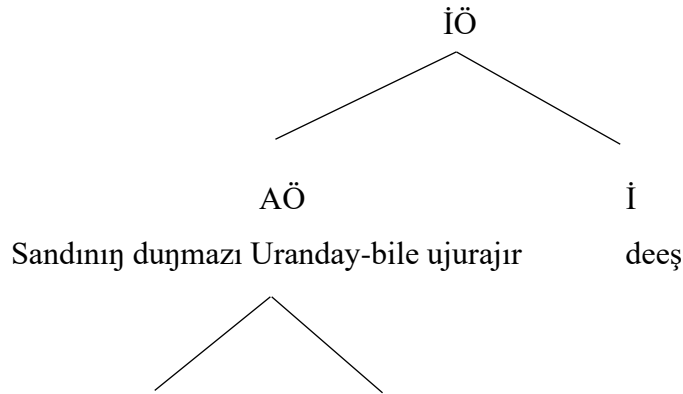
Sandı+İLG kardeſ+İYE.3.TK Uranday+PAR karſılaſ-ADE için

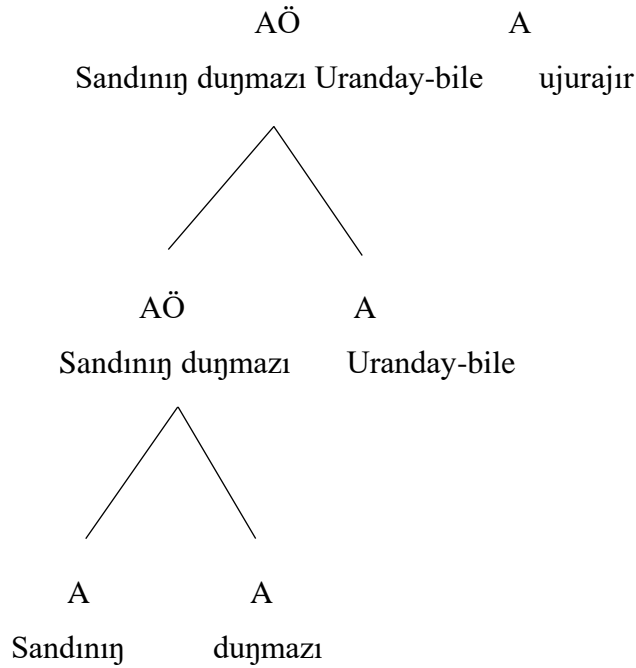
beer kel-gen men.

buraya gel-GEÇ2-1.TK

“Sandı’nın kardeſi Uranday ile görüſmek için buraya geldim.” (Kuular 2002: 131)

Baş ögesi *deeſ* “için” ilgeci olan İÖ'nün tümleci konumunda *Sandının duſmazı Uranday-bile ujurajır* “Sandı’nın kardeſi Uranday ile görüſmek” ad tümceciği yer almaktadır. Ad tümceciğinden oluşan öbeğin baş ögesi *ujurajır* “görüſmek” isim-fiilidir. Ad tümceciklerinin yönetici ögesi bir isim-fiil olduğu için bu yapılar AÖ olarak kabul edilmektedirler. Dolayısıyla yukarıdaki öbek yapısı tümleci bir ad tümceciği olan *AÖ + İ* yapısında bir İÖ’dür.

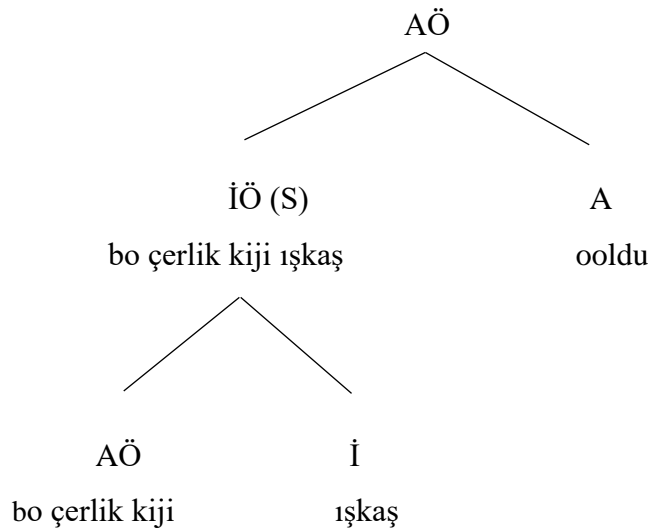

(6) *Bo çerlik kiji ışkaş ool+du kör-em.*

Bu vahşi kişi gibi oğul+BEL gör-İST.1.TK

“Bu vahşi (kişi gibi) oğlanı göreyim.” (Dongak 2006: 6)

Bu tümcede baş ögesi *ışkaş* “gibi” ilgeci olan İÖ’nün tümleci *bo çerlik kiji* “bu vahşi kişi” AÖ’südür. Söz konusu İÖ, tümcede *ool* “oğlan” sözcüğünü nitelemektedir. İÖ sıfat işlevinde kullanılarak baş ögesi *ool* sözcüğü olan öbeğin tümleci konumunda yer almaktadır. Burada İÖ’lerin tümcede ad niteleyicisi olarak kullanılabildikleri görülmektedir.

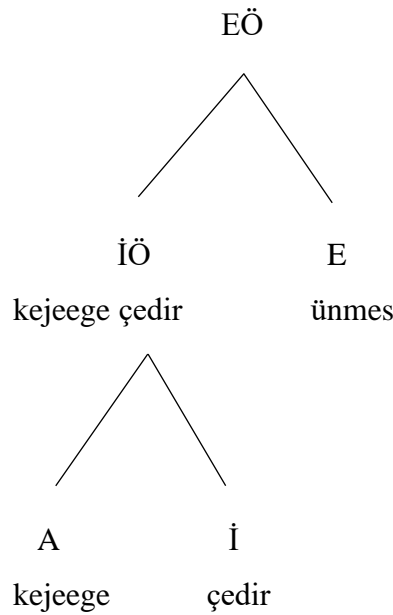

A	İ
Orus	deg

(8) Dü's soonda kiçeel+der+i çok-daa hün+ner+de
 ögle sonra ders+ÇK+İYE.3.TK yok+PAR gün+ÇK+BUL
 kejee+ge çedir şkola+dan ün-mes.
 akşam+YÖN kadar okul+AYR çık-GENŞ.OLZ

“Öğleden sonra dersleri olmadığı günlerde akşama kadar okuldan çıkmaz.
 (Kuular 2002: 193)

Bu tümcede görülen İÖ'nün baş ögesi *çedir* “-e kadar” ilgeci iken tümleci *kejeege* “yarına” sözcüğüdür. Tümce içinde söz konusu İÖ, baş ögesi *ünmes* “çıkmaz” eylemi olan EÖ'nün tümleci durumundadır. İÖ'nün tümce içindeki işlevi eylemi nitelemektir.

4.4.2. İÖ'lerin Biçim bilgisi

“İÖ'lerin Yapısı” bölümünde bir İÖ'nün hangi ögelerden oluşabildiği incelendi. Buna göre bir İÖ'nün temelde tek bir dizilişi bulunmaktaydı: *ad + İ*. Böylece İÖ'nün baş ögesi her zaman ilgeç olmak durumundadır. Tümleç konumu ise ad ile birlikte AÖ ve ad tümcecikleri ile doldurulabilmektedir. Bu bölümde ise İÖ yapısında bulunan ögelerin bir araya gelirken gösterdikleri biçim bilgisel yansımalar ele alınacaktır.

İÖ yapılarında baş öge olan ilgeçler yalın durumda olmak zorundadır. Tümleç konumunun ise çeşitli biçim bilgisel yansımaları söz konusudur. Bu biçim bilgisel yansımalar durum ekleridir. Durum eklerinin seçimi ise ilgeçlerin istemi ile ilgilidir. İstem biçim bilgisel düzeyde olduğu gibi aynı zamanda anlam bilimsel ve söz dizimsel bir kategoridir. İstem niteliksel ve niceliksel yapısı ve durum ekleriyle ilişkisi açıktır. İlgeçler istem potansiyeline sahip bir sözcük türü olarak söz dizimsel düzeyde boşluklar yaratır. Ayrıca istem bir anlamda öbek yapıda öbeğin yöneticisi ile yönettiği ögeler arasında ilişkiyi kuran bir tür katılandır (Aydın Özkan 2017: 79-81).

İlgeçler, Türkiye Türkçesinde eylemlerden sonra çevresinde istem boşlukları açabilen, belirli söz dizimsel ve anlam bilimsel yapılar kurabilen ikinci derecede önemli istem taşıyıcı sözlüksel unsurlardandır (Doğan 2014: 108). Belirtildiği gibi ilgeçler istem potansiyeline sahip sözcükler olarak söz dizimsel düzeyde boşluklar yaratırlar ve tümcede bu boşluk mutlaka doldurulmak zorundadır. Ayrıca ilgeçler yönetim kapasitesine sahiptirler. Bu sebeple bir İÖ'nün baş ögesi olarak ilgeçler tümlecini yönetmekte ve tümlecinden belirli durum eklerini istemektedir. İÖ'de bir adın tümcede kullanıma girebilmesi için ilgeçle bir yönetim ve bağlama ilişkisine girmesi gerekmektedir. Bir ilgecin istemi derin yapıda kodlansa da yüzey yapıda işaretlenmektedir. Türkçede bu işaretleme süreci durum ekleriyle gerçekleşir. İstem ile ilgili çalışmalarda istemin birtakım düzeyleri olduğu belirlenmiştir. İstem biçim bilgisel düzeyi bu düzeyler arasındadır. Biçim bilgisel istem düzeyi ilgeçlerin istemi ile ortaya çıkan söz dizimsel boşluğun yüzey yapıda biçim bilgisel olarak işaretlenmesidir (Aydın Özkan 2017: 87-96).

Doğan, ilgeçleri istemlerine göre istemsiz, bir istemli ve iki istemli ilgeçler olmak üzere üçe ayırmış ve bunlardan son ikisini son çekim edatları olarak adlandırmıştır. Sadece Doğan'ın son çekim edatları olarak adlandırdığı bir istemli ve iki istemli ilgeçler İÖ'de baş öge konumunda bulunabilirler. Dolayısıyla yalnız istem potansiyeline sahip ilgeçler İÖ'lerin söz dizimsel ve biçim bilgisel yapısını belirleyebilmektedirler. Bu ilgeçler en fazla iki istem boşluğu oluştursalar da bu boşlukları farklı tamlayıcı tipleriyle yani farklı durum ekleriyle doldurabilmektedirler (Doğan 2014: 108-109).

Çalışmanın bu bölümünde Tuvacada ilgeçlerin istemi konusu öbek yapıda baş öge olan ilgeçlerin tümlecinden hangi durum eklerini istediği noktasında biçim bilgisel olarak ele alınacaktır.

4.4.2.1. Yalın Durum İsteyen İlgeçler

Tuvacada tümlecinde yalın durum isteyen ilgeçler *ışkaş* “gibi”, *deg* “gibi”, *dees* “için”, *çedir* “kadar”, *ujun* “için”, *yozugaar* “-e göre”, *durgaar* “boyunca”, *damçıştır* “ile, aracılığıyla”, *kejir* “üzerinde”, *ajır* “aşkın, üstünden”, *kejildir* “üzerinde” ilgeçleridir.

(1) *Uynuk-ool bajıñ ajıl+ı+n, ulug kiji ışkaş,*

Uynuk-ool ev iş+İYE.3.TK+BEL büyük kişi gibi

kıl-ıp öören-i ber-gen.

yap-ZFE öğren-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Uynuk-ool ev işlerini büyükler gibi yapmayı öğrenmiş.” (Dongak 2006: 9)

(2) *Ertine sen deg eves-tir iyin!*

Ertine sen gibi değil+BİL PAR

“Ertine senin gibi değil, değil mi!” (Lodoydamba 2005: 124)

(3) *Ada-ıye+m+den çağgıs-la aytırıg sal-ır dees*

Anne-baba+İYE.1.TK+AYR tek+PAR soru+ARTE-ADE için

didin-me-en men.

cesaret et-OLZ-GEÇ2-1.TK

“Anne babama bir tek soru sormak için cesaret edemedim.” (Dongak 2010: 5)

(4) *Akşa-şalıñ al-bas, murıñay çartık çıl çedir*

Para-ücret al-GENŞ.OLZ tam yarım yıl kadar

halas ajilda-ar çer bol-gan.

bedava çalış-ORT yer+ARTE.-GEÇ2

“Ücret almadan tam yarım yıl çalıştığı yerdi.” (Dongak 2010: 118)

(5) *Düün duguruş-kan-ıvıs yozugaar çançın-bile çugaalaj-ır*
 Dün anlaş-ADE+İYE.1.ÇK göre komutan+PAR konuş-GEL

eves bis be, daay – dep Buyan-Badırgı sayındır-gan.
 değil+BİL SOR dayı diye Buyan-Badırgı hatırlat-GEÇ2

“Dün anlaştığımızı göre komutan ile konuşacak değil miyiz, dayı diye Buyan-Badırgı hatırlattı.” (Suvañ 2009: 93)

(6) *Arat+tar öl-gen mal+darı+n oruk durgaar kag-bışaan,*
 halk+ÇK öl-ORT hayvan+İYE.3.ÇK+BEL yol boyunca vur-ZFE

Tamir+ge çet-keş, ooñ erik+ter+i+n durgaar, tal+dar
 Tamir+YÖN ulaş-ZFE o+İLG kıyı+ÇK+İYE.3.TK+BEL boyunca söğüt+ÇK

ara+zı+n+ga çastın-ıp bar-ıp
 ara+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN gizlen-ZFE+ARTE-ZFE

hongula-p al-gan-nar.

gecele-ZFE+ARTE-GEÇ2-3.ÇK

“Halk ölen hayvanlarını yol boyunca bırakarak Tamir’e ulaşınca onun kıyıları boyunca söğütlerin arasına saklanarak geceledi.” (Lodoydamba 2005: 198)

(7) *Şagdaa+lar üzük çok+ka telefon damçıştır çugaalaj-ıp çor-lar.*
 polis+ÇK ayırık yok+YÖN telefon aracılığıyla konuş-ZFE+ARTE-3.ÇK

“Polisler kesintisiz telefon aracılığıyla konuşurlar.” (Dongak 2006: 43)

(8) *Plakat+tar kudumçu keñir hiliñ pös+te herl-i bergile-en.*
 levha+ÇK sokak üzerinde kadife bez+BUL geril-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Levhalar sokağın üzerinde kadife bezden gerilmeye başladı.” (Dongak 2010: 89)

(9) *Indıg bol-gan töleede, songaarlat-kan here+e çok.*
 öyle ol-ADE öyleyse ertele-ADE gerek+İYE.3.TK yok

“Öyle olsa bile ertelemenin gereği yok.” (Suvaş 2009: 130)

(10) *Bir katap Mendi Bayıroviç çugula herek ujun*

Bir kez Mendi Bayıroviç önemli iş için

Salim-Akaa+ga ujururaj-ır apar-gan.

Salim-Akaa+YÖN görüş-GEL+ARTE-GEÇ2

“Bir keresinde Mendi Bayıroviç önemli bir iş için Salim-Akaa ile görüşecek oldu.” (Dongak 2010: 82)

(11) *Daay-ava+m sug+ga çıl ajır çurttadım.*

teyze+İYE.1.TK+PAR+YÖN yıl aşkın, fazla yaşa-GEÇ1

“Teyzemlerle (bir) yılı aşkın yaşadım.” (Dongak 2006: 14)

(12) *Şkola dujunda oruk kejidir borbak bajıñçıgaş*

okul karşısında yol üzerinde yuvarlak küçük ev

Lyu-ba+nıñ horgastan-ır oran-sava+zı apar-gan.

Lyu-ba+İLG gizlen-ORT yer-kap+İYE.3.TK ol-GEÇ2

“Okulun karşısındaki yolun üzerinde yuvarlak küçük evcik Lyu-ban’ın gizlendiği evi barkı oldu.” (Kuular 2002: 191)

4.4.2.2. İlgili Durumu İsteyen İlgeçler

Tuvacada ilgi durum eki isteyen ilgeçler *ujun* “için”, *durguzunda* “boyunca”, *ujurunda/ujurundan* “sebebiyle, için, yüzünden” ilgeçleridir. Ancak burada yapısal ve biçimsel olarak bakıldığında *durguzunda* “boyunca” ve *ujurunda/ujurundan* “sebebiyle, için, yüzünden” ilgeçlerinin AÖ formunda kullanıldıklarını da belirtmek gerekir. Daha önce de belirtildiği gibi bu tür yapıların öbek yapı açısından İÖ olarak kabul edilmesi sorunludur. Bu anlamda bu durumda olan ve çoğu zaman bulunma durum eki ile kalıplaşan sözcüklerin sözcük türünü belirlemek açısından yapısal, biçimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel bir analiz gereklidir. Aynı zamanda bu şekilde kalıplaşan sözcükler, ne derecede ilgeç gibi davrandığı, tümlecini ne derecede yönettiği ve istem

kapasitesi gibi unsurlar bakımından da değerlendirilmelidir. Bu çalışmada yalnızca bu duruma dikkat çekmekle yetinilmiş ve aşağıda *ujun* “için” ilgecinin haricinde bu şekilde oluşan bu iki ilgeçle ilgili örnekler verilmiştir:

(1) *Am oon ujun harın minçap*
şimdi o+İLG için sanırım öyle

türep çoruuru ol.

yoksulluk çek-ZFE+ARTE-ADE+İYE.3.TK+BİL

“Şimdi onun için (bu sebeple) sanırım böyle sefalet içindedir.” (Lodoydamba 2005: 194)

(2) *Tömür büdün kış+tıj durguzunda kaday+ı+n*

Tömür bütün kış+İLG boyunca kadın+İYE.3.TK+BEL

tı-p al-ır deeş, dile-p kel-gen, inçalza-daa ol kij-ın

bul-ZFE+ARTE-ADE için ara-ZFE+ARTE-GEÇ2 ancak+PAR o kış+ARÇ

Doluma+nı tı-p şıda-va-an.

Doluma+BEL bul-YET-OLZ-GEÇ2

“Tömür bütün kış boyunca eşini bulmak için aradı, ancak o kış Doluma’nı bulamadı.” (Lodoydamba 2005: 285)

(3) *Oon ujur+u+n+da bügü mool+dar bis+ti*

o+İLG sebep+İYE.3.TK+ZMRN+BUL bütün Moğol+ÇK biz+BEL

urbakçı-öskerlikçi+ler dep sana-p tur-ar.

asker kaçağı-hain+ÇK diye say-ZFE+ARTE-GENŞ

“Onun için bütün Moğollar bizi asker kaçağı ve hain diye kabul ederler.” (Lodoydamba 2005: 71)

4.4.2.3. Belirtme Durumu İsteyen İlgeçler

Tuvacada tümlecinden belirtme durum eki isteyen ilgeçler *ajır* “üstünden”, *deskindir* “etrafında, çevresinde”, *dolgandır* “etrafında, çevresinde”, *yozugaar* “-e göre, -dığı gibi”, *durgaar* “boyunca”, *damçıştır* “aracılığıyla”, *kejildir* “üzerinden”, *kejir* “üzerinden” ilgeçleridir.

(1) *Erge-dujaal edile-en+ner baj+ı+n*

yetki-buyruk kullan-ADE.+ÇK baş+İYE.3.TK+BEL

ajır bayı-p çoru-ur.

fazla zenginleş-ZFE+ARTE-GENŞ

“Yetkisini kullananlar olması gerektiğinden fazla zenginleşirler.” (Dongak 2010: 16)

(2) *Kir-er eji+i+n ulug kiji+niñ çügle*

gir-ADE kapı+İYE.3.TK+BEL büyük kişi+İLG sadece

baj+ı köst-ür kıldır hanı kas-kaş, ejik+ten

baş+İYE.3.TK görün-ADE+PAR derin kaz-ZFE kapı+AYR

eleen irad-ıp, çer-bajıñ+nı deskindir ün-gen

yeterince uzaklaş-ZFE yer-ev+BEL etrafında çık-ORT

ulug haragan+nar+nı tuduştur olurt-up, söösken, hola-haragan+nar+nı

büyük çalı+ÇK+BEL bitişik+ARTE-ZFE çayır çalı+ÇK+BEL

neme-y olurt-up ka-arga, çamdık-tarı ün-üp, öske+leri

ekle-ZFE-ARTE-ZFE+ARTE-ZFE bazı+İYE.3.ÇK çık-ZFE diğer+İYE.3.ÇK

kad-a ber-ze-daa, dömey-le çer-bajıñ+nı çajır-ıp, dugla-p turar.

sol-ZFE+ARTE-PAR benzer+PAR yer-ev+BEL gizle-ZFE kapat-ZFE-ARTE-GENŞ

“Giriş kapısını sadece yetişkin bir insanın başı görünecek şekilde derin kazarak, kapıdan yeterince uzaklaşıp, evin etrafında çıkan büyük çalılıarı birleştirip, çayır ve çalılıarı eklediğinde, bazıları çıkıp bazıları solsa da yine benzer bir şekilde evi kapatırlar.” (Dongak 2006: 71-72)

(3) *Aldı hanalığ ulug ög+nüñ işti+n dolgandır hevis+ter çad-ıpkan.*
Altı duvarlı büyük ev+İLG içi+BEL etraf halı+ÇK ser-GEÇ2

“Altı duvarlı büyük evin içine halılar serdi.” (Lodoydamba 2005: 156)

(4) *Hamık çüve oon boda-p al-gan+i+n*
bütün şey o+İLG düşün-ZFE+ARTE-ADE+İYE.3.TK+BEL
yozungaar büt-ken.
–e göre gerçekleş-GEÇ2

“Her şey onun düşündüğü gibi oldu.” (Lodoydamba 2005: 175)

(5) *Hoyag+dıñ bejen şeri+i erten+gi hün+nüñ*
Hoyag+İLG elli asker+İYE.3.TK sabah+AİT güneş+İLG
herel+i+n+de ulug eves hemçiğes+tiñ
ışık+İYE.3.TK+ZMRN+BUL büyük değil küçük nehir+İLG

un+u+n durgaar, üş-üş kıldır
nehir yatağı+İYE.3.TK+BEL boyunca üçer olarak

çıskaal-ıp algan, bar çora-an.
sıralan-ZFE+ARTE-GEÇ2 git-ARTE-GEÇ2

“Hoyag’ın elli askeri sabah güneşinin ışıklarında küçük derenin yatağı boyunca üçer üçer hizalanıp gitti.” (Lodoydamba 2005: 280)

(6) *Kaygal-Taraacı+nı damçıştır Ekeendey+niñ kayda+zı+n*
Kaygal-Taraacı+BEL sayesinde Ekeendey+İLG nerede+İYE.3.TK+BEL

bil-ip a-p, sös id-ıpkan bis.
bil-ZFE+ARTE-ZFE söz gönder-GEÇ2+1.ÇK

“Kaygal-Taraacı sayesinde Ekeendey’in nerede olduğunu öğrendik, dedi.
“Suvañ 2009: 218)

(7) *Ajı uru+u+n+ga hamaarıştır karak+ka köst-ür*

Ajı kız+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN ilgili göz+YÖN görün-ORT

sın+nar+ni *ajır,* *hem+ner+ni*
yamaç+ÇK+BEL üstünden nehir+çk.+Bel.

kejildir, *olar+nın* *ındı+n+da*
üzerinden onlar+İLG öteki+ZMRN+BUL

Ulug *Hovu+nun* *bezin* *öske* *uj+u+n+je*
büyük bozkır+İLG bile diğer uç+İYE.3.TK+ZMRN+YÖNG

ujug-up *taly-gan sagıştıg* *deerzi+n* *kim*
uç-ZFE uzaklaş-ORT istekli olduğu+BEL kim

bil-gen-il *aan.*
bil-GEÇ2-BİL pekiştirme ilgeci

“Aji’nın kızı için gözünün görebildiği dağların ve nehirlerin üzerinden geçip onların ötesinde büyük bozkırın bile öteki ucuna doğru uçup uzaklaşacak kadar istekli olduğunu kim bilebilirdi.” (Kuular 2002: 123)

(8) *Çeleş* *önüg* *kıdat* *torgu* *kudumçu+nu*
Gökkuşağı renkli Çin ipek sokak+BEL

kejir *şöyl-ü ber-gen.*
arasından uzat-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Gökkuşağı renkli Çin ipeği sokağın üzerine yayılıverdi.” (Dongak 2010: 89)

4.4.2.4. Yönelme Durumu İsteyen İlgeçler

Tuvacada yönelme durumu isteyen ilgeçler *çedir* “-e kadar”, *deer* “-e kadar”, *udur* “-e karşı”, *utkuy* “-e doğru” ilgeçleridir.

(1) “*Uru+um+nu* *ooda* *üş* *har+ga* *çedir* *bod+um*
kız+İYE.1.TK en azından üç yaş+YÖN kadar kendi+İYE.1.TK

östür-er *kiji men*” *de-eş olur-upkan.*

büyüt-ORT kişi+BİL de-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Kızımı sadece üç yaşına kadar kendim büyüttüm, dedi” (Kuular 2002: 49)

(2) *Bod+um bezin amdı+ga deer bil-bes çor-du-m.*

kendi+İYE.1.TK bile şimdi+YÖN kadar anla-GENŞ.OLZ-ARTE-GEÇ1-1.TK

“Kendim bile şimdiye kadar bilmiyordum.” (Dongak 2006: 14)

(3) *Ert-ken çüs çıl+dıñ sezen çıl+dar+ı+nıñ ortaa*

geç-ORT yüz yıl+İLG seksen yıl+ÇK+İYE.3.TK+İLG orta

üye+zi+n+de

mançı Kıdat

ejelel+i+n+ge

udur

zaman+İYE.3.TK+ZMRN+BUL Mançu Çin işgal+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN karşı

hemçik+ter tur-a halış-kan.

hemçik+ÇK dur-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Geçen yüzyılın seksenli yıllarının ortalarında Mançu Çin işgaline karşı Hemçikler isyan etti.” (Suvañ 2009: 78)

(4) *Pavlov+ka utkuy kılaşt-a-y ber-gen.*

Pavlov+YÖN –e doğru yürü-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Pavlov’a doğru yürüyüverdi.” (Lodoydamba 2005: 212)

4.4.2.5. Ayrılma Durumu İsteyen İlgeçler

Tuvacada ayrılma durumu isteyen ilgeçler *beer* “-den beri”, *tura* “-den beri, itibaren”, *añgı/añgıda* “-den başka”, *öske* “-den başka”, *başka* “başka”, *ıñay* “sonra” ilgeçleridir.

(1) *Ooñ çigir amza-an+ı+n+dan*

o+İLG tatlı tadına bak-ADE+İYE.3.TK+ZMRN+AYR

beer ür bol-gan.

beri zaman+ARTE-GEÇ2

“O tatlı yemeyeli çok oldu.” (Lodoydamba 2005: 11)

(2) *Çagırıkçı+niñ anıya+a+n+dan tura-la*
 yönetici+İLG genç+İYE.3.TK+ZMRN+AYR beri+PAR

ajılda-p kel-gen çer+i-dir iyin, hündülüg nomçukçu.
 çalış-ZFE-ARTE-ORT yer+İYE.3.TK+BİL PAR saygıdeğer okuyucu

“Yöneticinin gençliğinden beri çalıştığı yerdir, saygıdeğer okuyucu.” (Dongak 2010: 88)

(3) *Aap-saap hereksel+der sad-ıp alıkçı+lar+i+n+dan ağıda*
 ufak tefek alet+ÇK sat-ZFE alıcı+ÇK+İYE.3.TK+ZMRN+AYR başka

eleen baldırlıg de-en kiji+ler ke-ep turup bergen.
 yeterince hâli vakti yerinde de-ORT kişi+ÇK gel-ZFE-ARTE-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Ufak tefek şeyler satıp alanlardan başka yeterince hâli vakti yerinde kişiler de geldi.” (Dongak 2010: 52)

(4) *Doluma+dan öske kım-daa añaa aj-ıp, homuda-va-an.*

Doluma+AYR başka kim+PAR oraya geç-ZFE şikayet et-OLZ-GEÇ2

“Doluma’dan başka kimse oraya geçip şikayet etmedi.” (Lodoydamba 2005: 59)

(5) *Siler+niñ söz+üñer bis+ke duzala-ar+dan başka,*

siz+İLG söz+İYE.2.ÇK biz+YÖN yardım et-ADE+AYR başka

kançap dujak bo-or – dep agay çugaala-an.

nasıl ayak bağı ol-GENŞ diye prenses konuş-GEÇ2

“Prens, sizin sözünüz bize yardım etmekten başka nasıl ayak bağı olabilir, diye söyledi.” (Suvañ 2009: 185)

(6) *Ool+dar oon ıñay çugaalaş-payn bar-gan-nar.*

oğul+ÇK o+AYR öte(ye) konuş-ZFE git-GEÇ2-3.ÇK

“Oğlanlar ondan sonra konuşmadan gittiler.” (Dongak 2006: 68)

4.4.2.6. Yön-Gösterme Durumu İsteyen İlgeçler

Tuvacada yön-gösterme durumu isteyen ilgeçler *çedir* “-e kadar”, *utkuy* “karşı” *uglay* “-e doğru” ilgeçleridir.

(1) *Ol+çe utkuy maḡna-y ber-gen.*
o+YÖNG karşı koş-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Ona doğru koşmaya başladı.” (Lodoydamba 2005: 306)

(2) *Buyan-Badırgı aal+çe uglay kılaştapta-rga,*
Buyan-Badırgı oba+YÖNG doğru yürü-ZFE

Saf’yanov ooḡ-bile kadı çoru-pan.
Saf’yanov o+İLG+ARÇ birlikte git-GEÇ2

“Buyan-Badırgı köye doğru yürürken Saf’yanov onunla birlikte gitti.” (Suvaḡ 2009: 110)

4.4.3. İÖ’lerin Biçimsel Ses bilgisi

“İÖ’lerin Biçim bilgisi” bölümünde İÖ’lerde baş öge olan ilgeçlerin herhangi bir ek almadığı tümleç konumunun ise ilgecin istemine göre durum ekleri aldığı belirtildi. Durum eklerinde benzeşmeden kaynaklı varyantları dışında eklenme sırasında herhangi bir ses değişimi yaşanmamaktadır. Bu sebeple bu bölümde İÖ’ler ile doğrudan ilgili bir biçimsel ses bilgisi söz konusu değildir.

4.4.4. İÖ’lerin Söz dizimsel İşlevleri

İÖ’lerin öbek yapı içerisinde tümleç-baş ilişkisi kapsamında söz dizimsel işlevleri ele alınmıştır. Buna göre bir İÖ basitçe *ad + İ* yapısında bir dizilişe sahiptir. Öbek yapılar tümcede diğer öbek türlerinin tümleci konumunda bulunabilir. Bu anlamda İÖ’ler tümcede AÖ, SÖ, ZÖ ve EÖ’lerin tümleci durumunda yer alabilirler. Bunun dışında bilindiği gibi öbek yapılar tümcenin bir ögesine karşılık gelebilmektedir.

(1) *Indıg-daa bolza, Dopçuḡ siler+niḡ dürüm yozugaar aḡa+aḡar-dır,*
öyle+PAR+ARTE-ŞRT Dopçuḡ siz+İLG yasa -e göre koca+İYE.2.ÇK+BİL
mıḡaḡaş mındıḡ bol-bas ujurluḡ siler – dep

bu yüzden böyle ol-GENŞ.OLZ-GRK+2.ÇK diye

Ertine boldun-ar-la şaa-bile eeldek çugaala-an.

Ertine mümkün ol-ADE-PAR yaklaşık+PAR nazik konuş-GEÇ2

“Öyle olsa da, Dopçun yasalara göre sizin kocanızdır, bu yüzden böyle olmamalısınız, diye Ertine mümkün olduğu kadar nazikçe söyledi.” (Lodoydamba 2005: 189)

Yukarıdaki tümcede görülen *dürüm yozugaar* “yasalara göre” İÖ’sü baş ögesi *aşaanar* “kocanız” olan AÖ’nün tümleci konumundadır. AÖ’nün *silerniñ* “sizin” ve *dürüm yozugaar* “yasalara göre” olmak üzere iki tümleci vardır. AÖ içinde yer alan İÖ sıfat işlevindedir. Öbek yapı açısından; *ad + sıfat (İÖ) + ad* yapısında bir AÖ söz konusudur. İÖ tümcede AÖ’nün tümleci konumunda yüklem bir parçası olarak tümcenin kuruluşuna dolaylı olarak katkı sağlamaktadır (Gökdayı 2018: 156).

(2) *Aşak+tıñ körüj+ü a’ş-çem+de-daa eves, şala bış-kan*
adam+İLG görüş+İYE.3.TK yemek+BUL+PAR değil birazcık piş-ORT

kızırak-karaa ışkaş uştunçak nogaan karak+tar+ı+n örü-kudu
bektaşî üzümü gibi çıkmış yeşil göz+ÇK+İYE.3.TK+BEL yukarı-aşağı

çügürtüleñned-ip-le olur-ar.

hızlı hareket ettir-ZFE+PAR+ARTE-GENŞ

“Adamın gözü yemekte değil, birazcık olgunlaşmış Bektaşî üzümü gibi çıkmış yeşil gözlerini yukarı aşağı hızla hareket ettiriyor.” (Dongak 2010: 35)

Baş ögesi *ışkaş* “gibi” ilgeci ve tümleci *şala bışkan kızırak-karaa* “birazcık olgunlaşan Bektaşî üzümü” AÖ’sü olan İÖ; baş ögesi *uştunçak* “çıkmış” sıfatı olan SÖ’nün tümleci konumundadır. Aynı zamanda SÖ de baş ögesi *karaktarın* “gözlerini” sözcüğü olan AÖ’nün tümleci durumundadır. Dolayısıyla İÖ tümcede SÖ’nün tümleci olarak, SÖ de AÖ’nün tümleci olarak yer almaktadır.

(3) *Belers+niñ kejee+ki saalda+zı+n çedir sag-bayn,*

Belers+İLG akşam+AİT sağma+İYE.3.TK+BEL kadar sağ-ZFE

olar-nı sal-ıpkan.
onlar+BEL sal-GEÇ2

“Belər, akşam sağma vaktine kadar sağmayıp onları (hayvanları) saldı.” (Tanova 2008: 42)

Bu tümcede baş ögesi *çedir* “kadar” ilgeci ve tümleç konumu *Belerniñ kejeeki saaldazın* “Belerin akşam sağma vakti” AÖ’sü olan bir İÖ görülmektedir. Söz konusu İÖ tümcede baş ögesi *sagbayn* “sağmadan” zarf-fiili olan ZÖ’nün tümleci konumundadır. İÖ doğrudan tümcenin bir ögesine karşılık gelmemektedir. Bu sebeple İÖ tümcenin kuruluşuna ZÖ’nün tümleci olarak katkı sağlamaktadır.

(4) *İyi çıl murnunda şerig keldirişkin+i+n+ge kel-geş,*
iki yıl öncesinde asker celp+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN gel-ZFE

Hatan-Bator Magsarjap+tıñ komandıla-an şeri+i+n+ge tur-up,
Hatan-Bator Magsarjap+İLG yönet-ORT asker+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN+ARTE-ZFE

kıdat+tar+ga udur murnuu çük+çe çaalaj-ıp tur-gan.
Çin+ÇK+YÖN karşı güney yön+YÖNG savaş-ZFE+ARTE-GEÇ2

“İki yıl önce asker celbi geldiğinde, Hatan-Bator Magsarjap’ın yönettiği orduya katılıp Çinlilere karşı güneyde savaştı” (Lodoydamba 2005: 27)

Yukarıdaki tümcede görülen İÖ’nün baş ögesi *udur* “karşı” ilgecidir. İÖ’nün tümleci *kıdatarga* “Çinlilere” sözcüğüdür. Söz konusu İÖ tümcede baş ögesi *çaalajıp turgan* “savaştı” eylemi olan EÖ’nün tümleci durumundadır.

İÖ’ler tümcede doğrudan bir ögeye karşılık geldiklerinde çok büyük oranda zarf tümleci görevini üstlenmektedirler. Nadiren yüklem görevinde İÖ’ler de görülebilir.

(5) *Kejik-kıs oruk durgaar aks+i+n+çe borbak çüve ajırba-an.*
Kejik-kıs yol boyunca ağız+İYE.3.TK+ZMRN+YÖNG tane şey geçir-OLZ.-GEÇ2
“Kejik-kıs yol boyunca ağzına tek bir şey sürmedi” (Dongak 2010: 67)

(6) *Çügle oonj karak+tar+ı kızıł şuru deg.*

sadece o+İLG göz+ÇK+İYE.3.TK kırmızı boncuk gibi

“Sadece onun gözleri kırmızı boncuk gibi.” (Dongak 2010: 65)

4.5. EYLEM ÖBEKLERİ

Bir öbek yapıda baş ögesi eylem olan söz öbekleri eylem öbeği olarak adlandırılmaktadır. Bilindiği gibi öbek yapıda baş ile tümleç ögeleri arasında yönetim ilişkisi bulunmaktadır. Bu anlamda EÖ’lerde eylem diğer öbek türlerinden farklı olarak özne dışında tüm tümceyi yönetmektedir. Eylemin yönettiği ögeler EÖ’nün tümleci konumundadır. Özne AÖ’sü dışında tümcenin tamamı EÖ içinde yer almaktadır. Bir tümcede öznenin anlamsal rolü, EÖ’nün başı tarafından değil bütün olarak EÖ tarafından belirlenmektedir. Bu sebeple tümcede özne doğrudan eylemin değil ancak EÖ’nün tümleci olabilir.

4.5.1. EÖ’lerin Yapısı

Eylemlerin en belirgin özelliklerinden birisi kendi üyelerini yani tümcenin ögelerini yönetim çerçevesi kapsamında seçmesidir (Gökdayı 2018: 160). EÖ’nün kurucu ögesi eylemdir. Bu sebeple öbeğin nasıl genişleyeceğini belirleyen eylemin yankategorileme çerçevesidir. Bu açıdan nesne alma durumuna göre eylemler geçişli ve geçişsiz eylemler olarak ikiye ayrılmaktadır. Geçişli eylemler, geçişsiz eylemlerin aksine öbek yapıda yankategorileme çerçevesinde nesne konumunda bir ad öbeği istemektedirler. Geçişli eylem, bir ad öbeğini dallandıran eylem öbeğinin başı konumuna, geçişsiz eylem ise böyle bir ad öbeği dallandırmayan eylem öbeğinin başı konumuna geçer (Uzun 2000: 98-99). Üye sayısı bakımından geçişli eylemler iki üyeli iken, geçişsiz eylemler bir üye sayısına sahip EÖ yapısı kurmaktadır. Yani, üye sayısı ve yapısı bir anlamda öbek yapının durumunu yansıtmaktadır.

Geçişlilik basitçe ediciden (agent) etkilenene (patient) aktarılan bir olay olarak anlaşılmaktadır. Ancak Hopper ve Thompson eylemlerin çeşitli geçişlilik düzeylerine sahip olduklarını ifade etmiştir (1980: 251). Geleneksel çalışmalarda eylemler söz dizimsel ve anlam bilimsel yaklaşımla geçişli ve geçişsiz eylemler biçiminde ikiye ayrılır. Geçişli eylemlerin nesnesinin ise biçim bilimsel yaklaşımla belirtme durum ekiyle işaretlendiği ifade edilir. Ancak son çalışmalarda yönelme durum ekli unsurlar da

nesne olarak kabul görmeye başlamıştır. Geçişlilik seviyeleri bakımından Erdem, eylemleri söz dizimsel olarak üçe ayırmaktadır:

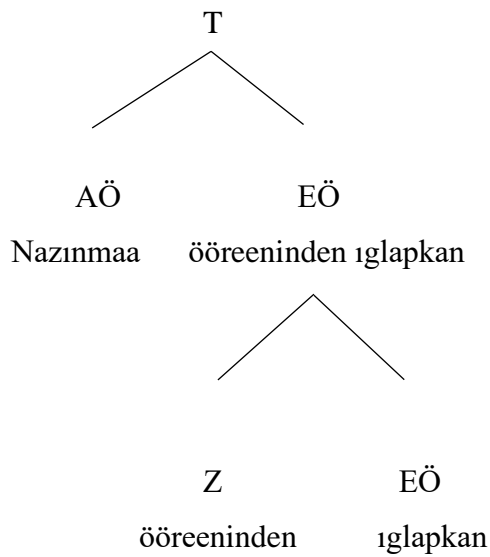
- a) Bir değerli fiil: *gül-*, *koş-*, *ağla-* vb.
- b) İki değerli fiil: *oku-*, *yaz-*, *bekle-* vb.
- c) Üç değerli fiil: *ver-*, *al-* vb.

Buna göre bir değerli eylemler sadece özne, iki değerli eylemler özne ve nesne, üç değerli eylemler özne, nesne ve dolaylı nesne tamlayıcılarını almaktadırlar (Erdem 2016: 192).

- (1) *Nazınmaa* *ööre-en+i+n+den* *ıgla-pkan.*
 Nazınmaa memnun ol-ADE+İYE.3.TK+ZMRN+AYR ağla-GEÇ2

“Nazınmaa sevincinden ağladı.” (Tanova 2008: 41)

Tümcede görülen *ıgla-* “ağlamak” eylemi bir değerli eylemlerdendir. Bu sebeple EÖ’nün zorunlu tümleci bulunmamaktadır. EÖ’nün tümleci konumunda bulunan *ööreeninden* “sevincinden” sözcüğü ise tümcede zarf işlevinde bir seçimliktir. Bu sebeple tümce *Nazınmaa ıglapkan* biçiminde sadece özne ve yüklem ile dil bilgisel kabul edilmektedir. Bir değerli eylemler bu durumda tek birimli bir EÖ oluşumuna izin vermektedir.

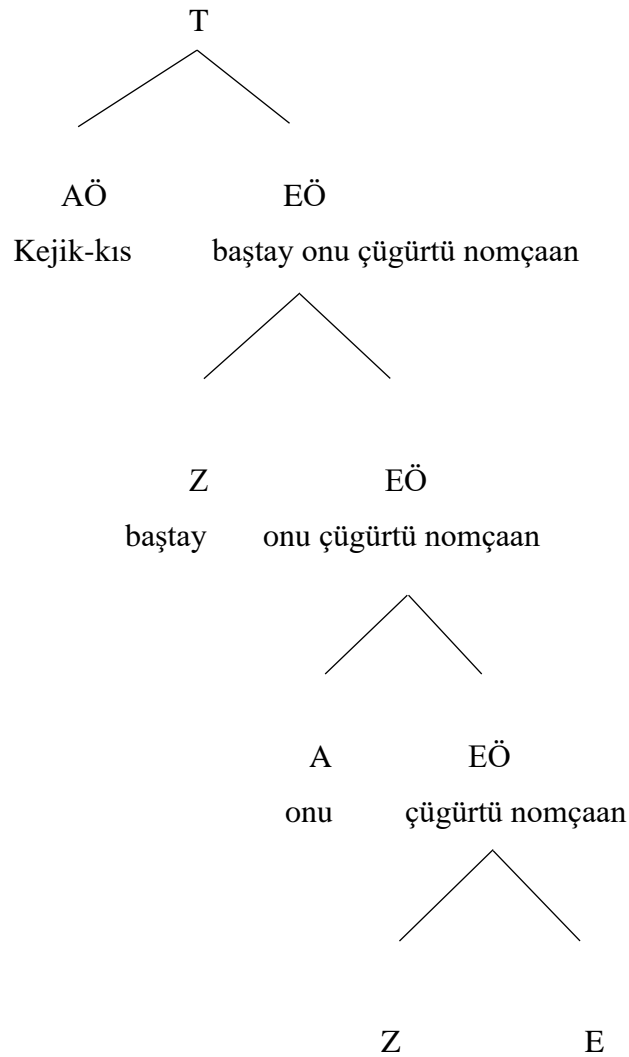

- (2) *Kejik-kıs baştay onu çügürtü nomça-an.*

Kejik-kıs önce o+BEL hızlıca oku-GEÇ2

“Kejik-kıs önce onu hızlıca okudu.” (Dongak 2010: 22)

Yukarıdaki tümcede baş ögesi *nomçu-* “okumak” eylemi olan EÖ’nün tümleci *baştay onu çügürtü* “önce onu hızlıca” olarak görülmektedir. *baştay* “önce” ve *çügürtü* “hızlıca” zarfları EÖ’nün seçimlik tümleçleridir. Eylemin zorunlu ögesi ise *onu* sözcüğüdür. Bu durumda tümce *Kejik-kıs onu nomçaan* “Kejik-kıs onu okudu” biçiminde oluşabilmekte ve iki değerli bir eylem olan *nomçu-* sadece özne ve nesneden oluşan bir tümce kurabilmektedir. Bir başka deyişle *nomçu-* gibi iki değerli eylemler dolaysız nesne almak zorundadırlar. Bu sebeple iki değerli eylemler özne dışında her zaman bir zorunlu ögeye (dolaysız nesne) ihtiyaç duyar ve tümcede iki ögeli bir EÖ oluşumunu sağlamaktadırlar.

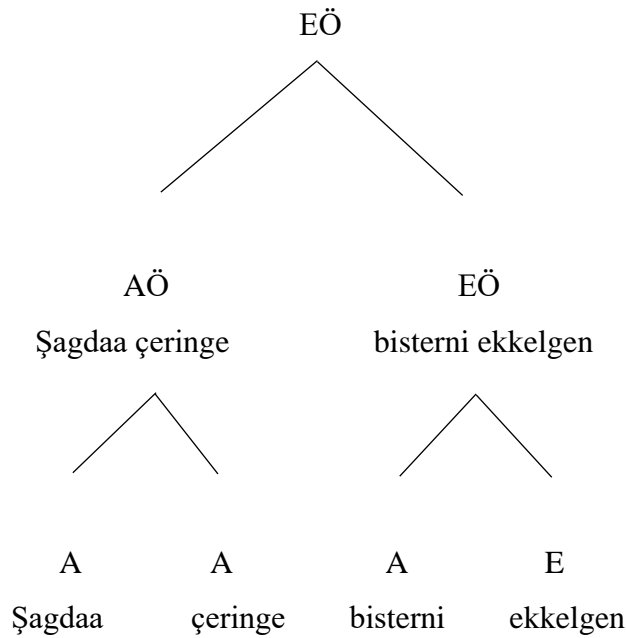
çügürtü nomçaan

(3) *Şagdaa çer+i+n+ge bis+ter+ni ekkel-gen.*

Polis yer+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN biz+ÇK+BEL getir-GEÇ2

“Bizi polis karakoluna getirdi.” (Dongak 2006: 61)

Yukarıdaki tümce gizli özne (o) ve EÖ'den oluşmaktadır. EÖ'nün baş ögesi *ekkel-* “getirmek” eylemidir. Üç değerli bir eylem olarak *ekkel-* eyleminin tümleci konumunda dolaysız nesne (*şagdaa çeringe*) ve dolaylı nesne (*bisterni*) üyeleri yer almaktadır. Bu durum üç değerli eylemlerin özne dışında iki zorunlu öge gerektirdiğini gösterir.

EÖ'nün iç yapısı görüldüğü gibi ilk olarak eylemin geçişli veya geçişsiz olmasına bağlıdır. Bu ayrım eylemin dolaysız nesne (direct object) alabilmesi ile ilgilidir. Dolaysız nesne alamayan eylemler geçişsiz olarak adlandırılmaktadırlar. EÖ yapısında tümleç konumu eylemin anlamını tamamlayan bir bileşendir. Eylemin zorunlu tümleci her zaman bir AÖ olmak durumundadır. Bu ayrıma göre bir EÖ'nün dolaysız nesne (direct object) ve dolaylı nesne (oblique object) olmak üzere iki tür tümleci bulunmaktadır. Türkçede dolaysız nesne yalın durumda veya belirtme durum ekli olabilmektedir. Dolaylı nesnelere eylemin aksiyonu tarafından doğrudan etkilenmeyen kişi veya nesnelere ifade eder. Dolaylı nesne tümcede yönelme, bulunma, ayrılma ve araç durum ekleriyle işaretlenmektedir (Göksel ve Kerslake 2005: 126-129).

EÖ'lerde eylemin geçişlilik durumundan kaynaklanan unsurları öbeğin zorunlu tümleci olarak kabul edilmektedir. EÖ'lerin zorunlu tümleçleri dışında seçimlik tümleçleri de bulunmaktadır. Seçimlik tümleçler zarf, ZÖ ve İÖ'lerdir. Bunlar dışında tümcede dolaylı tümleç görevindeki AÖ'ler de eylemin kılınış özelliğine göre zorunlu veya seçimlik tümleç durumunda bulunabilirler (Uzun 2000: 142-143).

Bilindiği gibi bir EÖ'nün oluşabilmesi için baş ögenin eylem olması gereklidir. EÖ'nün tümleç konumu ise eylemin geçişli olma durumunda ad türünde bir sözcükle veya AÖ ile doldurulmaktadır. Geçişli eylemler için bu öge zorunludur. Bu durumda EÖ yapısı *ad + eylem* biçiminde bir dizilişe sahiptir. Söz konusu öbek yapı dizilişi dolaylı nesne durumunda da geçerlidir. Dolaylı nesne eylemin kılınış özelliği ile yakından ilişkilidir. Aynı zamanda eylemlerin geçişlilik durumları çatı eklerinden (ettirgen, edilgen, dönüşlü ve işteş) etkilenmektedir. EÖ'nün seçimlik tümleçleri ise zarf veya ZÖ ile İÖ'lerdir. Bu durumda bu çalışmada EÖ'ler yapı bakımından temelde üç başlık altında incelenecektir: *ad + eylem*, *zarf + eylem* ve *İÖ + eylem*. Ayrıca EÖ'lerin çatı ekleri ile ilişkisi ele alınacaktır.

4.5.1.1. Ad + Eylem Yapısındaki EÖ'ler

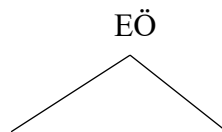
Ad + eylem yapısındaki EÖ'ler baş ögesi eylem, tümleç konumu ise ad türünde bir sözcük olan söz öbekleridirler.

(1) *Men siler-bile bayırlaş-pas men.*

Ben siz+PAR vedalaş-GENŞ.OLZ-1.TK

“Ben sizinle vedalaşmıyorum.” (UH 2016: 92)

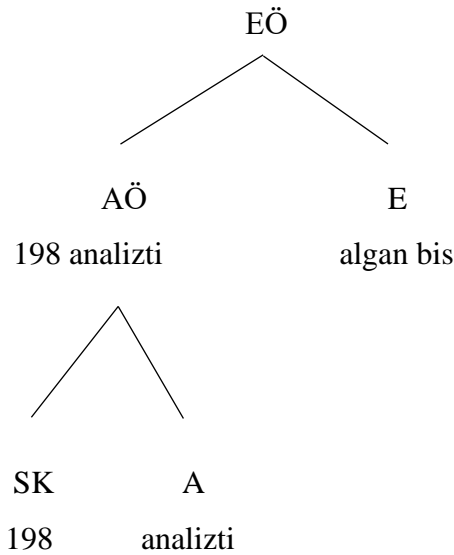
Görüldüğü gibi baş ögesi *bayırlaş-* “vedalaşmak” eylemi olan EÖ'nün tümleç konumunda *siler-bile* sözcüğü bulunmaktadır. Dolayısıyla öbek yapı *ad + eylem* yapısında bir EÖ'dür (bile'nin ilgeç veya durum eki olarak kabul edilmesine bağlı olarak söz konusu yapı, ad veya İÖ olarak ele alınabilir).

A	E			
siler-bile	bayırlaşpas men.			
(2) 67	<i>ajig kiji-bile</i>	<i>ujuraj-ıp,</i>	<i>harılzaalıg turgan,</i>	<i>ınçalza-daa bis</i>
67	hasta kişi+PAR	görüş-ZFE	iletişim+ARTE.-GEÇ2	ancak biz
<i>Irban sumu+zu+nuş</i>	240	<i>çurttakçı</i>	<i>çon+u+n</i>	<i>haygaara-p,</i>
Irban köy+İYE.3.TK+İLG	240	yurttaş	halk+İYE.3.TK+BEL	gözle-ZFE
<i>am+gı</i>	<i>üye+de</i>	198	<i>analiz+ti</i>	<i>alğan bis.</i>
şimdi+AİT	zaman+BUL	198	analiz+BEL	al-GEÇ2-1.ÇK

“67 hasta kişiyle karşılaşp iletişim kuruldu ancak biz Irban köyünde 240 kişiyi takibe alıp, şu anda 198 test yaptık.” (shyn.ru)

Yukarıdaki tümcede görülen EÖ'nün baş ögesi olan *al-* “almak, yapmak” eylemi geçişli bir eylemdir. Bu sebeple EÖ'nün tümleci konumunda zorunlu bir öge olarak *198 analizti* “198 testi” dolaysız nesne AÖ'sü bulunmaktadır. Öbek yapı *AÖ + eylem* biçiminde bir EÖ olarak görülmektedir.

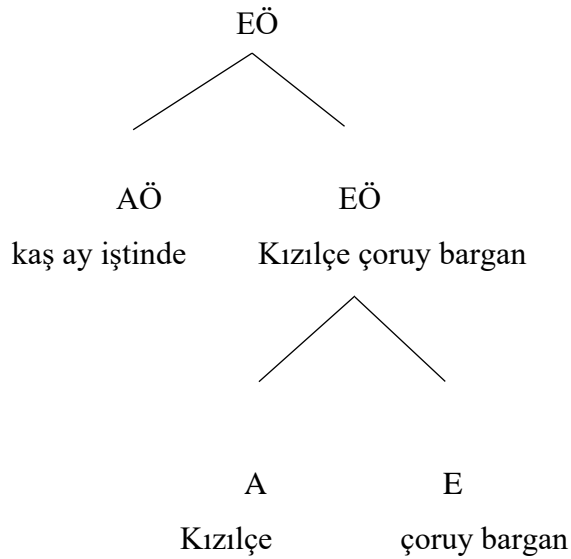
(3) <i>Kuda düş-ken,</i>	<i>oon</i>	<i>ür bol-ba-anda,</i>	<i>Şaktar anyak</i>
Düğün düş-GEÇ2	o+AYR	zaman+ARTE-OLZ-ZFE	Şaktar genç
<i>kaday+ı+n</i>		<i>ö+ö+n+ge</i>	<i>dun</i>
eş (kadın)+İYE.3.TK+BEL	ev+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN		ilk çocuk

ogl+u-bile *kaa-pkaş,* *kaş* *ay* *işti+n+de*
oğul+İYE.3.TK+PAR bırak-ZFE birkaç ay iç+Zmr.n.+Bul.

Kızıl+çe ***çoru-y bar-gan.***
Kızıl+YÖNG git-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Düğün bitti, çok geçmeden Şaktar genç eşini ilk oğlu ile evinde bırakarak birkaç ay içinde Kızıl’a gitti.” (Kuular 2002: 153)

Tümcede görülen EÖ’nün baş ögesi *çoruy bar-* “gitmek” eylemidir. *çoruy bar-* eylemi tümleş konumunda Tuvacada yönelme veya yön-gösterme durum ekleriyle karşılanan dolaylı nesne istemektedir. Bu sebeple EÖ’nün tümleci konumunda *Kızılçe* “Kızıl’a” sözcüğü bulunmaktadır. Ayrıca tümcede zarf işlevinde kullanılan *kaş ay işinde* “birkaç ay içinde” AÖ’sü de eylemin seçimlik tümleci durumundadır.

4.5.1.2. Zarf + Eylem Yapısındaki EÖ’ler

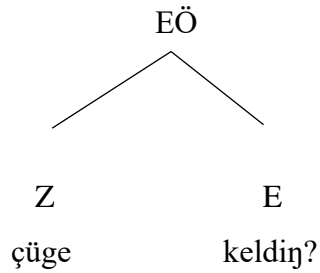
Zarf + eylem yapısındaki EÖ’lerin baş ögesi eylem iken tümleş konumları zarf türünde bir sözcükten oluşmaktadır. Bilindiği gibi zarflar öbek yapıda seçimlik tümleş veya eklenti denilen öğelerdendir.

(1) *Sen mında çüğe kel-di-η?*

Sen buraya neden gel-GEÇ1-2.TK

“Sen buraya neden geldin?” (UH 2016: 98)

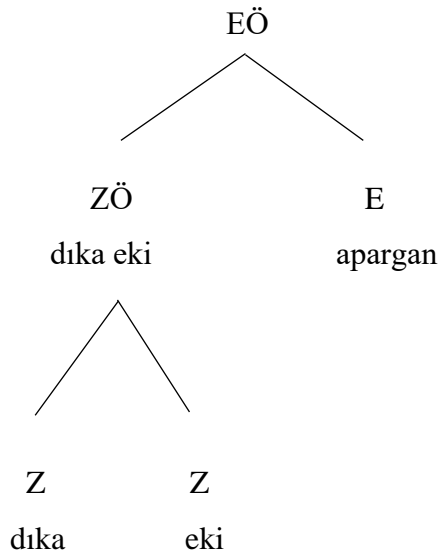
Yukarıdaki tümcede baş ögesi *kel-* “gelmek” eylemi olan bir EÖ görülmektedir. EÖ’nün tümleci konumunda *çüge* “neden” soru zarfı yer almaktadır. Dolayısıyla öbek yapı *zarf + eylem* biçiminde bir EÖ’dür.

(2) *Seeñ orusta-ar+iñ dıka eki apar-gan.*
 Sen+İLG Rusça konuş-ADE+İYE.2.TK çok iyi ol-GEÇ2

“Senin Rusçan çok iyi olmuş.” (Orgu ve Kızıl-ool 2004: 102)

Bu tümcede görülen EÖ’nün baş ögesi *apar-* “olmak” eylemi iken tümleci *dıka eki* “çok iyi” ZÖ’südür. Görüldüğü gibi EÖ’nün tümleci konumunda ZÖ de bulunabilmektedir. Bu durum öbek, *ZÖ + eylem* yapısındadır.

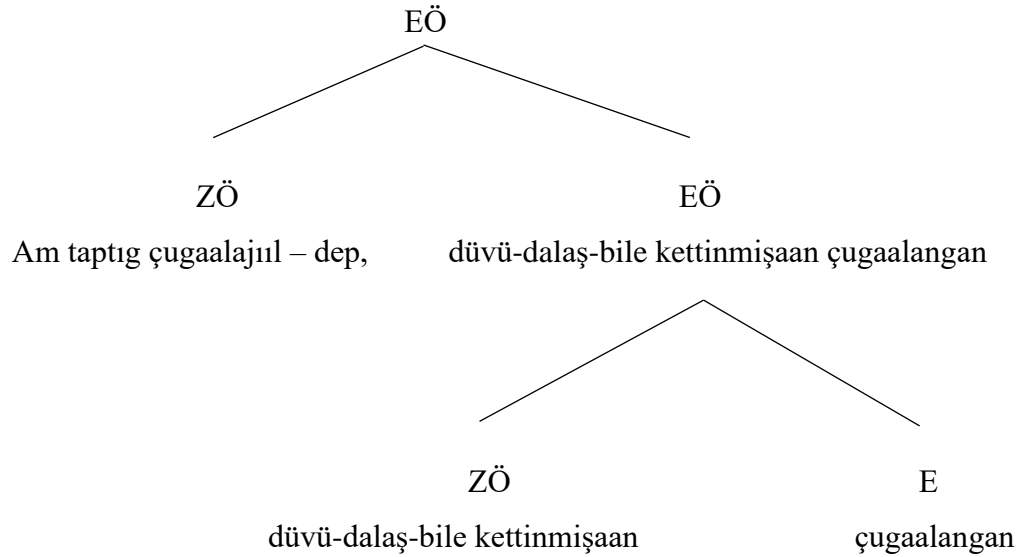

(3) *Am taptıg çugaalaj-ul –dep, İvan dıvü-dalaş-bile*
 Şimdi güzel konuş-EMR.1.ÇK diye İvan acele-PAR

kettin-mişaan çugaalan-gan.
 giyin-ZFE söylen-GEÇ2

“İvan şimdi güzelce konuşalım diye aceleyle giyinerek söylendi.” (Orgu ve Kızıl-ool 2004: 102)

Yukarıdaki tümcede görülen EÖ'nün baş ögesi *çugaalan-* “söylenmek” eylemidir. EÖ'nün *Am taptıg çugaalajul – dep* ve *düvü-dalaş-bile kettinmişaan* olmak üzere iki tümleci bulunmaktadır. Görüldüğü gibi EÖ'nün tümleç konumu iki zarf-fiil ekli yan tümce ile doldurulmuştur. Bu durumda öbek yapı *ZÖ + ZÖ + eylem* biçiminde tanımlanabilir. *Am taptıg çugaalajul – dep* öbeği *tümce + zarf-fiil* yapısında iken *düvü-dalaş-bile kettinmişaan* öbeği *Z + zarf-fiil* yapısında bir ZÖ'dür.

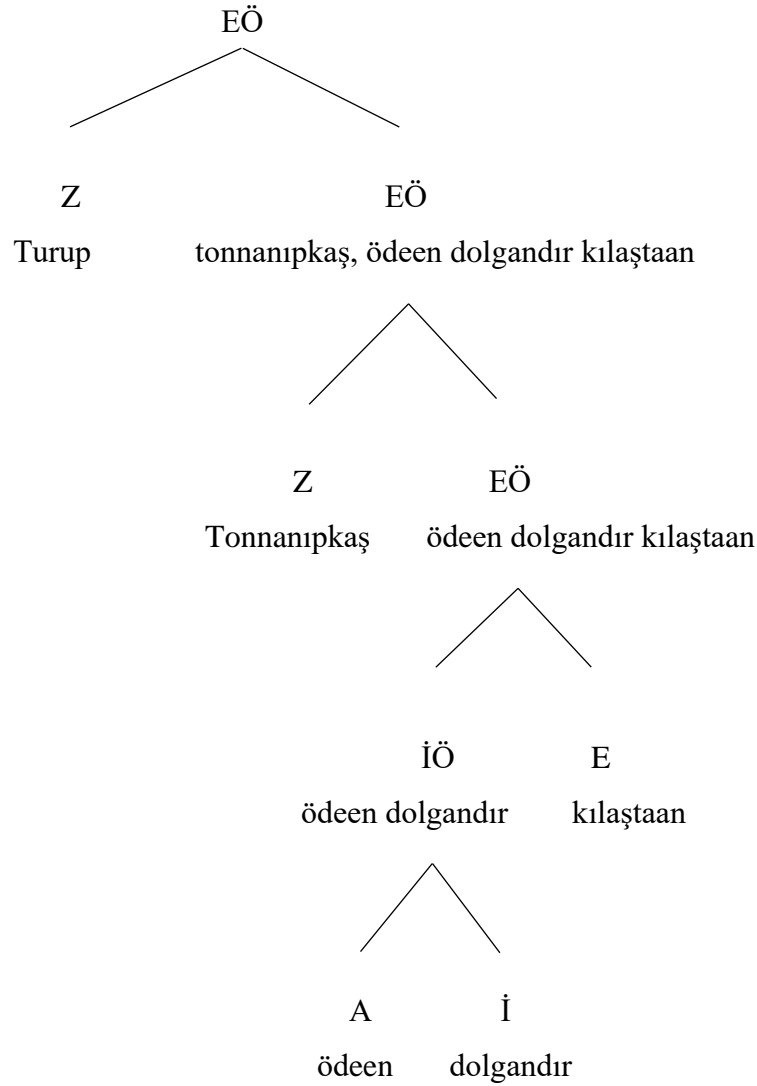
4.5.1.3. İÖ + Eylem Yapısındaki EÖ'ler

Bilindiği gibi bir öbek yapı başka öbek türlerinin tümleci konumunda yer alabilir. *İÖ + eylem* yapısındaki EÖ'lerde İÖ eylemin tümleci konumunda bulunmaktadır.

(1) *Tur-up, tonnan-ıpkaş, öde+e+n dolgandır kılaştan.*
 Kalk-ZFE giyin-ZFE ağıl+İYE.3.TK etrafında yürü+GEÇ2

“Kalkıp giyindi ve ağıln etrafında yürüdü. (Tanova 2008: 53)

Bu tümcede görülen Enn ba ögesi *kılata-* ‘‘yürümek’’ eylemidir. Enn iki zarf-fiil ekli ve bir İden oluşan  tümleci bulunmaktadır. Bu durumda Enn yapısı *zarf + zarf + İ + eylem* biçiminde olmaktadır.

4.5.2. Elerin Biçim bilgisi

‘‘Elerin Yapısı’’ bölümünde bir Enn temelde *ad + eylem*, *zarf + eylem* ve *İ + eylem* yapılarından oluştuğu belirtildi. Ancak Enn ba ögesi olan eylem ile tümleç konumu arasındaki gramatikal ilişki üzerinde durulmadı. Bu anlamda *İ + eylem* yapısındaki Elerde İnn ba ögesi olan ilgeç eyleme herhangi bir ek almadan bağlanmaktadır. *zarf + eylem* yapısındaki Elerde tümleç konumu yalın durumda bir zarf ise eylem ile eksiz birleşir. Ancak zarf-fiil yapısında bir sözcük ise bu durumda

zarf-fiil ekleriye bağlanmaktadır. *ad + eylem* yapısındaki EÖ'lerde ise baş öge ile tümleç arasındaki gramatikal ilişki durum ekleriyle sağlanmaktadır.

4.5.2.1. Ad + Eylem Yapısındaki EÖ'lerin Biçim bilgisi

Ad + eylem yapısındaki EÖ'lerde baş öge olan eylem ile öbeğin tümleci arasındaki bağlantı durum ekleriyle sağlanmaktadır. Durum ekleri eylem tarafından yönetilen ad öbeğine eylem tarafından yüklenen biçim bilgisel işaretleyicilerdir. Aynı zamanda durum kategorisi eylemin sözlüksel kütüğünde var olan ve eyleme bağlanan öbeğin tümleci konumundaki ögeye anlamsal rol gönderiminde bulunur. Durum işaretleyicilerinin temel işlevlerinden birisi EÖ'lerde yöneten unsur durumundaki eylem ile yönetilen unsur durumundaki tümleç ögesi arasındaki ilişkiyi kodlamaktır (Aydın Özkan 2017: 100).

Primus, dil bilgisel kategorilerin genelde eşit olmadığını bu sebeple bir durum hiyerarşisinin bulunduğunu ifade eder. Tipolojik literatürdeki hiyerarşiye dayalı genellemeler, dil bilgisel ilişkiler hiyerarşisine dayanmaktadır. Buna göre durum hiyerarşisi şu şekildedir: özne > dolaysız nesne > dolaylı nesne > diğer dolaylı (oblik) işlevler. Gramer ilişkilerine dayalı genellemelerin birbiriyle tutarsız olan farklı göstergelere sahip olduğundan, durum işlevlerini otomatik olarak karşılayamayacağı görüşü bulursa da bunun aksi ispat edilmiştir. Bu anlamda Primus çoğu dilde durum işlevleri tarafından açıkça belirlenen üç durum üzerinde durmuştur: Ses bilgisel gerçekleşme, seçim ve uyum. Bu durumda durum işaretleyicileri bakımından biçim bilgisel durum hiyerarşisi şöyle olmalıdır: yalın durum > belirtme durumu > yönelme durumu > diğer dolaylı (oblik) durumlar (Primus 2010: 8). Türkçede belirtme durumu ekli veya eksiz olabilmektedir. Diğer dolaylı durumlar ise bulunma, ayrılma ve araç durumu olarak düşünülebilir.

Durum hiyerarşisi eylemlerin istemi ile doğrudan ilişkilidir. Türkçe eylemler temelde en fazla üç istem boşluğu oluşturmaktadırlar. Buna göre Türkçede eylemler yalın durumda bir özne, belirtme durumunda bir dolaysız nesne ve yönelme durumunda bir dolaylı nesne ögesini istemektedirler. Bu ögeler zorunlu birer katılan olarak tümcede yer almaktadırlar. Primus'un ifade ettiği bulunma, ayrılma ve araç durumunu karşılayan

dolaylı durumlar ise eylemin istem çerçevesinde yer alsalar da tümcede birer seçimlik tümleş veya eklenti durumunda bulunmaktadırlar.

Bilindiği gibi öbek yapılarında baş öge ile tümleş konumu arasında yönetim ilişkisi bulunmaktadır. Tümce kuruluşunu belirleyen sözcük türü eylemlerdir. Her eylemin bir yönetim çerçevesi vardır. Yönetim çerçevesi eylemin hangi ögelerle tümce kurabileceğini başka bir deyişle o eylemle kurulacak tümcede yer alması gereken zorunlu ögeleri gösterir. Mantıksal olarak her eylem bir özne gerektirir. Bir eylemin tam bir tümce kurabilmek için gerektirdiği zorunlu öge sayısı eylemin ‘değerliliğini’ göstermektedir. Buna göre eylemler belli bir tümce kuruluşu gerektirmektedir. Erkman-Akerson eylemlerin gerektirdiği unsurlar açısından Türkçede on farklı tümce kuruluşu belirlemiştir. Bu anlamda *ad + eylem* yapısındaki EÖ’lerde yönetim kuramına göre yöneten unsur olan eylem tümlecinden belli durum ekleri istemektedir. Buna göre eylemin özne dışında alabileceği unsurlar şu kalıplarda görülmektedir: -i tümleci, -e tümleci, -i tümleci + -e tümleci, -de tümleci, -den tümleci, -den tümleci + -e tümleci, ile tümleci, -i tümleci + yalın tümleş, ilgeçli tümleş (Erkman-Akerson 2016: 155-159). Bu kapsamda Tuvacada *ad + eylem* yapısındaki EÖ’lerin belirtme, yönelme, yön-gösterme, bulunma, ayrılma ve araç durum eki bağlayıcıları ile kullanıldığı görülmektedir.

(1) Şülük-tü	ooñ	utka+zı+nga
şiiir+BEL	o+İLG	anlam+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN
düşür	ayannıg	nomçu.
uygun olarak	etkileyici	oku-EMR.3.TK

“Şiiri onun anlamına uygun bir şekilde etkileyici oku.” (Kuular 2013: 34)

Yukarıdaki tümcede EÖ’nün baş ögesi *nomçu*- “okumak” eylemi geçişli bir eylem olarak EÖ’nün tümleci konumunda zorunlu bir nesne istemektedir. Tümcede bu öge *şülüktü* sözcüğüdür. Görüldüğü gibi tümleş konumundaki öge eyleme belirtili nesne görevinde belirtme durum ekiyle bağlanmıştır.

(2) <i>Tur-uşar!</i>	<i>Şöl+çe</i>	<i>ün-eelişer!</i>	<i>– dep</i>
kalk-EMR.2.TK	meydan+YÖNG	çık-EMR.2.ÇK	diye

şuptu+zu+n *ottur-up egele-en.*
hepsi+İYE.3.TK+BEL uyandır-Zf.+ArtE.-G.z.2

“Kalkın! Ortaya çıkın, diye hepsini uyandırmaya başlamış.” (Monguş 2018: 5)

Bu tümcede EÖ'nün baş ögesi *otturup egele-* “uyandırmaya başlamak” geçişli eyleminin zorunlu ögesi olan *şuptuzun* “hepsini” tümleci eyleme *-n* belirtme durum eki ile bağlanmıştır.

(3) *Galina irak+kı suur+da kijige bar-ıp al-gan.*
Galina uzak+AİT köy+BUL evlenmek+ZFE+ARTE-GEÇ2

“Galina uzak köydeki bir kişiye varmış (evlenmiş).” (Monguş 2018: 4)

Tümcede “kocaya varmak, evlenmek” anlamında kullanılan *barıp al-* eylemi EÖ'nün baş ögesidir. EÖ'nün tümleci konumunda *irakkı suurda kijige* AÖ'sü yer almaktadır. Görüldüğü gibi EÖ'nün baş ögesi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki *-ge* yönelme durum ekiyle sağlanmıştır. Yönelme durum ekinin seçimi ise eylemin istemi ile ilgilidir. Ancak burada Tuvacada “evlenmek” anlamına gelen eylemin *kijige bar-* biçiminde kullanılmasından hareketle söz konusu eylemin ad + eylem yapısından oluşan bir birleşik eylem olduğu belirtilmelidir.

(4) *Eremaa+nı baza stol+çe çala-pan-nar.*
Eremaa+BEL da/de masa+YÖNG davet et-GEÇ2-3.ÇK

“Eremaa'yı da masaya davet ettiler.” (Çamıyan 2002: 57)

Tümcede görülen EÖ'nün baş ögesi *çala-* “(birini bir yere) davet etmek” eylemi çift geçişli veya üç değerli bir eylemdir. Bu sebeple tümcenin doğru kurulabilmesi için eylemin tümleci konumunda dolaysız ve dolaylı nesne bulunmalıdır. Tuvacada dolaysız nesne eyleme eksiz veya belirtme durum ekiyle, dolaylı nesne ise yönelme veya yön-gösterme durum ekleriyle bağlanmaktadır. EÖ'nün baş ögesi *çala-* eylemi belirtme durum ekli (Ereemaanı) ve yön-gösterme durum ekli (stolçe) zorunlu ögeleri ile tümcede bir öbek yapı oluşturmuştur.

(5) *Hooray+dan ün-gele ür-daa bol-ba-anda, oruk*

Şehir+AYR çık-ZFE zaman+PAR+ARTE-OLZ-ZFE yol

kıdı+ı+n+da bir kişi *maşına* *dozup turgan.*

kıyı+İYE.3.TK+ZMRN+BUL bir kişi araba durdur-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Şehirden çıkalı çok olmadan yol kenarında bir kişi arabayı durdurdu.” (Kuular 2008: 301)

Yukarıdaki tümcede *dozup tur-* “durdurmak” eylemi EÖ’nün baş ögesidir. Öbeğin baş ögesi geçişli bir eylem olarak zorunlu bir dolaysız nesne tümleci istemektedir. Tümcede bu konum yalın durumda *maşına* “araba” sözcüğü ile karşılanmıştır. Tümcede eylemin bu zorunlu ögesi dışında bir de seçimlik tümleş durumunda *oruk kıdında* “yol kenarında” AÖ’sü yer almaktadır. Görüldüğü gibi EÖ’nün tümleci konumundaki AÖ eyleme bulunma durum eki ile bağlanmıştır.

(6) *Dil çon+dan, ulus+tan törüttün-gen.*

dil halk+AYR millet+AYR doğ-GEÇ2

“Dil halktan, milletten doğmuştur.” (Biçe-ool 2010: 7)

Bu örnekte baş ögesi *törüttün-* “doğmak” eylemi olan EÖ’nün tümleci konumundaki sözcükler eyleme *-dan* ve *-tan* ayrılma durum ekleriyle bağlanmıştır.

(7) *Uk nom+da avtor kiji+niş amıdıral+ı+n+da dil+dıñ*

işte kitap+BUL yazar kişi+İLG yaşam+İYE.3.TK+ZMRN+BUL dil+İLG

ujur-duza+zı+n, çugaa kul'tura+zı+n+ga kol

önem+İYE.3.TK+BEL konuşma kültür+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN temel

negelde+ler+niş dugay+ı+n

gereklilik+ÇK+İLG kıvrım+İYE.3.TK+BEL

toda bildingir+i-bile tayıbırla-an.

açık anlaşılır+İYE.3.TK+PAR açıkla-GEÇ2

“İşte bu kitapta yazar, insanın hayatında dilin önemi ve konuşma kültürünün temel gerekliliklerini açık, anlaşılır bir şekilde açıklamıştır.” (Biçe-ool 2010: 4)

Bu tümcede görülen E’nn baş ögesi olan *taylbrla-* ‘‘açıklamak’’ eylemi ile tümleçlerinden biri olan *bldngri-ble* szcgnn arasındaki gramatikal ilişki vasıta durum ekiyle sağlanmıştır.

4.5.2.2. Zarf + Eylem Yapısındaki E’lerin Biçim Bilgisi

Zarf + eylem yapısındaki E’lerin oluşumunda temelde iki durum söz konusudur. Bunlardan ilki E’nn tümleci konumunda yalın durumda bir zarfın bulunmasıdır. Bu durumda herhangi bir biçim bilgisel durum yaşanmaz.

- (1) *Ooņ-bile şkola+da kad ren-p tur bis.*
o+LG+PAR okul+BUL birlikte ğren-ZFE+ARTE-1.K

‘‘Onunla okulda birlikte okuyoruz.’’ (Tanova 2008: 89)

kincisi ise E’nn tümleci konumunda bir zarf-fiilin bulunmasıdır. Bu durumda E yapısında eylem ile tümleç arasındaki ilişki zarf-fiil ekleri ile sağlanmaktadır. Z’ler ile ilgili bölümde zarf-fiil ekli çoğu yapının bir Z olduğu ve Z’lerin tümcede söz dizimsel işlev açısından eylemin niteleyicisi yani aynı zamanda bir E’nn tümleci olabildiği belirtilmişti. Bu açıdan Tuvacada *-p, -A/-X/-y, -GAş, -BşAAn, -GAA, -BAyn -(X)rdA, -(X)rgA* ve *-GandA* zarf-fiil ekleri ile kurulmuş her Z, tümcede aynı zamanda bir E’nn tümleci durumunda bulunabilmektedir. Aşağıdaki rneklerde E’lerin birden fazla tümleci olabildiği için sadece zarf-fiil ekli tümleçleri koyu harflerle yazılmıştır:

- (1) *Ooņ kel-r+i+n mana-p, ot*
o+LG gel-ADE+ÜYE.3.TK+BEL bekle-ZFE ateş

kd+i+n+ga olur-up alęan, hâl buzurad-p tur bis.

köyü+ÜYE.3.TK+ZMRN+YN otur-ZFE+ARTE-GE2 kl czrdat-ZFE+ARTE-1.K

‘‘Onun gelmesini beklerken ateşin köşesine oturmuş, kl czrdatyorduk.’’
(Orgu ve Kzl-ool 2004: 61)

- (2) *Kaş-la hon-ęař, nomu-p, biği-p tur-ar apar-ęan-nar.*
birkaç+PAR konakla-ZFE oku-ZFE yaz-ZFE dur-ORT+ARTE-GE2-3.K

“Birkaç gece konakladıktan sonra okuyup yazıp durdular.” (Çamıyan 2002: 22)

- (3) *Kandıg-dır sen ugba+m? –dep aytır-bışaan, Sançay-ool*
 nasıl+BİL+2.TK abla+İYE.1.TK diye sor-ZFE Sançay-ool
- dürgen-ne taakpı+zı+n tıp kıvıs-kaş,*
 hızlı+PAR sigara+İYE.3.TK+BEL bulmak yak-ZFE
- dayza+zı+n Nazınmaa+je sun-gan.*
 pipo+İYE.3.TK+BEL Nazınmaa+YÖNG ver-GEÇ2

“Nasılsın abla?, diye sorarak Sançay-ool hızlıca sigarasını yakıp piposunu Nazınmaa’ya verdi.” (Tanova 2008: 144)

- (4) *Çü+nüñ ujun hol+ga şınzılga al-bayn, erte çan-ar*
 ne+İLG için el+YÖN rapor al-ZFE erken dön-ADE

ujurga tavarış-tı-ñar? –dep Heliñ ulaştır
 zorunda kal-GEÇ1-2.ÇK diye Heliñ devamlı

çugaa+lar+ı+n sagındır-dı.
 konuşma+ÇK+İYE.3.TK+BEL hatırlat-GEÇ1

“Niçin elinize rapor almadan erken dönmek zorunda kaldınız?, diye Heliñ durmadan konuşmalarımı hatırlattı” (Kuular 2008: 26)

- (5) *Kiji öl-ürge, baj+ı+n+ga uja*
 kişi öl-ZFE baş+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN kuyruk

azı tōş sal-ıp ka-ar.
 veya döş bırak-ZFE+ARTE-GENŞ

“Biri öldüğünde baş ucuna kuyruk veya döş bırakılır.” (Dongak 2006: 28)

- (6) A *mejee çugaala+arda, Bogda-kegeen+niñ*
 Ama ben+YÖN konuş-ZFE Bogda-kegeen+İLG
- elçi+zi di-di çop...*

elçi+İYE.3.TK de-GEÇ1 değil mi!

“Ama benimle konuştuğunda, Bogda-kegeen’in elçisi dedi değil mi...”
(Lodoydamba 2005: 236)

4.5.2.3. Eylem Çatısı ve EÖ’ler

Çatı, sadece dil bilgisiyle değil, aynı zamanda söz dizimi ve anlambilimi ile de ilgilidir. Bir eylemin istem çerçevesi, yüklemcil yapının biçimi, ait olduğu söz dizimsel ulam, gerektirdiği üye sayısı vb. konularda bilgi vermektedir. Bu anlamda edilgenlik, ettirgenlik vb. çatı kategorileri eylemin istemini bir başka deyişle gerektirdiği üye durumunu etkilemektedir (Aydın Özkan 2017: 208). Dolayısıyla bir EÖ’de çatı ekleri söz dizimsel üye sayısı ile birlikte eylemin tümleci ile olan gramatikal ilişkisini de değiştirebilmektedir. Bu bölümde Tuvacada çatı ekleri, EÖ’lerde sebep olduğu biçim bilgisel istem değişimi açısından ele alınacaktır.

4.5.2.3.1. Edilgenleştirme

Edilgenleştirme, tümcede nesne görevindeki ögenin özne konumuna yükseltilmesidir. Bu durum Chomsky’nin taşıma kuramı ile de açıklanabilmektedir. Edilgenleştirme, eylemin istemini etkileyen söz dizimsel ve biçim bilgisel bir işlemdir. Edilgenleştirme işlemi sonucunda geçişli eylem geçişsiz duruma geçmektedir (Aydın Özkan 2017: 152; Göksel ve Kerslake 2005: 131). Edilgenleştirme sürecinde söz dizimsel olarak tümceden özne atılır, nesne konumundaki öge ise özne konumuna getirilir. EÖ’ler açısından edilgenleştirme işlemi sonucunda bir EÖ’de tümlecinde nesne AÖ’sü isteyen eylemin bu istemi kaybolur ve eylem geçişsiz bir eyleme yani bir değerli eyleme dönüşür. Türkçede edilgenleştirme ekleme yoluyla yapılır. Bu açıdan edilgenleştirmenin biçim bilgisel sonucu nesne AÖ’sünün ortadan kalkması ile belirtme durumunun silinmesi ve bu ögenin yalın durumda bir özne konumuna geçmesidir. Öznenin tümceden atılmadığı durumlarda ise etken tümcenin öznesi edilgen tümcede eyleme dolaylı nesne durumları ile bağlanabilmektedir. Tuvacada edilgenlik eki *-(X)l* ekiyle yapılmaktadır (Arıkoğlu 2007: 1180).

(1) *Ol bod+u+n+ga inak ool+du tip algan.*

o kendi+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN sevgili oğul+BEL bul-ARTE-GEÇ2

“O kendisine aşık oğlanı buldu.” (Çamıyan 2002: 81)

(2) *Öreel+ge or-gan kaş kiji+den aas aj-ar kiji tivil-ba-an.*

Oda+YÖN otur-ORT kaç kişi+AYR ağız aç-ORT kişi bulun-OLZ-GEÇ2

“Odada bulunan kaç kişiden ağzını açan kimse bulunmadı.” (Kuular 2008: 138)

Yukarıdaki (1) nolu tümcede EÖ'nün baş ögesi *tip-* “bulmak” geçişli bir eylem olduğu için tümleş konumunda belirtme durum ekiyle işaretlenmiş *bodunga inak ooldu* nesne AÖ'sünü almıştır. (2) nolu tümcede aynı eylemin edilgen biçiminin olumsuzu *tivilba-* “bulunmamak” eylemi görülmektedir. Bu tümcede etken tümcenin nesnesi edilgenleşme sürecinde özne konumuna geçmiş ve eylem geçişsiz bir eyleme dönüşmüştür. Bu sebeple (2) nolu tümcede zorunlu bir nesne AÖ'sü söz konusu değildir. Tümce özne ve yüklemden oluşmaktadır.

4.5.2.3.2. Ettirgenleştirme

Ettirgenlik sebep olma anlamı katarak tümcede eylemin istemini etkileyen ve söz dizimsel sonuçlar doğuran bir kategoridir. Sebep olma anlamsal rolünü edinen eylem etken tümcenin öznesini kendisinin zorunlu üyesi konumuna alır. Bu durumda ettirgen duruma geçen eylemin istemi değiştiği için EÖ'nün üyeleri arasındaki gramatikal ilişki de ona göre olacaktır (Aydın Özkan 2017: 148). Ettirgenlik ekleri, geldiği eylem köküne göre iki sonuç doğurur. Birincisi geçişsiz bir eylemi geçişli bir eylem yapar. İkincisi geçişli bir eylemi çift geçişli bir eyleme dönüştürür (Kornfilt 1997: 331-332; Göksel ve Kerslake 2005: 132). Tuvacada ettirgenlik *-DXr*, *-t*, *-gXs*, *-Xr* ve *-Xs* ekleriyle yapılmaktadır (Arıkoğlu 2007: 1181).

(1) *Ool+dar ürgülçü aşt-a-p turganlar.*

Oğul+ÇK sürekli acık-ZFE+ARTE-GEÇ2-3.ÇK

“Oğlanlar sürekli acıkıyorlardı” (Lodoydamba 2005: 139)

(2) *Tooruk say+ı çoğum*

Kozalak çekirdek+İYE.3.TK aslında

kiji+ni aştat-pas çordu.

kişi+BEL aç bırak-GENŞ.OLZ+ARTE-GEÇ1

“Kozalak çekirdeği aslında kimseyi aç bırakmazdı.” (Kuular 2008: 264)

Yukarıdaki (1) nolu tümcede EÖ'nün baş ögesi *aşta-* “acıkmak” geçişsiz bir eylemdir. Bu sebeple tümcede zorunlu bir öge gerektirmemektedir. Tümcedeki “sürekli” anlamına gelen *ürgülçü* zarfı EÖ'nün seçimlik tümlecidir. (2) nolu tümcede ise aynı eylemin ettirgenlik eki almış biçimi görülmektedir. Ettirgenlik ekini alan *aştat-* “aç bırakmak” eylemi geçişli bir eyleme dönüşmüştür. Bu sebeple tümcede zorunlu bir nesne AÖ'sü istemektedir. Dolayısıyla baş ögesi *aştat-* eylemi olan EÖ'nün tümcede belirtme durum ekli *kijini* “kimseyi” tümleci yer almaktadır. Burada geçişsiz bir eylemi ettirgenleştirme ile eylemin fazladan bir istem boşluğu oluşmaktadır. Bunun biçim bilgisel yansıması ise belirtme durumu ile olmaktadır.

(3) *Ol razvedçik öör+üm-bile kandıg daalga küüset-pe-en*
o kâşif arkadaş+İYE.1.TK+PAR hangi görev yerine getir-OLZ-ADE

de-er! –dep, direktör frontuçu
de-ADE diye direktör cephede bulunan asker

çıl+dar+ı+n sagın-gan.
yıl+ÇK+İYE.3.TK+BEL hatırla-GEÇ2

“O kâşif yoldaşımınla hangi görev yerine getirilmez diye direktör cephe yıllarını hatırladı.” (Kuular 2008: 218)

(4) *Ol sapık+tar+je sug öd+er eves, ajırbas –dep,*
o çizme+ÇK+YÖNG su ıslan-ADE değil önemli değil diye

ada+zı uru+u+n+ga sagındır-gan.
baba+İYE.3.TK kız+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN hatırlat-GEÇ2

“O çizmeler su geçirmez, merak etme diye babası kızına hatırlattı.” (Tanova 2008: 26)

(5) *Çaş kiji+niñ bo çırık-çılıg örtemçey+ge törüttün-gen-i+n*

çocuk kişi+İLG bu ışık-ılık kâinat+YÖN doğ-ADE+İYE.3.TK+BEL
 aḡaa baza aas kejik ışkaş kıldır aḡay+ga sagındır-gan.
 orada da/de mutluluk gibi olarak prenses+YÖN hatırlat-GEÇ2

“Bebeğin aydınlık dünyaya gelişini orada da mutlulukla prensese hatırlattı.”
 (Suvaḡ 2009: 201)

Yukarıdaki (3) nolu tümcede EÖ’nün baş ögesi olan *sagin-* “hatırlamak” eylemi geçişli bir eylemdir. Bu sebeple *frontuçu çıldarın* “cephe yıllarını” AÖ’sü EÖ’nün zorunlu bir ögesi olarak tümcede dolaysız nesne işlevinde yer almaktadır. EÖ’nün ögeleri arasındaki gramatikal ilişki ise *-n* belirtme durum ekiyle sağlanmıştır. (4) ve (5) nolu tümcelerde *sagin-* eyleminin ettirgen eki almış hâli görülmektedir. Bilindiği gibi ettirgenlik geçişli bir eylemi çift geçişli yapmaktadır. Bu sebeple eylem hem belirtme durumunu taşıyan dolaysız nesne konumunu hem de yönelme veya yön-gösterme durum ekli dolaylı nesne konumunu istemektedir. Her iki konum da zorunlu öge olarak kabul edilse de tümcede ikisinden sadece biri tercih edilebilir. Bu anlamda (4) nolu tümcede sadece yönelme durum ekli *uruunga* “kızına” tümleci yer almaktadır. (5) nolu tümcede ise EÖ’nün hem belirtme durum ekli *çaş kijiniḡ bo çırık-çılıḡ örtemçeyge törüttüngenin* dolaysız nesne AÖ’sü hem de yönelme durum ekli *aḡayga* “prensese” dolaylı nesne tümleci birlikte bulunmaktadır. Görüldüğü gibi geçişli eyleme gelen ettirgenlik eki eylemin tekrar istem boşluğu oluşturmaya sebep olmuş ve tümcede üye sayısı artırmıştır.

4.5.2.3.3. Dönüştürme

Dönüştürme geçişli eylemlerden geçişsiz eylemler türeten bir kategoridir. Söz dizimsel olarak tümcede istem azaltan yapılar arasındadır (Kornfilt 1997: 330). Dönüştürme yapılarında özne ve nesne görevindeki üyeler gönderim açısından aynıdır. Ancak tümcede yalnız bir öge yani özne konumu yer almaktadır. Dönüştürme öncesi eylemin tümcede özne ve nesne konumları doluyken dönüştürme sonrası tümcede sadece özne konumu bulunmaktadır. Özetle, dönüştürme işlemi nesneyi eksiltmeye yönelik bir süreçtir (Aydın Özkan 2017: 156). Dönüştürme işleminin biçim bilgisel yansıması belirtme durumu ile ifade edilen dolaysız nesnenin yalın durumda bulunan

özne konumuna geçmesi şeklindedir. Tuvacada dönüşlülük $-(X)n$, $-DXn$, $-ttXn$ ekleriyle yapılmaktadır (Arıkoğlu 2007: 1180).

(1) *Çeje+ni beletke-p al-dı-η?*
ne kadar+BEL hazırla-ZFE+ARTE-GEÇ1-2.TK

“Ne kadarını hazırladın?” (Çamıyan 2002: 55)

(2) *Daarta+dan egele-p beletken-ir.*
yarın+AYR başla-ZFE hazırlan-GEL

“Yarıncadan başlayarak hazırlanacak.” (Dongak 2010: 37)

Yukarıdaki (1) nolu tümcede geçişli *beletke-* “hazırlamak” eyleminin belirtme durum ekli dolaysız nesnesi *çejeni* “ne kadarını” sözcüğüdür. (2) nolu tümcede aynı eylemin dönüşlü biçimi görülmektedir. Örnekte de görüldüğü gibi eylem dönüşlülük sürecinde istem kaybına uğradığı için tümcede zorunlu dolaysız nesne ögesi bulunmamaktadır.

4.5.2.3.4. İşteşleştirme

İşteşlik yapıları birbirleriyle aynı işi yapan en az iki *eden*'e sahip bir olayı tanımlayan geçişsiz yapılardır (Göksel ve Kerlake 2005: 138). İşteşlik, dönüşlülük işlemine olduğu gibi geçişli eylemlerden geçişsiz eylemler türetir. Bu sebeple istem azaltan kategoriler arasında yer almaktadır (Kornfilt 1997: 330). İşteşleştirme sürecinde dolaylı veya dolaysız nesne konumundaki üyeler özne konumuna taşınabilmektedir. Bir başka deyişle işteşleştirme özne ve nesne konumlarının tek bir özne konumunda birleşmesi anlamına gelir. Eylemin söz dizimsel isteminin değişmesi sonucu biçim bilgisel değişme de söz konusu olmaktadır (Aydın Özkan 2017: 156-157). Dolayısıyla Tuvaca için tümcede belirtme durumuyla ifade edilen dolaysız nesne ile yönelme veya yön-gösterme durum ekleriyle işaretlenen dolaylı nesnelere özne konumunda birleştikleri için yalın duruma geçmektedirler. Tuvacada işteşlik $-(X)\$$ ekiyle yapılmaktadır (Arıkoğlu 2007: 1180).

(1) *Ham+ni İnaajik tanı-p ka-an.*
Şaman+BEL İnaajik tanı-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Inaajik şamanı tanıdı.” (Tanova 2008: 152)

(2) *Salim-Akaa şagdaa çer+i+n+den*

Salim-Akaa polis yer+İYE.3.TK+ZMRN+AYR

çed-ip kel-ir+i+niñ

kaş honuk

ulaş-ZFE+ARTE-ADE+İYE.3.TK+İLG

birkaç gün

murnunda olar tanış-kan-nar.

öncesinde onlar tanış-GEÇ2-3.ÇK

“Onlar, Salim-Akaa’nın polisten gelmesinin birkaç gün öncesinde tanıştılar.”
(Dongak 2010: 78)

İlk tümcede *tanı-* “tanımak” eyleminin geçişli olduğu ve tümcede belirtme durum ekli dolaysız nesne (hamnı) bulundurduğu görülmektedir. (2) nolu tümcede ise eylemin işteş hâli bulunmaktadır. Eylem işteşleşme sürecinde istem kaybı yaşamış ve söz diziminde bir üyesi eksilmiştir. Bu sebeple tümcede *tanış-* “tanışmak” eyleminin dolaysız nesne konumunda bir sözcük bulunamamaktadır.

4.5.3. EÖ’lerin Biçimsel Ses bilgisi

Şimdiye kadar EÖ’lerin *ad + eylem*, *zarf + eylem*, *İÖ + eylem* yapılarından oluştuğunu ve bu yapıların hangi biçim bilgisel yansımalar gerektirdiği veya gerektirmediği üzerinde duruldu. Buna göre *ad + eylem* yapısındaki EÖ’ler ögeler arası gramatikal ilişki durum ekleri ise sağlanmaktaydı. *Zarf + eylem* yapısındaki EÖ’lerde yalın durumdaki zarf dışında öbeğin tümleci eyleme zarf-fiil ekleriyle bağlanmaktaydı. *İÖ + eylem* yapısındaki EÖ’lerde ise ögeler arasındaki bağlantıyı sağlayan İÖ’nün baş ögesi olan ilgecin yalın durumda bulunması gerekmekteydi. Bunlar dışında çatı eklerinin EÖ’lerin yapısını ve biçim bilgisini etkilediği görüldü. Bu bölümde ise EÖ’lerin kuruluşuna ve yapısına etki eden eklerin biçimsel ses bilgisi ele alınacaktır. Bu anlamda durum eklerinde daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi benzeşmeler dışında eklenme sırasında herhangi bir değişim yaşanmamaktadır. Zarf-fiil eklerinin durumu ise ZÖ’ler ile ilgili bölümde ele alındığı için burada tekrar edilmeyecektir. Bu bölümde

EÖ'lerin yapısını ve biçim bilgisini doğrudan etkileyen çatı eklerinin biçimsel ses bilgisi incelenecektir.

4.5.3.1. Edilgenlik Ekinin Biçimsel Ses bilgisi

Bilindiği gibi Tuvacada edilgen çatı-(X)l ekiyle kurulmaktadır. Edilgenlik çatısına ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde eklenme sırasında edilgenlik ekinin ünlüsü düşer (Simtchit 2002: 53-54).

(1) *Nazınmaa baza a'd+ı+n+dan düj-üp al-gaş,*
 Nazınmaa da/de at+İYE.3.TK+ZMRN+AYR in-ZFE+ARTE-ZFE
murnunda a't+tar+ı+nıy so+o+n+dan
 önce at+ÇK+İYE.3.TK+İLG son+İYE.3.TK+ZMRN+AYR
çıda kal-bayn ködürl-üp or-gan.
 geri kal-ZFE götürül-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Nazınmaa da atından inince önce atların peşinden geri kalmadan götürüldü.”
 (Tanova 2008: 31)

4.5.3.2. Ettirgenlik Ekinin Biçimsel Ses bilgisi

Bilindiği gibi Tuvacada ettirgen çatı $-DXr$, $-t$, $-gXs$, $-Xr$ ve $-Xs$ ekleriyle kurulmaktadır. Bunlardan eklenme sırasında ses değişimine uğrayan ekler $-t$ ve $-gXs$ ekleridir. $-t$ ettirgenlik eki iki ünlü arasında ötümlüleşerek $/-d/$ olmaktadır. $-gXs$ ekinin son ünsüzünün iki ünlü arasında ötümlüleşmesiyle $-s$ > $-z$ değişimi gerçekleşir (Simtchit 2002: 45-48).

(1) *Aal+çe sağış sal-ba -dep söölgü*
 oba+YÖNG düşün-OLZ diye son
çagaa+zı+n+ga bije-eş, pensiya+zı
 mektup+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN yaz-ZFE emekli maaşı+İYE.3.TK
ün-üp kel-irge, bar-la tur-gan
 çık-ZFE+ARTE-ZFE var+PAR dur-ORT

tüñ+ü+n *çorud-up ber-gen.*
 toplam+İYE.3.TK+BEL gönder-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Köyü merak etme diye son mektubu yazarken emekli maaşı gelince hepsini gönderdi.” (Dongak 2010: 6)

(2) *Am ol çer+ler+ni meñee körgüz-er siler*
 şimdi o yer+ÇK+BEL ben+YÖN göster-GENŞ+2.ÇK

– *dep general-gubernator çugaala-an.*
 diye general-vali konuş-GEÇ2

“General vali, şimdi o yerleri bana gösterin, dedi.” (Suvañ 2009: 155)

4.5.3.3. Dönüştülük Ekinin Biçimsel Ses bilgisi

Tuvacada dönüştülü çatı $-(X)n$ ekiyle kurulmaktadır. Dönüştülük ekinde üç farklı biçimsel ses bilgisel durum görülmektedir (İshakov ve Palmbah 2019: 275; Simtchit 2002: 54):

1. Dönüştülü çatı ekinin ünlüsü vurgusuz orta hece ünlüsü durumunda düşer.

2. /l/ ünsüzüyle biten tek heceli eylemlere dönüştülük eki getirildiğinde eklenme sırasında dönüştülük ekinin ünlüsünün düşmesi ile birlikte gerileyici benzeşme sonucunda $-ln-$ > $-nn-$ değişimi olur.

3. v, d, z, j, g ünsüzleri ile biten eylemlerin dönüştülü çatısı ünlü ile başlayan ek aldığımda dönüştülük ekinde $-n-$ > $-t-$ değişimi olur ve benzeşme sonucu söz konusu ünsüzlerde $v > p, d > t, z > s, j > ş, g > k$ değişimleri meydana gelir .

(1) *Bod+uñ baza çemnen, uru+um –de-eş,*
 kendi+İYE.2.TK da/de yemek ye-EMR.3.TK kız+İYE.1.TK de-ZFE

kaday haaya körn-ü bergen.
 kadın seyrek görün-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Kendin de ye, kızım deyip kadın (sonra) çok az göründü.” (Dongak 2010: 114)

(2) *Harın-daa ıyaş kurgag bol-gaş, ot dürgen şuuda-p hıp,*

Ama-PAR ağaç kuru ol-ZFE ateş hızlı işle-ZFE+ARTE

ulus suugu+je çookşula-p, çinn-ıp egele-en.
millet soba+YÖNG yaklaş-ZFE ısın-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Aksine ağaç kuru olunca ateş hemen tutuştu ve herkes sobaya yaklaşıp ısınmaya başladı.” (Tanova 2008: 74)

(3) *Ög+nün iyaj+ı+n düjür-üp tu-rda, şimeen-daaş+tan*
ev+İLG ağaç+İYE.3.TK+BEL indir-ZFE+ARTE-ZFE gürültü+AYR

Naçın-ool bile Şilimaa ottu-p kel-gen-ner.
Naçın-ool ile Şilimaa uyan-ZFE+ARTE-GEÇ2-3.ÇK

“Evin odunları yüklenirken, gürültüden Naçın-ool ile Şilimaa uyandılar.”
(Çamıyan 2002: 112)

4.5.3.4. İşteşlik Ekinin Biçimsel Ses bilgisi

Tuvacada işteş çatı $-(X)\text{ş}$ ekiyle kurulmaktadır. İşteşlik eki eklenme sırasında üç farklı ses değişimi sunar (İshakov ve Palmbah 2019: 272; Simtchit 2002: 51):

1. İşteşlik eki almış eylemlere ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde $-\text{ş}- > -j-$ değişimi olur.
2. İşteşlik ekinin dar ünlüsü, dar ünlüyle başlayan bir ek aldığında düşer.
3. *l, m, n, η* sesleri ile biten eylemlere işteşlik eki getirildiğinde işteşlik ekinin ünlüsü düşer ve $-\text{ş}- > -ç-$ değişimi olur.

(1) *Kançap çurtta-p tur-ar ulus bo-or*
nasıl yaşa-ZFE+ARTE-ORT millet+ARTE-GENŞ

- dep, hop dajı-p çugaalaj-ır-lar.
diye dedikodu yay-ZFE konuş-GENŞ-3.ÇK

“Bu insanlar nasıl yaşıyorlar diye dedikodu yayıp konuşurlar.” (Kuular 2002: 76)

(2) *Seeñ hün bürü-de çi-p tur-ar hleb+iñ+ni*
 sen+İLG gün her+BUL ye-ZFE+ARTE-ORT ekmek+İYE.2.TK+BEL

beletke-p kıl-ır+ı+n+ga, kandıg
 hazırla-ZFE+ARTE-ADE-İYE.3.TK+ZMRN+YÖN hangi

mergejil+diñ kiji+ler+i kirj-ir-dir?
 meslek+İLG kişi+ÇK+İYE.3.TK giriş-GENŞ-BİL

“Senin her gün yediğin ekmeği hazırlamak için hangi meslek erbâbı çalışır.”
 (Kara-ool 2013: 102)

(3) *Kadıg-berge tulçuuşkun+nar dayın şöl+ü+n+de çoru-p,*
 katı-zor savaş+ÇK savaş meydan+İYE.3.TK+ZMRN+BUL git-ZFE

Kızıl Şerig maadırlı+ı-bile tulç-up tur-ar.
 Kızıl Ordu kahramanlık+İYE.3.TK+PAR savaş-ZFE+ARTE-GENŞ

“Çetin savaşlar savaş meydanında Kızıl ordu kahramanlığıyla savaşmaktır.”
 (Tanova 2008: 34)

4.5.4. EÖ’lerin Söz dizimsel İşlevleri

Bilindiği gibi Evrensel Dil bilgisine göre tümce bir AÖ ve EÖ’den oluşmaktadır. Bu anlamda AÖ konumunun söz dizimsel işlevi öznedir. Eylem ile birlikte EÖ’nün tümleci konumundaki tümcede geriye kalan bölüm ise yüklem görevindedir. Yani, Evrensel Dil bilgisinde tümce, özne AÖ’sü ile yüklem EÖ’sünden oluşmaktadır.

Tümce eylemin yönetimindedir. Eylemin bilindiği gibi zorunlu öğeleri vardır. Bu zorunlu öğeler eylemin sözlükçede var olan bilgisidir. Bir başka deyişle eylemin istem boşluklarıdır. Eylemin seçtiği tümleç veya tümleçler eylemle birlikte yüklemi oluşturur. Bununla birlikte yüklem konumu kendi içerisinde alt söz dizimsel işlevlere sahiptir. Bu anlamda nesne, dolaylı tümleç ve zarf tümleci yüklem alt işlevleri arasındadır. Yüklem alt öğeleri tümcede eylemin anlamsal, söz dizimsel ve biçim bilimsel açılardan tamamlayıcısıdır. EÖ’de bir eylemin temelde zorunlu ve seçimlik iki tür tümleci bulunsa da tüm bu öğeler yüklem bir parçasıdır. Alt işlevler bir kenarı

bırakılacak olursa tümcede yüklem, EÖ'nün tümleçlerini yöneten öge olarak kabul edilebilir. Bu durumda alt ögeler yükleme bağlı yönetilen ögeler olarak görülmektedir.

Tümcenin temel ögeleri, özne ve yüklemdir. Özne konumu yalın durumda ad veya zamirlerden oluşabilir. Yüklem ise eylem veya yüklemlik eki almış yapılardan oluşabilir. EÖ'ler söz konusu olduğunda öbeğin baş ögesinin bir eylem olması gerektiği için EÖ'ler her zaman yüklem konumunda yer almaktadırlar. Bununla birlikte tümcede özne ve yüklemden başka ögeler de bulunmaktadır. Bu ögeler genel olarak tümleç ve belirteçler olarak bilinir. Söz konusu tümleçler ve belirteçler EÖ'nün tümleci konumundaki ögelerdir. Türkçede özne konumu yalın durumda iken tümleç konumları belirli durum ekleriyle işaretlenmektedir. Belirteçler ise yalın durumda veya zarf-fiil ekleriyle eyleme bağlanırlar (Erkman-Akerson 2016: 154). Bu çalışmada öbek yapıların söz dizimsel işlevleri kapsamında tümcenin ögeleri ele alınmaktadır. Bir başka deyişle öbek yapıların söz dizimsel işlevleri tümcede bir ögeye karşılık gelmektedir. Evrensel Dil bilgisinde eylem tümcenin en üst parçasını oluşturmaktadır. Bir EÖ yapısının bütünü yüklem olarak kabul edilse de yüklem alt işlevlerini göz önünde bulundurmak gerekir.

(1) *Bijik+ke öörenikse-en kiji+ni Kızıl+çe*
 yazı+YÖN öğrenmek iste-ORT kişi+BEL Kızıl+YÖNG
çorud-up tur-ar dep dıyna-dı-m.
 gönder-ZFE+ARTE-ADE diye duy-GEÇ1-1.TK

“Yazmayı öğrenmek isteyen kişiyi Kızıl'a gönderiyorlar diye duydum.” (Orgu ve Kızıl-ool 2004: 109)

(2) *Dilgijek ot+ka çınn-ıp al-gaş, serge-p,*
 Tilkicik ateş+YÖN ısın-ZFE+ARTE-ZFE ayıl-ZFE
dolgandır körzün-üp egele-en.
 etrafta bakın-ZFE+ARTE-GEÇ2

“Tilkicik ateşte ısınıp kendine gelince etrafına bakınmaya başladı.” (Monguş 2018: 19)

(3) *Bo nom+da tıva dil+dıñ çugaa kul'tura+zı+n+ga*
 bu kitap+BUL Tuva dil+İLG konuşma kültür+İYE.3.TK+ZMRN+YÖN

hamaarış-kan aytırıg+lar+nı dopçula-p ayıt-kan.
 ait ol-ORT soru+ÇK+BEL özetle-ZFE göster-GEÇ2

“Bu kitapta Tuva dilinin konuşma kültürü ile ilgili sorunları kısaca belirtilmiştir.” (Biçe-ool 2010: 2)

Yüklem ad veya eylem cinsinden sözcük veya söz öbekleri olabilir. Türkçede ad tümceleri *i-* “imek” ek-eylemi veya *tur-* eyleminin geniş zaman almış biçimi *turur* yapısından gelişen *-DXr* bildirme ekleri ile yapılır. Bu durumda yüklem konumunda her zaman bir eylem olduğu açıktır. Ancak bu iki yapıda görülen eylemler bağımsız bir eylem olarak kullanılamazlar. Yani, Türkçede ad tümceleri dilbilgiselleşme sürecini tamamlamış olan çekim kategorisi ile yapılmaktadır. Bu anlamda diğer söz öbeği türlerinin yüklem konumunda bulunabilmesi çekim kategorisi ile ilgilidir. Özetle, ad tümcelerinin yüklem görevinde kullanılabilmesi için bir eylem gerekir. Bu sebeple burada ad tümcelerinin yüklemi de EÖ’ler içerisinde değerlendirilecektir. Bu durumda EÖ’lerin baş ögesi ek-eylem unsurları olarak kabul edilmektedir.

Tuvacada diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi ek-eylemin geniş-şimdiki zaman, geçmiş zaman ve şart çekimi mevcuttur. Tuvacada ek-eylemin geniş-şimdiki zaman çekimi *ad + kişi zamiri* biçiminde olmaktadır. Ayrıca *+DXr* bildirme ekinin de kullanıldığı görülmektedir. Tuvacada ek-eylemin geçmiş zaman çekimi diğer Türk dillerinden farklı olarak *bol-*, *tur-* ve *çor-* gibi yardımcı eylemlere geçmiş zaman eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Ek-fiilin şart çekimi ise Tuvacada *bol-* eylemine şart eki *-SA*’nin getirilmesiyle yapılmaktadır. Ayrıca Tuvacada birleşik zaman çekimi de yardımcı eylemlerle yapılmaktadır.

(4) *Ol meey iye+m-daa eves-tir.*
 o ben+İLG anne+İYE.1.TK+PAR değil+BİL

“O benim annem değildir.” (Çamıyan 2002: 50)

Bu tümcede ek-eylemin olumsuzu görülmektedir. EÖ'nün baş ögesi *eves-tir* “değildir” yapısıdır. *meej iyem-daa* “benim annem” AÖ'sü ise EÖ'nün tümleci konumundadır. *AÖ + ek-eylem* yapısında denilebilecek EÖ, tümcenin yüklemi konumundadır.

(5) *Bajın+ga aray dep kir-ip kel-geş, udu-y ber-gen*
ev+YÖN biraz diye gir-ZFE+ARTE-ZFE uyu-ZFE+ARTE-ADE

ışkaş bolçuk men.
gibi+ARTE-GEÇ4

“Eve biraz (dinlenmek için) girdiğimde uyuya kalmışım.” (Dongak 2006: 13)

Bu tümcede ek-eylemin geçmiş zaman çekimi görülmektedir. EÖ'nün baş ögesi *bolçuk men* yapısındaki ek-eylemdir. EÖ'nün tümleci konumunda *uduy bergen ışkaş İÖ*'sü yer almaktadır. Bu sebeple *İÖ + ek-eylem* yapısındaki EÖ, tümcenin yüklemi durumundadır.

(6) *Çurt çan-ip ke-erge-daa, onu orta ajıl+ga*
memleket dön-ZFE+ARTE-ZFE+PAR onu orada iş+YÖN

al-ba-an boldu.
al-OLZ-GEÇ2-ARTE-GEÇ1

“Memlekete döndüğünde onu orada işe almamıştı.” (Kuular 2008: 191)

Yukarıdaki tümcede *-gan* ekli geçmiş zamanın hikâyesi biçiminde bir birleşik zaman çekimi bulunmaktadır. Söz konusu birleşik çekim EÖ'nün baş ögesidir. *ajılga* “işe” sözcüğü *al-* eylemi ile birleşik eylem görünümündedir. Bu sebeple tümcenin yüklemi *ajılga albaan boldu* EÖ'südür.

SONUÇ

Bu çalışmanın iki temel amacı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Evrensel Dil bilgisi odaklı dil bilim kuramları aracılığıyla bir söz öbekleri tasnifi ortaya koymaktır. Bu amaçla ilk olarak Türkiye'de yapılmış sözdizim çalışmaları incelenmiş ve bu çalışmalarda ele alınan söz öbekleri yaklaşımlarının eksikleri tespit edilmiştir. Geleneksel Dil bilgisi yaklaşımının değerlendirilmesinin ardından Tesnière ve Chomsky'den başlayarak pek çok sözdizim kuramı taranmış ve bu çalışmalarda yer alan söz öbekleri yaklaşımı incelenmiştir. Dil bilimi kuramları üzerine yapısal ve işlevsel dil bilgisi olmak üzere iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Ayrıca pek çok dil bilimi kuramı dilin biçim, ses bilgisi, anlambilim, sözdizim gibi alt dallarına odaklanmaktadır. Bu sebeple çalışmada incelenen dil bilimi kuramlarının seçiminde bu önemli bir referans olmuştur. Bu bağlamda Tesnière'in *Bağımsal Dil bilgisi* teorisi, Chomsky'nin *Üretici Dönüştürsel Dil bilgisi* teorisi ve *İlkeler ve Değiştirgenler* teorisi, Gazdar tarafından ortaya atılan *Genelleştirilmiş Öbek Yapı Dil bilgisi*, Pollard ve Sag tarafından geliştirilen *Baş Sürümlü Öbek Yapı Dil bilgisi* teorisi ve son olarak R. Valin ve Foley tarafından öne sürülen *Rol ve Gönderim Dil bilgisi* değerlendirilmiştir. Kuramlar incelendiğinde ise üzerinde uzlaşılan evrensel bir söz öbekleri sınıflandırmasından söz edilebilir. Kuramlar arasındaki temel farklılık, söz konusu söz öbeklerinin farklı alt dil bilimsel kategorilerine odaklanmalarıdır. Söz öbeklerinin oluşumu konusunda tüm kuramlarda bir *head* “baş” unsur olduğu ve bu unsurun öbeğin diğer öğelerini yönettiği görüşü benimsenmiştir. Sonuç olarak bu çalışmada söz konusu söz öbeği sınıflandırması temel alınmış ve incelemenin odağını yapısal, biçim bilimsel, biçimsel ses bilgisi ve söz dizimsel yaklaşım oluşturmuştur. Ayrıca öbek yapıların anlam bilimsel yönleri üzerinde de durulmuştur.

Öbek yapıdaki en önemli unsur, *baş* olarak adlandırılan üyedir. Baş, tümce yapılarının kurucusudur. Türk dillerinde baş daima sağdadır. Bir tümce yapısının baştan sonra en temel ögesi, *tümleç* (complement) adı verilen üyedir. Tümleç terimi, bir tümcede tamamlayıcı ve zorunlu unsur anlamında bir başın alt kategori çerçevesini oluşturan bir üye olarak kullanılmaktadır. Bunların dışında öbek yapılarda zorunlu olmayan *eklentiler* (adjunct) de vardır. Tümce veya öbek yapıdan eklentiler çıkarıldığında anlam bozulmaz ve yapı dil bilimsel olarak kalır. Aynı zamanda yönetim kuramına göre baş, tümleci

yönetir. Baş ile tümleş arasındaki ilişki, baş ile eklenti arasındaki ilişkiden daha yakındır. Bu nedenle tümleş atılırsa yapı bozulur. Başın isimlendirilmesi ve tümcenin tamamlayıcı unsurları söz dizimi teorileri arasında farklılık gösterebilir. Bu çalışmada baş ve tümleş terimleri tercih edilmiştir. Yönetim kuramı çerçevesinde söz öbeği türü, ana ögenin sözcük sınıfına göre belirlenir. Bu doğrultuda dil bilimi kuramlarının ışığında Evrensel Dil bilgisi yaklaşımına göre Tuvacada söz öbekleri AÖ, SÖ, ZÖ, İÖ ve EÖ başlıkları altında incelenmiştir. Her bir öbek türü kendi içerisinde ilk olarak söz dizimsel yapısına göre sınıflandırılmış ve ardından öbeği oluşturan ögelerin biçim bilgisel ve biçimsel ses bilgisi özellikleri gösterilmiştir. Son olarak her bir öbek türünün tümce içinde çeşitli söz dizimsel işlevlerine değinilmiştir.

Tuvacada AÖ'nün yapısına gelince, AÖ'lerin temelde üç şekilde oluştuğu görülür. Öncelikle bir öbeğin AÖ olabilmesi için baş ögesinin ad türünde bir sözcük olması gerekir. Bir AÖ'nün tümleş konumunda ise ad, sıfat ve belirleyici gibi sözcükler yer alabilir. Belirleyici + ad yapısındaki AÖ'ler incelendiğinde, bu yapıdaki AÖ'lerin tümleş konumunda dört farklı türde belirleyici kullanıldığı görülmektedir: Gösterimsel Belirleyici + Ad, Niceleyici Belirleyici + Ad, Sayı Kategorisi + Ad, Soru Belirleyicisi + Ad. AÖ'lerin bu üç temel yapısının dışında fiilimsilerle de oluşturuldukları görülmektedir. Fiilimsilerle oluşturulmuş iki tür AÖ vardır. Bunlardan birincisi ad-eylemlerle, ikincisi ise ortaçlarla oluşturulur. Ad-eylemlerle oluşturulan AÖ'lerde, ad-eylem yapısındaki sözcük genellikle AÖ'nün başıdır. Tümleş konumu, adlar ve sıfatlar gibi kelimelerle doldurulabilir. Ayrıca, ad-eylemin bir tümcede baş olduğu durumlarda, tümleş konumu zarf sözcükleri ile de doldurulabilir. Ortaçlarla oluşturulan AÖ'lerde, ortaç yapısındaki sözcük AÖ'nün tümleci konumundadır. Bu nedenle bu AÖ'ler sıfat + isim olarak da değerlendirilebilir.

Ayrıca Tuvacada farklı AÖ'lerin bir arada kullanılmasıyla birleşik AÖ'ler de görülmektedir. Birleşik AÖ, Evrensel Dil bilgisine göre bir öbek genişlemesi durumudur. Evrensel Dil bilgisinde en basit hâliyle, bir tümce tek bir sözcükten oluşur. X-Bar teorisine göre, söz öbeği yapısı, sözcük kategorisinden söz öbeğine uzanan aşamalı bir yapıdır. Öbeğin genişlemesi, tümleş konumundaki diğer sözcüklerle gerçekleşir. Dolayısıyla her tümleş aynı zamanda öbeğin genişlemesine de neden olur (Uzun 2000: 126-133). Buna göre Türkçede bir AÖ ad + ad ve sıfat + ad olmak üzere

iki şekilde genişler. Bu iki açılım bir AÖ'de bir arada bulunabilir. Buna göre ad ve sıfat türü sözcükler, tümleş konumunda aynı anda görülebilmektedir. Aynı şekilde, aynı tür genişleme de olabilir. Örneğin, bir öbeğin başı aynı anda birden fazla sıfat türü tümleş tarafından genişletilebilir. Yani bir tümcede aynı anda sıfat + ad yapısında bir AÖ olabileceği gibi, ad + ad yapısında da AÖ olabilir. Aynı şekilde, aynı yapıya sahip iki AÖ yapısı bir tümcede aynı anda görülebilir. AÖ genişlemesi, ad ve sıfatlar dışında belirleyicilerle de gerçekleşir. Ayrıca, bir AÖ aynı anda bir sıfat ve bir belirleyici olarak genişleyebilir. AÖ'lerin genişlemesi zarflarla da olabilir. Bir zarf, doğrudan tümleş + ad şeklinde olabilir (bu durumda bir sıfat + ad olarak kabul edilir) veya zarf + [tümleş + ad] şeklinde olabilir. İkinci durumda, zarf, öbeği genişleten bir tümleş veya bir eklenti olarak adlandırılabilir. Bu simgeleştirmede, tümleş konumu bir sıfat türü sözcük ile doldurulur. Buna göre öbek yapı şu şekilde oluşturulmuştur: zarf + [sıfat + ad].

Biçim bilgisine gelecek olursak, ad + ad yapısındaki AÖ'lerin, sıfat + ad ve belirleyici + ad yapısındaki AÖ'lerden farklı olduğu görülmektedir. Eylemsilerle kurulan AÖ'lerde ilgili eylemsinin türü önemlidir. Çalışmanın bu bölümünde yapı olarak belirlenen her bir AÖ'nün biçim bilgisel durumu detaylı olarak incelenmiştir. Ad + ad yapısındaki AÖ'lerin biçim bilgisi genellikle Geleneksel Dil bilgisi yaklaşımıyla ele alınan çalışmalarda aynıdır. Buna göre kilit nokta, bir AÖ'nin baş ögesinin bir iyelik eki almasıdır. Ancak baş konumunun iyelik eki almadan ad + ad yapısında AÖ'ler oluşturduğu da görülmektedir. Bu şekilde görülen örneklerde *sözlükselleşme* vardır. Sebzecioğlu sözcükleşen sözcüğün hem anlam hem de biçim olarak sürecini tamamladığını ifade eder. Bir sözcüğün süreç içinde kullanım sıklığının artmasını ise *yerleşikleşme* kavramı ile karşılar (2013: 24). Tuva dilinde bu tür ifadeler, Sebzecioğlu'nun dediği gibi henüz sözlükselleşme sürecini tamamlamamış bir süreçte, yani yerleşikleşme sürecinde sıklıkla kullanılır. Bu şekilde oluşturulan AÖ'ler, sözlüklere bağımsız sözcükler olarak girmese de, tüm öbeklerde olduğu gibi bir tümcede bağımsız bir unsur olarak işlev görürler.

Sıfat + ad yapısındaki AÖ'lerde, iki sözcüğün birleştirilmesi sürecinde biçim bilgisel bir yansıma yoktur. Ancak, tümleş konumundaki sözcüklerin kimi iç dinamikleri vardır. Başka bir deyişle tümleş konumundaki kimi sözcüklerin sıfat türü sözcük olabilmek için bazı sıfat ekleri aldıkları görülmektedir. Bunların en yaygını, tüm Türk dilleri için tipik

bir sıfat eki olan $+IXg$ 'dir. Tuvacada bu ekin $+IXg$, $+nXg$, $+DXg$ biçimbirimleri de mevcuttur. Bunun dışında Tuvacada en yaygın sıfat ekleri $+sXg$, $-çAk$, $+GXr$, $-XXçAl$ ve $+GX'$ 'dir (aitlik eki). Bu eklerin dışında bir AÖ'nün tümleci konumunda yer alan ve sıfat olarak kullanılan öbek yapılar da vardır. Yani bu durumda, bir AÖ'nin tümleç konumunda bir sıfat olarak işlev gören başka bir AÖ yapısı vardır. Bu öbek yapı ad + ad şeklindedir. Tümleç konumunda olan AÖ, öbeğin başındaki sözcüğe durum ekleriyle bağlanır.

Belirleyicilerin tümleç olduğu AÖ'lerde tıpkı niteleme sıfatlarında olduğu gibi biçim bilgisel gereklilikler yoktur. Belirleyiciler arasında kabul edilen sayı kategorisinde, tümleyen konumunda olan sıra sayısı, üleştirme ve kesir sayı sıfatlarında bazı biçim bilgisel yansımalar vardır. Tuvacada sıra sayı sıfatları, asıl sayı sıfatlarına *dugaar* sözcüğü eklenerek veya $+GX$ eki ile yapılır. Üleştirme sıfatları birçok Türk dilinde eklerin yardımıyla oluşturulurken, Tuvacada asıl sayı sıfatı olan sözcüğün tekrarlanmasıyla oluşur. Böylece tekrarlarla kurulan üleştirme sayı sıfatları, AÖ'lerde tümleç konumunda belirleyiciler arasındadır. Ayrıca üleştirme sayı sıfatları Tuvacada anlam ve söz dizimi açısından ele alındığında genellikle tümcede zarf işlevi görürler. Bu nedenle üleştirme sayı sıfatı yapısının da $-lAp$ son ekini aldığı ve bu işlevi daha da belirginleştirdiği görülmektedir (Ishakov ve Palm'bah 2019: 211). Bu kullanımlarda üleştirme sayı sıfatı, AÖ oluşumunda yer almaz. Çoğunlukla EÖ'nün tümleci konumundadırlar. Tuva dilindeki kesirli sayı ifadeleri temel olarak ad + ad şeklinde AÖ'lerden oluşur. Başka bir deyişle, her iki ögenin de ek aldığı ad + ad yapısında iki asıl sayı bir araya gelir. Bu durumda Tuva dilindeki kesirli sayı ifadeleri, belirleyici + ad yapısındaki AÖ yapılarından farklıdır. Tuvacada ondalık kesir ifadesi Türkçedeki yapının tam tersidir. Yani Türkçede *onda beş* “onda beş” şeklinde bir ondalık kesir ifadesi Tuvacada *beş onçuk* “onda beş” olarak ifade edilir. Görüldüğü gibi Tuvacada öbeğin baş ve tümleç konumları Türkçeye göre ters yöndedir. Aynı şey tümcenin biçim bilgisel yapısı için de geçerlidir. Türkçede tümleç konumu ek alırken, Tuva dilinde baş sözcük $-çXk$ ekini alır.

AÖ'lerin biçimsel ses bilgisi, Tuvaca metinleri anlamak için çalışmanın en önemli bölümlerinden biridir. Bu bölümde Tuvacanın biçimsel ses bilgisi sadece AÖ'lerin biçim bilgisine göre tartışılmıştır. Bu şekilde bir AÖ yapısının daha kolay anlaşılması ve

görünür kılınması hedeflenmiştir. Buna göre Tuvaca Türkçesinde dikkat çeken başlıca ses değişimleri şunlardır: 1. -ş- > -j-, 2. -s- > -z-, 3. -t- > -d-, 4. -k- > -g-, 5. -k- > Ø ve -g- > Ø, 6. -p- > -v-.

Söz öbeklerinin söz dizimsel işlevlerine gelince, söz dizimsel işlevlerle sözdizim yapılarının doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Bir tümcede çeşitli unsurlar bulunmaktadır. Evrensel Dil bilgisine göre bu unsurlar eylemin yönetimindedir. Tümcenin kurucusu olan ve tümcede çeşitli işlevler üstlenen tümcenin öğeleri farklı şekillerde oluşturulabilir. Hem tek bir sözcük hem de birden fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan söz öbekleri tümcenin bir unsuru olarak yer alabilir. Bu açıdan Tuvacadaki AÖ'lerin bir tümcede özne, nesne (doğrudan ve dolaylı nesne), yer tamlayıcısı, zarf ve yüklem konumlarında kullanılabileceği görülmüştür. Dolayısıyla bir AÖ, tümcede tüm söz dizimsel işlevleri karşılayabilmektedir.

Tuvacada SÖ'lerin yapısına gelince, öbeğin temelde üç şekilde oluştuğu görülmektedir. Öncelikle Evrensel Dil bilgisine göre bir tümcenin SÖ olabilmesi için baş ögesinin sıfat türünde bir sözcük olması gerekir. Bir SÖ'nün tümleç konumunda ad, zarf ve İÖ yer alabilir.

SÖ'lerin biçim bilgisine gelince, ad + sıfat yapısındaki SÖ'lerde tümleç konumunda bulunan ad veya AÖ'ler her zaman öbeğin baş ögesi olan sıfat türündeki sözcüğe her zaman bir ek ile bağlanmalıdır. Söz konusu durum sıfatların istemi ile ilgilidir. Başka bir deyişle, söz öbeği yapısında yönetici konumunda bulunan sıfatlar, çevrelerinde istem boşlukları oluşturarak bu boşlukların belirli tamlayıcılarla doldurulmasını sağlar. Sözlüksel bir öge, belirli sayıda istem taşıma potansiyeline sahiptir ve buna bağlı olarak söz diziminde açtığı boşluklar sayısal bir değere sahiptir. Sıfatlar aynı sayıda istem taşıma potansiyeline, yani söz diziminde bir boşluk yaratma kapasitesine sahip olabilir; ancak biçim bilgisel istem açısından birbirlerinden farklıdırlar. Dolayısıyla sıfatların öbeğin yapım aşamasında tümleçlerinden istedikleri durum ekleri değişebilmektedir. Türkçede sıfatların en fazla iki değer boşluğu oluşturduğu görülmektedir (Doğan 2015: 80). Kornfilt'e göre sıfatlar, tümleçlerinden yönelme, bulunma ve ayrılma durum eklerini gerektirir (1997: 95). Buna vasıta durumu da eklenmelidir. Aynı şekilde Tuvacada ad + sıfat biçimindeki SÖ'ler tümleç konumunda yönelme, bulunma, ayrılma

ve vasıta durum eklerini gerektirir. Tuvacada SÖ'deki tümleç konumuna nadiren de olsa belirtme durum ekinin de getirildiği gözlemlenmiştir.

Zarf + sıfat yapısında tümleç konumunda yalın zarflar bulunduğu, iki sözcük herhangi bir biçim bilgisel yansıma olmaksızın bir araya gelir. Tümleç konumundaki zarf ögesinin zarf-fiil olduğu durumlarda tümleç konumu, baş konumundaki sıfat sözcüğüne zarf-fiil ekleri yardımıyla bağlanır.

İÖ + sıfat yapısında öbeğin başı ile tümleci arasında biçim bilgisel bir gereklilik yoktur. İÖ'lerin kendi içinde bazı biçim bilgisel yansımalar olsa da, bu SÖ'nün kurucu unsurlarını etkilemez. Bilindiği gibi bir söz öbeği yapısı, dallandığı başka bir söz öbeği ile ana öge aracılığıyla dil bilgisel ilişki içindedir. İÖ'lerin ana ögesi olan ilgeçler, bir sıfat türü sözcüğün tümleci konumundayken herhangi bir ek almazlar.

SÖ'leri gelince, baş ve tümleç ögelerini bir araya getiren bazı eklerde bazı fonetik değişiklikler gözlemlenebilir. Örneğin /g/ ve /k/ sesleri ile biten Tuvaca sözcüklerde, ünlü ile başlayan ek eklendiğinde ses değişikliği meydana gelir. Bu değişiklik ad + sıfat yapısındaki sıfatların yüklemelerinden biri olarak ünlü ile başlayan iyelik eklerinde görülür. Zarf + sıfat yapısındaki SÖ'lerde tümleç konumunda görülebilen zarf-fiil eklerinde kimi ses değişiklikleri olabilir. Tuvacada iki ünlü arasında bulunan /g/ ve /k/ sesleri çıkarılır. Bu açıdan bakıldığında bu durum zarf + sıfat yapısında bulunabilen zarf-fiil eklerinde görülmektedir.

SÖ'lerin söz dizimsel işlevlerine ilişkin olarak Gökdayı, isimlerden bağımsız hareket edemedikleri için tümcenin herhangi bir bileşeniyle örtüşmediklerini ve SÖ + ad yapısında bulunarak tümcenin oluşumuna dolaylı olarak katkıda bulduklarını savunur (2018: 156). Ancak SÖ'nün adlardan bağımsız olarak da tümcede yer alabildiği görülmektedir. Bu durumda, SÖ'ler, AÖ'den bağımsız olarak tümcedeki bir bileşene karşılık gelir. Unutulmamalıdır ki, sıfatlar ad niteleyicisi olduklarından sıfat + ad veya SÖ + ad yapısında yine çoğunlukla AÖ'lerin tümleci konumundadırlar. Bu nedenle SÖ'ler, AÖ'lerden farklı olarak tümcedeki söz dizimsel işlevleri yerine getirebilecek tüm bileşenlere karşılık gelemez. Tuvacada SÖ'lerin daha çok tümcede yüklem olarak kullanılabildiği tespit edilmiştir. Bunun dışında SÖ'lerin adlaşmış sıfat yapılarında özne ve yer tamlayıcısı konumunda da yer alabildikleri görülmüştür.

ZÖ'ler genellikle tümcede isteğe bağlı bir ifade olarak görülür. Yani ZÖ'ler eklenti olarak kabul edilmektedirler. Zarflar, tümcede eylemin yönetimindeki ögeler olarak genellikle eylemin alt kategorisine girerler. Bu durumda zarflar veya ZÖ'ler EÖ'nün tümleci konumundadır (Uzun 2000: 140). SÖ'lerin adların niteleyicisi olarak tümceye dâhil edilmesi gibi, ZÖ'ler de eylemin niteleyicisi olarak tümcede yer almaktadırlar.

Evrensel Dil bilgisine göre, zarflar kendi başlarına öbek yapı oluşturabilirler. Başka bir deyişle, baş konumundaki bir zarf, tümleç olarak genişleme potansiyeline sahiptir. Bir ZÖ, sek içermeyen iki zarftan oluşabilir. Bu durum tek sözcüklü bir ZÖ'nün başka bir zarf ile genişlemesi olarak da ifade edilebilir. Ayrıca, tek sözcüklü zarfların tümleç konumu ad türünde sözcüklerle de doldurulabilir. Bir ZÖ'nün baş ögesi, tek sözcüklü zarflardan ayrı olarak zarf-fiilli yapılar olabilir. Bu durumda, öbeğin tümleç konumu bir zarf veya ad ile doldurulabilir. ZÖ'nün baş ögesinin tek sözcüklü bir zarf mı yoksa bir zarf-fiil mi olduğuna bakılmaksızın, İÖ'ler de bir ZÖ'nün tümleç konumunda yer alabilir. Bu durumda Tuvacada ZÖ'ler, baş konumuna ve tümleç konumuna gelebilen sözcüklere göre yapı bakımından altı farklı biçime sahiptir: zarf + zarf, ad + zarf, İÖ + zarf, zarf + zarf-fiil, ad + zarf-fiil ve PP + zarf-fiil.

İÖ + zarf yapısındaki ZÖ'lerde bir zarf niteleyicisi olarak, genellikle karşılaştırma veya benzetme yapılarında kullanılan İÖ'ler, ZÖ'nün tümleci konumuna yerleştirilebilir. Türk dillerinin genel söz dizimine göre bu durum birçok Türk dilinde görülmektedir. Örneğin *O benim gibi güzel pişiriyor*. "O benim gibi güzel yemek yapar" tümcesindeki *benim gibi* İÖ'sü *güzel* zarfının tümlecidir. Söz konusu ZÖ'nün tümcede EÖ'nün tümleci konumunda olması da İÖ'nün öbek genişlemesi açısından ZÖ'nün tümleci olduğunun bir göstergesidir. Ancak Tuvacada İÖ + zarf (tek sözcüklü) yapısında oluşan ZÖ'lerin öbek yapı ilişkileri çok net değildir. Araştırma kapsamında incelenen metinlerde söz dizimsel olarak İÖ'lerin ZÖ'nün tümleci konumunda yer aldığı görülse de anlamsal olarak İÖ'ler ve zarflar arasındaki bağlantı zayıftır. Zarfların tümcede isteğe bağlı ögeler olması da bu durumda etkilidir. Türkçe örneğinde bile *güzel* zarfı tümceden çıkarıldığında İÖ'nün eyleme doğrudan bağlanabileceği, yani eylemin tümleci konumuna yerleştirildiği görülmektedir. Bu anlamda Tuvacada İÖ'lerin ZÖ'lerin tümleci konumunda öbek yapı ilişkileri açısından çok zayıf bir bağa sahip olduğu söylenebilir.

Ad-eylemle oluşturulmuş tüm AÖ'lerde olduğu gibi, zarf-fiille kurulmuş ZÖ'lerde de tümleş konumu, eylemsinin kökü olan eylemin yönetimi altındadır. Dolayısıyla İÖ + zarf yapısındaki ZÖ'lerin öğeleri arasındaki zayıf ilişki, İÖ + zarf yapısındaki ZÖ'lerde son derece güçlüdür.

ZÖ'lere biçim bilgisi açısından bakıldığında zarf + zarf yapısındaki ZÖ'lerde biçim bilgisel bir yansıma yoktur. Aynı şekilde İÖ + zarf yapısındaki ZÖ'lerde de İÖ, öbeğin baş ögesi olan zarf ile eksiz birleşir.

Ad + zarf yapısında ise baş öge konumundaki zarf, yalın durumda yani eksizdir. Ancak tümleş konumu, ana ögeye çeşitli durum ekleriyle bağlanmaktadır. Ana unsuru zarf-fiil yapısı olmayan ad + zarf biçimindeki ZÖ'nün biçim bilgisel durumu istem kavramı ile ilişkilidir. Bilindiği gibi niteleme sözcükleri addan önce kullanıldığında sıfat olarak; eylemin veya zarfın önünde ise zarf olarak kabul edilmektedirler. Bu nedenle ad + sıfat yapısındaki SÖ'deki durum eklerinin seçimi sıfatların istemleriyle ilgili olduğu gibi, ad + zarf yapısındaki ZÖ'deki durum eklerinin seçimi de zarfların istemleriyle ilgilidir.

Ana unsuru zarf-fiil olan ZÖ'lerde, zarf-fiil yapısındaki sözcük, yan tümcenin yüklemidir. ZÖ'deki tüm unsurlar aslında ZÖ'nün baş ögesi olan eylemin yönetimi altındadır. Bu nedenle, baş ögesi zarf-fiilden oluşan ZÖ'lerde, ad + zarf yapısındaki ZÖ'lerde olduğu gibi, tümleş konumundaki her öge, baş ögeye durum ekleriyle bağlanır. Diğer bir deyişle, tümleş konumu ad veya AÖ olan ZÖ'lerin bileşenleri arasındaki dil bilgisel ilişki de durum ekleriyle sağlanır.

Zarf-fiillerle oluşturulan ZÖ'lerin biçim bilgisine gelince, öbeğin baş ögesinin aldığı zarf-fiil eklerinden bahsetmek gerekir. Evrensel Dil bilgisine göre, zarf-fiil eki olan her sözcük başlı başına bir ZÖ olarak kabul edilir. Başka bir deyişle, zarf-fiil ekine sahip her sözcük bir ZÖ'nün ana unsurudur. Aynı zamanda ZÖ'nün ana unsurları olan zarf-fiil ekli bu yapılar, öbek genişlemesiyle birden fazla sözcük ile ZÖ oluşturma potansiyeline sahiptir. Tuvacada baş ögesi zarf-fiil olan ZÖ'ler, *-p*, *-A/-X/-y*, *-GAş*, *-BIşAAn*, *-GAIA*, *-BAyn*, *-(X)rdA*, *-(X))rgA* ve *-GandA* ekleriyle yapılır.

Tuvacadaki ZÖ'lerin biçimsel ses bilgisi için zarf-fiil ekleri dikkate alınmalıdır. Bu anlamda Tuvacada ünlüyle biten kelimelere /g/ ünsüzüyle başlayan zarf-fiil eklerinin

eklenmesiyle iki ünlü arasındaki /g/ ünsüzü düşürülür ve ikincil ünlü uzunluğu ortaya çıkar. Bu durum, zarf-fiil eki olan *-GAŞ*, *-GAlA* ve *-GAndA* eklerinde görülmektedir.

Söz dizimsel işlevler bakımından ZÖ'ler, özellikle AÖ'lerle karşılaştırıldığında, işlevsel yönü baskın olan ifade türlerinden biridir. Bu nedenle tümcede yalnızca zarf tümleci işlevinde yer alırlar. Zarf tümleci olarak tümcedeki ZÖ'lerin tümü yüklemi zaman, durum, nitelik, soru vb. özellikler açısından nitelemektedir.

Bilindiği gibi Geleneksel Dil bilgisinde zarf tümleci, anlam bilimsel bir yaklaşımla zaman, yer, yön, üslup, nicelik, akıl, soru vb. anlamlarla yüklemi tamamlayan bir unsur olarak tanımlanmaktadır. Dil bilimi kuramlarında zarf-fiil yapısındaki zarf tümlecinin farklı söz dizimsel işlevlerinden bahsedilmiştir. Zarf-fiil yan tümcelerinde, zarf-fiil yapısındaki ZÖ'ler, temel tümceyi çeşitli anlamsal rollerle niteleme ve yan tümceyi ana tümceye bağlama işlevlerine sahiptir (Johanson 1998: 64). Bu anlamda zarf-fiil yapısındaki yan tümcelerin tümcedeki sıralama ve altasıralama olmak üzere iki söz dizimsel işlevinden söz edilebilir. Sıralama işlevindeki zarf-fiil yapılarını 'asıl tümceyi nitelemeyen yan tümce' olarak tanımlayan Johanson, bunun belirli bir uzunlukta periyodik zincirleme tümcelerin oluşmasına olanak tanıdığını belirtir ve Tuvaca için bu işlevin *-GAŞ* zarf-fiil eki ile sağlanabileceğini belirtir (Johanson 1998: 64). Örnekler incelendiğinde Tuvacada bu işlevin de *-p* eki ile sağlandığı görülmüştür. Altasıralama işlevinde ise altasıralı tümce durumundaki ZÖ, bağımlı bir tümceyi veya EÖ'yü nitelemektedir. Belirteç işlevli yan tümcelerin altasıralama işlevinde niteleme ayırt edici bir özelliktir. Bu sebeple altasıralama işlevinde görülen zarf-fiil ekli ZÖ'lerin öbek yapı ilişkisi açısından üyeleri arasındaki anlam bilimsel ilişki, sıralama işlevindeki ZÖ'lere oranla daha güçlüdür.

Bir öbeğin İÖ olabilmesi için baş ögenin ilgeç türünde bir sözcükle doldurulması gerekmektedir. Türkçede ilgeçler çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Buna göre ilgeçler temelde birincil ve iyelik ekli olmak üzere iki grupta ele alınmıştır. Ancak iyelik ekli ilgeçler grubunda yer alan ilgeçlerin söz dizimsel olarak ilgeç olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü bu ilgeçler, söz dizimsel yapıda AÖ yapısında yer alırlar ve öbeğin biçim bilgisel yansıması da buna göredir. Dolayısıyla ancak birinci grupta yer alan ve tümlecinden çeşitli durum ekleri isteyen ilgeçler söz dizimsel düzeyde ilgeç olarak ele alınabilir. Tuvacada iyelik ekli ilgeç grubunda *adak* “aşağıda”, *aldı* “altında”,

kırı “üstte”, *ara* “arasında”, *artı* “arkasında”, *beti* “ön, ileri” gibi ilgeçler sayılabilir. Bu ilgeçler her zaman iyelik ekleriyle birlikte kullanılır ve yapısal olarak AÖ olarak kabul edilir. İlgeçler tümce içinde tek başına kullanılamayacak bir sözcük türü olduğundan, İÖ'ler diğer öbek türlerinden farklı olarak her zaman birden fazla sözcükten oluşur. İÖ'nün tümleci konumunda ise ad, AÖ'ler veya yan tümceler olabilir.

İÖ'lerin biçim bilgisine gelince her şeyden önce öbeğin başındaki sözcük yalın durumda bir ilgeç olmalıdır. Tümleç konumunun ise çeşitli biçim bilgisel yansımaları vardır. Bunlar durum ekleridir. Durum eklerinin seçimi ilgeçlerin istemi ile ilgilidir. İstem, biçim bilgisel düzeyde olduğu kadar aynı zamanda anlamsal ve söz dizimsel bir kategoridir. İstem ile ilgili yapılan araştırmalarda istemin kimi düzeyleri olduğu tespit edilmiştir. Öbek yapıda tümleç konumunun aldığı durum ekleri istemin biçim bilgisel düzeyidir. İlgeçler en fazla iki istem boşluğu oluştursa da bu boşlukları farklı tümleç türleriyle yani farklı durum ekleriyle doldurabilirler. Bu açıdan bakıldığında, Tuvacada ilgeçlerin tümleçlerinden yalın, ilgi, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma ve yön-gösterme durum eklerini istedikleri görülmektedir. Aynı zamanda Tuvaca Türkçesinde kimi ilgeçler pek çok Türk dilinde olduğu gibi farklı durum ekleriyle de kullanılabilir. Durum eklerinin anlamsal özelliği burada etkilidir. Tuva dilinde ilgeçler daha çok yalın ve belirtme durum ekleriyle birlikte kullanılır. Ancak, yalın durum ile birlikte kullanılan birçok ilgeç, diğer durum ekleriyle birlikte de kullanılabilir. İlgeçlerin istemi, İÖ'lerin üye yapısını (söz dizimini), biçim bilgisel ve anlam bilimsel durumunu etkiler. Bu nedenle ilgeçlerin istemi konusu, öbek yapılardan bağımsız olarak farklı bir çalışmada sözdizim ve anlambilim açısından da değerlendirilmelidir.

İÖ'lerde, öbeğin üyeleri birleştirilirken sadece durum ekleri kullanılır. Bu nedenle İÖ'lerin biçimsel ses bilgisi özellikleri için durum eklerine bakmak gerekir. İki unsurun birleştirilmesi sürecinde durum eklerinin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan farklı biçimbirimlerin kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu durum İÖ oluşumu ile ilgili değildir. Yani Tuvacada İÖ oluşumunda belirli bir biçimsel ses bilgisi özelliği yoktur.

İÖ'lerin söz dizimsel işlevleri, öncelikle tümcedeki diğer öbeklerle olan ilişkileri tarafından belirlenir. İÖ'ler tümcedeki diğer öbeklerle anlamsal bir ilişki içindedir. Bu nedenle diğer öbek türlerinin tümleç konumunda niteleyici olarak kullanılabilirler. Bu anlamda İÖ'ler tümcede AÖ, SÖ, ZÖ ve EÖ'nün tümleci olarak yer alabilirler. İÖ'ler

doğrudan tümcedeki bir ögeye karşılık geldiğinde, çoğunlukla zarf işlevi görevini üstlenirler. Zarf olarak işlev görürken, bir İÖ tümcedeki bir eylem, sıfat veya başka bir zarf hakkında daha fazla bilgi sağlar ve bu sözcükleri niteler. Nadiren, İÖ'ler tümcede yüklem görevinde de bulunabilir.

Bir öbek yapıda baş ögesi eylem olan söz öbeklerine EÖ denir. Bilindiği üzere sözdizim yapısında baş ile tümleç ögeleri arasında yönetim ilişkisi vardır. Bu anlamda, diğer öbek türlerinden farklı olarak, EÖ'lerde eylem, özne hariç tüm tümceyi yönetir. Eylemin yönettiği ögeler EÖ'nin tümleci konumundadır. Özne AÖ'sü hariç, tüm tümce EÖ'ye dâhil edilmiştir. Öznenin anlamsal rolü, EÖ'nün baş ögesi tarafından değil, tüm EÖ tarafından belirlenir. Bu nedenle tümcede özne doğrudan eylemin değil, sadece EÖ'nün tümleci olabilir.

EÖ'nün kurucu ögesi eylemdir. Bu nedenle, tümcenin nasıl genişleyeceğini belirleyen eylemin yankategori çerçevesidir. Eylemin geçişliliği bununla ilgilidir. Geçişli fiiller, tümleç konumunda nesne işlevinde bir AÖ gerektirir. Geleneksel Dil bilgisinin aksine fiillerin çeşitli geçişlilik düzeyleri vardır. Geçişlilik düzeyleri açısından eylemlerin farklı söz dizimsel yapıları ve EÖ yapısında bu ögelerin farklı biçim bilgisel yansımaları söz konusudur. EÖ'lerde eylemin geçişlilikten kaynaklanan ögeler tümcede zorunlu öge olarak kabul edilir. Bu zorunlu ögeler dışında bir EÖ'de seçimlik ögeler olarak ZÖ ve İÖ'ler de yer alabilmektedir. Ayrıca tümcede dolaylı tümleç görevindeki AÖ'ler eylemin kılınış özelliğine bağlı olarak tümcede zorunlu veya seçimlik bir öge olarak bulunabilir. Bu sebeple çalışmada EÖ'lerin yapısı ad + eylem, zarf + eylem ve İÖ + eylem olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir.

EÖ'lerin biçim bilgisine gelince, İÖ + eylem yapısındaki EÖ'lerin herhangi bir biçim bilgisel yansıması yoktur. Aynı durum yalın durumdaki bir zarf + eylem yapısına sahip EÖ'ler için de geçerlidir. Ancak, öbeğin tümleci bir zarf-fiil ise, o zaman öbeğin ögeleri birbirine zarf-fiil ekleriyle bağlanır. Ad + eylem yapısındaki EÖ'lerde ise baş öge ile tümleç arasındaki dil bilgisel ilişki durum ekleriyle sağlanır.

Dil bilgisel kategoriler arasında bir hiyerarşi söz konusudur. Dolayısıyla durum eklerinin de bir hiyerarşisi vardır. Durum hiyerarşisi doğrudan eylemin istemi ile ilgili bir durumdur. Türkçe eylemler temel olarak en fazla üç istem boşluğu oluşturur. Buna

göre Tuvacadaki eylemler yalın durumda bir özneye, belirtme durum ekli bir dolaysız nesneye, yönelme veya yön-gösterme durum ekli bir dolaylı nesneye ihtiyaç duyarlar. Bu ögeler tümcede zorunlu ögelerdir. Bulunma, ayrılma ve vasıta durum eki gibi diğer dolaylı durumlar ise tümcede eylemin istem çerçevesinde yer alsalar bile seçimlik ögelerdendir.

Zarf-fiil + eylem yapısındaki EÖ'lere gelince Tuvacada *-p*, *-A/-X/-y*, *-GAş*, *-BIşAAAn*, *-GAIA*, *-BAyn* *-(X)rdA*, *-(X)rgA* ve *-GandA* ekleriyle kurulmuş her ZÖ aynı zamanda tümcede EÖ'nün bir tümleci konumundadır.

Eylemin çatısı pek çok dil bilgisi kategorisinde olduğu gibi söz dizimi ve anlam bilimiyle de yakından ilişkilidir. Bir eylemin istem çerçevesi yüklem yapısı, söz dizimsel kategorisi, gerektirdiği üye sayısı vb. hakkında bilgi verir. Bu anlamda eylem çatısı eylemin istem çerçevesini etkiler. Bu kapsamda eylemin çatı özelliği söz dizimsel olarak EÖ'nün üye yapısını ve biçim bilgisel durumunu değiştirmektedir.

EÖ'lerin biçimsel ses bilgisi özelliklerine gelince, EÖ'lerde ad + eylem yapısında durum eklerine bakmak gerekir. Durum eklerinde ekleme yapılırken benzeşmeler dışında bir değişiklik olmaz. Zarf + eylem yapısındaki EÖ'lerde ise zarflara bakılmalıdır. Öbek yapı oluşumunda zarf-fiillerin kullanıldığı EÖ yapılarında daha önce belirtildiği gibi çeşitli biçimsel ses değişimleri olmaktadır. İÖ + eylem yapısındaki EÖ'lerde, öbeğin ögeleri arasındaki bağlantıyı sağlayan ilgeç, yalın durumda olmalıdır.

Bilindiği gibi Evrensel Dil bilgisine göre tümce bir AÖ ve EÖ'den oluşur. Bu anlamda, AÖ konumunun söz dizimsel işlevi öznedir. EÖ'nün baş ögesi olan eylem ile tümleci konumundaki diğer ögeler ise yüklem görevindedir. Yani, Evrensel Dil bilgisinde tümce, özne AÖ'sü ve EÖ yükleminden oluşur. Tümce eylemin yönetimindedir. Eylemin zorunlu unsurları vardır. Bu zorunlu unsurlar eylemin istem boşluklarıdır. Eylemin seçtiği tümleçler eylemle birlikte yüklemi oluşturur. Ayrıca yüklem konumu yani EÖ'nün tümleç konumundaki ögeler kendi içlerinde alt söz dizimsel işlevlere sahiptir. Bu anlamda İÖ + eylem veya zarf + eylem yapısındaki EÖ'lerin tümleci eylem tümleci işlevi görürken, EÖ'lerin ad + eylem yapısındaki tümleci de dolaylı veya doğrudan bir nesne işlevi görür.

KAYNAKÇA

- Abney, Steven Paul (1987). *The English Noun Phrase in Its Sentential Aspect*, Basılmamış Doktora Tezi, M.I.T.
- Akbayır, Sıddık (2007). *Cümle ve Metin Bilgisi*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Aktan, Bilal (2016). *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Altun, Mustafa (2011). *Türkçede Kelime Grupları Çözümlemeleri*, İstanbul: MVT Yayıncılık.
- Alyaz, Yunus (2007). Çağdaş Dilbilim Kuramları ve Baş Sürümlü Öbek Yapısal Dilbilgisi, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, XX (2), 221-242.
- Anderson, Gregory D. S. ve Harrison, K. David (2013). *Tuvan Dictionary*, München: Lincom.
- Arıkoğlu, Ekrem (2007). Tuva Türkçesi, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arıkoğlu, Ekrem ve Kuular, Klara (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydemir, İbrahim Ahmet (2009). *Konverbien im Tuwinischen, Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts*, Turkologica 80, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Aydın Özkan, Işıl (2017). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgegil, M. Kaya (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Brinton, Laurel J. Ve Traugott, Elizabeth Closs (2005). *Lexicalization and Language Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, Noam (1965). *Aspect of the Theory of Syntax*, Cambridge: The M.I.T. Press.
- Chomsky, Noam (1988). *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht: Foris Publications.
- Chomsky, Noam (2002). *Syntactic Structures*, Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Delice, Halil İbrahim (2003). *Türkçe Sözdizimi*, İstanbul: Kitabevi.
- Demir, Celâl (2003). Türkçe Öğretiminde Zarf Tümleçleri, *TÜBAR*, 13, Bahar, 407-423.
- Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine (2010). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Deny, Jean (1943). *Türk Dili Grameri* (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Dik, Simon C. (1997). *The Theory of Functional Grammar*, Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Doğan, Nuh (2010). Türkçede Nesneyi Belirleme Sorunu, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/10 Kış, 225-230.
- Doğan, Nuh (2014). Çok İşlevlilik Açısından Türkçe Edatların Söz Dizimsel ve Anlambilimsel Yapısı, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Güz, 15, 105-119.
- Doğan, Nuh (2015). Türkçe Sıfatların İstemi, *MTAD*, 12/3, 77-90.

- Durukan, Erhan (2010). *Türkiye Türkçesinde Sözcük Grupları ve Öğretimi Üzerine*, AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 43, 145-166.
- Ediskun, Haydar (1985). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erdem, Mevlüt (2016). Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11/20 Fall, 185-200.
- Erdem, Mevlüt ve Sarı, Mustafa (2010). Sözcük Türlerinin Sözcük Öbekleriyle İlişkisi, *Turkish International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4 Fall, 321-335.
- Ergin, Muharrem (2008). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erkman Akerson, Fatma (2016). *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Erkman Akerson, Fatma ve Ozil, S. N. Şeyda (2015). *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Foy, Karl (1899). Das Hendiadyoin und die Wortfolge Ana Baba, *Studien zur Osmanischen Syntax*, C. 3, 105-136, Berlin: MSOS.
- Gazdar, Gerald; Klein, Ewan; Pullum, Geoffrey ve Sag, Ivan (1985). *Generalized Phrase Structure Grammar*, Cambridge: Harward University Press.
- Gencan, Tahir Nejat (1991). *Dilbilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökdayı, Hürriyet (2010). Türkiye Türkçesinde Öbekler, *Turkish International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5/3, 1297-1319.
- Gökdayı, Hürriyet (2018). *Türkçede Öbekler*, İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Göksel, Aslı ve Kerslake, Celia (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Londra: Routledge.
- Gündoğdu, Vildan Koçoğlu (2018). *Tuva Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürkan, Duygu Özge (2016). *Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Hatipoğlu, Vecihi (1982). *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: DTCF Yayınları.
- Hopper, Paul ve Thompson, Sandra A. (1980). Transitivity in Grammar and Discourse, *Language* 56(2), 251-299.
- İmer, Kâmile; Kocaman, Ahmet ve Özsoy, A. Sumru (2013). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- İshakov, F. G. ve Palmah, A. A. (2019). *Tuva Dili Grameri Ses ve Şekil Bilgisi* (çev. Ekrem Arıkoğlu, Canıl Mirza Bapayeva ve Buyan Borbaanay), Ankara: Bengü Yayınları.
- Johanson, L. (1990). Studien zur türkeitürkischen Grammatik. In: Hazai György (ed.). *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 146-278.

- Johanson, Lars (1998). The Structure of Turkic, *The Turkic Languages*, London/New York, 30-66.
- Johanson, Lars (2004). Güney Sibiryâ Türkçesinde Adlar ve Sıfatlar (çev. Sema Aslan), *Bilig*, Bahar 29, 1-27.
- Karaağaç, Günay (2017). *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karahan, Leyla (2013). *Türkçede Sözdizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kerimoğlu, Caner (2014). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kerimoğlu, Caner (2017). *Genel Dilbilime Giriş*, Ankara: Pegem Yayınları.
- Koç, Nurettin (1966). Türk Dilinde Öbek, *Çağdaş Türk Dili*, c. 9, Ekim, 3-9.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*, New York: Routledge.
- Krueger, John. J (1977). *Tuvan Manual: Area Handbook, Grammar, Reader And Glossary, Bibliography*, Bloomington: Indiana University.
- Mehmedoğlu, Alaeddin (2006). *Türkiye Türkçesinde Cümle Ögelerine Yeni Bir Bakış*, İstanbul: Değişim Yayınları.
- Monguş, D. A. (2005). *Tıva-Türk Slovar*, Kızıl: Tıvanın Gumanitarlığı Şinçilelder İnstitüdü.
- Ölmez, Mehmet (2007). *Tuvacanın Sözvarlığı - Eski Türkçe Ve Moğolca Denkleleriyle*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Özkan, Abdurrahman (2011). Eski Anadolu Türkçesindeki Bazı Fiillerin Hâl Ekli Tamlayıcıları Ve Bu Tamlayıcılarda Zaman İçinde Görülen Değişiklikler, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1 Kış, 521-532.
- Özkan, Mustafa ve Sevinçli, Veysi (2008). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- Özmen, Mehmet (2013). *Türkçenin Sözdizimi*, Adana: Karahan Kitabevi.
- Özsoy, Sumru; Balcı, Ayla ve Turan, Ümit Deniz (2012). *Genel Dilbilim-I*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Palmbah, A. A. (1955). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva: Gasudarstvennoe İzdatel'stva İnostrannih i Natsionalnih Slovarey.
- Pollard, Carl ve Sag, Ivan A. (1994). *Head-Driven Phrase Structure Grammar*, Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Primus, Beatrice (2010). Case Marking Typology (ed. J. J. Song), *The Oxford Handbook of Linguistic Typology* (303-321), Oxford: Oxford University Press.
- Sarı, İsa (2015). *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Sarıca, Bedri (2015). *Türkçe Cümle Bilgisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.

- Sat, Ş. Ç. ve Salzıyma, E. B (1980). *Amgı Tıva Literaturalıg Dil*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Sebzecioğlu, Turgay (2013). Anlık Oluşum ve Türkçe Anlık Sözcüklerin Oluşum Süreçleri Üzerine Bir İnceleme, *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10, 3, s. 17-47.
- Simtchit, Kyzyl Maadyr (2002). *Tuva Türkçesinin Şekil Bilgisi* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Şimşek, Rasim (1987). *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Trabzon: Kuzey Gazetecilik Matbaacılık.
- Tatarintsev, Boris İsakoviç (2000). *Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*, C.1, Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, Boris İsakoviç (2002). *Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*, C.2, Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, Boris İsakoviç (2004). *Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*, C.3, Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, Boris İsakoviç (2008). *Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*, C.4, Novosibirsk: Nauka.
- Tenişev, E. R. (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva: İzdatel'stvo Sovyetskaya Ensiklopediya.
- Tesnière, Lucien (2015). *Elements of Structural Syntax* (çev. K. Timothy Osborne ve Sylvain Kahane), Amsterdam: John Benjamins Publishing Grammar.
- Tuğcu, Perihan (2009). *Türkçede Belirleyici Öbeği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Tosun, İlker (2011) *Tuva Türkçesinin Şekil Bilgisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Usta, Halil İbrahim (2009). Kelime Gruplarını Nasıl Tasnif Edelim?, *Uluslararası Türk Kültürü ve Edebiyat Kongresi, Türkçenin Söz Dizimi ve Üslup Çalışmaları*, C. 1 (Ed. Hayati Develi), İstanbul: Kültür Üniversitesi.
- Uzun, Nadir Engin (2000). *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual.
- Üstünova, Kerime (2005). Ad Tamlaması-İyelik Öbeği Ayrımı, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 641, s. 418-425.
- Van Valin, Robert D. (2004). *An Introduction to Syntax*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Vardar, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- Yaman, Ertuğrul (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Sözdizimi Açısından Karşılaştırılması*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VERİ TABANI

- Aytmatov, Çingiz (2017). *Daglar Bolgaş Hovular Toojuları*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Biçe-ool, Monguş Dopçunoviç (2010). *Tıva Çugaa Kul'turazı*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Çamıyan, Kök-ool (2002). *Hayaa*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Çamzırın, Ekaterina Tambıyevna; Kuular, Nikolay (2015). *Töreen Çogaa 7 Klass*, Kızıl: Tıva Respublikanıñ Ööredilge bolgaş Ertem Yaamızı.
- Dongak, Eduard (2006). *Çetkerlerge Çagaalarım*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Dongak, Eduard (2010). *Kejik Kıs*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- <http://shyn.ru/?fbclid=IwAR3ppMTIMTSmqfYOdT7ePMvpWuTDC8V0UM0ezfDkIpuEJ48Qo74cmXfWeHc> (Şın Gazetesinin Web Sayfası)
- Kara-ool, L. S (2013). *Literaturlug Nomçulga 3 Klass*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kenin-Lopsan, Monguş (2007). *Tana-Herel*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kenin-Lopsan, Monguş (2017). *Tıva Çañçıl*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kuular, Nikolay (2002). *Düüşkünnerlig Eer-dagır Oruktar*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kuular, Şomaadır (2008). *Baglaaş-Üşkü Nom*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kyunzegeş, Yuriy (2002). *Çañgıs Önçüm-Uyan İrim*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Lodoylamba, Çadraavalın (2005). *Arıg Suglug Tamir* (çeviren Kırgıs Talayeviç ve Oydan-ool Höveñmey), Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Monguş, D. A. (2003). *Tıva Dıldıñ Tayılırlıg Slovarı C. 1*, Novosibirsk: Nauka.
- Monguş, D. A. (2003). *Tıva Dıldıñ Tayılırlıg Slovarı C. 1*, Novosibirsk: Nauka.
- Monguş, D. A. (2011). *Tıva Dıldıñ Tayılırlıg Slovarı C. 2*, Novosibirsk: Nauka.
- Monguş, Zoya Kombuyevna (2018). *Delegey Ulustarnıñ Tooldarı*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Orgu, K. H. Ve Kızıl-ool, V. S. (2004). *Töreen Çogaa-5, Tıva Ortumak Şkolanıñ 5-ki Klazınıñ Nomçulga Nomu*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Seden-Huurak, Biin-ool Monguşeviç (2018). *Kiji Bol Şılğarañgay Kijilerniñ Mergen-Ugaannıg Sösteri*, Kızıl: İzdatel'stvo Ofset.
- Suruñ-ool, S. S.; Bayır-ool, S. B. (2001). *Tıva Çogaa Tıva Ortumak Şkolanıñ 8-ki Klazınıñ Nomçulga Nomu*, Kızıl: Niiti bolgaş Professional Ööredilge Yaamızı.

Suvaŋ, Őaŋgır-ool (2009). *Hemçik Noyanı*, Kızıl: Tıvanıŋ Nom Ündürer Çeri.

Tanova, Ekaterina (2008). *Kara Bay*, Kızıl: Tıvanıŋ Nom Ündürer Çeri.

Ulug Hem Tıva Respublikanıŋ Literaturalıg Setküülü, Kızıl, No:1, 2015.

Ulug Hem Tıva Respublikanıŋ Literaturalıg Setküülü, Kızıl, No:1, 2016.

EK 1. Orijinallik Raporu

EK 2. Etik Kurul/Komisyon İzni ya da Muafiyet Formu

EK 3: Cilt Sırtı Örneği

	<p style="text-align: center;">TUVACADA SÖZ ÖBEKLERİ</p> <p style="text-align: center;">Uğur ALTUNDAŞ</p> <p style="text-align: center;">[2022]</p>	<p style="text-align: center;"></p> <p style="text-align: center;">Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı</p> <p style="text-align: center;">TUVACADA SÖZ ÖBEKLERİ</p> <p style="text-align: center;">Uğur ALTUNDAŞ</p> <p style="text-align: center;">Doktora</p> <p style="text-align: center;">Ankara, 2022</p>
--	---	--

EK 4: İNGİLİZCE, ALMANCA VE FRANSIZCA KARŞILIKLAR**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ**

İngilizce	Hacettepe University
Almanca	Hacettepe Universität
Fransızca	Universite dé Hacettepe

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İngilizce	Graduate School of Social Sciences
Almanca	Institut für Sozialwissenschaften
Fransızca	Institut des Sciences Sociales

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İngilizce	Master's Thesis
Almanca	Magisterarbeit
Fransızca	Thèse de Maîtrise

DOKTORA TEZİ

İngilizce	Ph. D. Dissertation
Almanca	Inauguraldissertation
Fransızca	Thèse de Doctorat